

સાધુસાધ્વી શિબિર માટુંગા [મુંબઈ]ના
ઉપક્રમે યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્મનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ : ૮

દર્શન વિશુદ્ધિ

•

મુખ્ય પ્રવચનકાર
મુનિ નેમિચન્દ્ર

•

સંપાદક
ગુલાબચંદ કૈન

•

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી
મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હડીભાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

વ્યાપક સત્યનો

આચાર = અહિંસા

વિચાર = અનેકાંત

વહેવાર = અપરિગ્રહ.

સંપાદકીય

‘દર્શન-વિશુદ્ધિ’ એ મુદ્દાઓ ઉપરનાં પ્રવચનોનું સંપાદન હાથે થયું ત્યારે લાગ્યું કે એમાં સામાન્ય રીતે લોક-વહેવારની રૂઢિઓ, કુરીતિઓ અંગેનું વિવેચન હશે. પણ જેમ જેમ પ્રવચનો સંપાદિત થતાં ગયાં તેમ તેમ હું ધારતો હતો તેના કરતાં પણ વિષય વધુ ઊંડાણ અને બારીકાઈથી છણાયેલો લાગ્યો; અને સ્પષ્ટ દર્શન અંગેની એક નવી સમજણ આમાંથી મળી. વિચારકો જેમ ઊંડા ઊંડા ઊતરતા જાય તેમ તેમ શબ્દો ભલે અલગ હોય પણ એક જ પ્રકારના ભાવો તરફ તેઓ ગયા વગર રહી શકતા નથી.

‘સત્ય’ મારો પ્રિય વિષય રહ્યો છે. એના ઉપર મેં ઘણીવાર લખ્યું છે. ઘણાં પ્રવચનો સંપાદન કર્યાં છે અને એથી વધારે તેને સ્પર્શતાં સાહિત્યને વાંચ્યું છે. એના ઉપરથી હું એવી ધારણા ઉપર આવ્યો છું કે “જીવનનું દર્શન એ સત્ય છે.” આ જીવનને એક સત્ય રૂપે માનીને જ ચાલી શકાય છે; નહીંતર જીવન ઉપરની શ્રદ્ધા હટી જાય છે. એટલે સત્ય એ દર્શન હોવા સાથે શ્રદ્ધાઓ-શ્રદ્ધાજનક તત્ત્વ છે, અને એ સત્યનાં જેને જેને જે રીતે દર્શન થયાં, તેણે લોકોના એકાંત હિત માટે તેની રજૂઆત કરી; એટલું જ નહીં તેનો પ્રચાર પણ જીવનના શૈષકાળ માટે કર્યો. આ ઉપરથી એવા સિદ્ધાંત ઉપર આવી શકાય છે કે તે (સત્ય) કલ્યાણકારી છે અને તેના ઉપયોગ તરીકે તે વ્યાપક બનવું જોઈએ; એમ અલગ અલગ યુગના મહાત્માઓ,

સતો વંચેના જીવનો ઉપરથી સમજી શકાય છે. આવા સર્વાંગી સત્ય માટે ચાર બાબતો આવશ્યક થઈ (૧) તે સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ; તેનું દર્શન શુદ્ધ હોવું જોઈએ, (૨) તે શ્રદ્ધાને પાત્ર પશુ હોવું જોઈએ અને શ્રદ્ધાનું જનક હોવું જોઈએ, (૩) તે કલ્યાણકારી હોવું જોઈએ; અને (૪) તે વ્યાપક હોવું જોઈએ.

આવાં સત્ય માટે કહેવાયું :—

સત્યમેવ જયતે

“સત્યનો જય છે !”

તેમ જ આગમોએ કહ્યું :—

सच्चं लोगमि सारभूयं

‘સત્ય એ જ લોકમાં સારભૂત વસ્તુ છે.’ એ જ સત્યની શોધ યુદ્ધ, મહાવીર અને ગાંધીએ કરી. તેમણે જગતને એ સત્ય અલગ-અલગ દૃષ્ટિબિંદુએ સમજાવ્યું પશુ, આજે સત્ય શબ્દનો ૩૬ અર્થ તેના એકાંશમાં રહ્યો છે—અને તે છે સત્ય એટલે સાચું બોલવું તે જ આજે મનાય છે; પશુ તેનાથી વિશાળ અર્થમાં “જીવન એક વ્યાપક સત્ય” સિવાય કંઈ નથી, તેનો અનુભવ દરેક ડગલે વ્યાપકને થાય છે. તેની સાથે છૂટ લઈ શકાતી નથી; તેને પડતું મૂકી શકાતું નથી; તેનો પ્રભાવ સર્વ ધર્મ, સર્વ દર્શન અને સર્વકર્મ ઉપર રહેલો છે. જેને આવા સત્યની દૃષ્ટિ મળી જાય છે તેને સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે અને એ દૃષ્ટિ મળ્યા બાદ તે વ્યક્તિ તેને અનુરૂપ જગતને ઢાળવા પ્રયત્ન કર્યા સિવાય રહી શકતો નથી. એટલે જ આપણે યુદ્ધને રાજપાદનો ત્યાગ કરીને જતા વાંચીએ છીએ; સત્યનું જ્ઞાન મળ્યા બાદ લોકોને તે માર્ગે વાળવા જીવન-પર્યાંત વિચરણ કરતા સાંભળીએ છીએ. એ જ શોધ માટે મહાવીરને ઉપસર્જો સહન કરતાં અને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ પછી ત્રીસ-ત્રીસ વર્ષ સુધી વિચરણ કરતાં વાંચીએ છીએ. એના જ કારણે ગાંધીજીને મહાત્મા બનીને સક્રિય સર્વાંગી દૃષ્ટિએ, સર્વદેને કાર્ય કરતા જોઈ છીએ.

આ સત્ય માટે હૃદયમાં ઊંડું ચંચળ આવે છે; ભોક્ષિતની ભાવના તેમાં સક્રિય કાર્ય કરે છે અને પછી જે જ્ઞાન મળે છે તે સત્ય-દર્શન રૂપે પ્રગટ થાય છે.

પણ, ભોક્ષા માટે સત્યને દાર્શનિક ભાષામાં રજૂ ન કરતાં સીધી સાદી ભાષામાં આ રીતે રજૂ કરી શકાય :—

સત્યનો આચાર એટલે અહિંસા છે. જે વસ્તુ મને પ્રિય નથી તે ખીજને પ્રિય નથી; મને મારો આત્મા પ્રિય છે તેમ ખીજને પણ પોતાનો આત્મા પ્રિય છે એટલે સત્યના આચાર રૂપે “હું પણ જીવું અને ખીજ પણ જીવે” એવી અહિંસા આવે છે.

સત્યના વિચાર રૂપે “અનેકાંત” આવે છે. કોઈ પણ વાતનો વિચાર એકાંત, હઠાગ્રહ, પૂર્વગ્રહ, પક્ષાધિતાના કારણે નહીં પણ તેના દરેક પાસાંની દૃષ્ટિએ થાય તે અનેકાંત છે. વિચારોની અચકામણી એનાથી અટકે છે અને સત્યના આચરણ માટેની વિચારની ભૂમિકા સાફ થાય છે.

સત્યના વિચાર અને આચારનું પરિણામ વહેવારમાં આવતું જોઈએ; અને તે વહેવાર ગમે તે ભૂમિકાએ અપરિગ્રહ રૂપે જ આવે છે. જે વહેવારમાં અપરિગ્રહ ન પ્રગટે તેા ત્યાં સત્યનો આચાર કે વિચાર નથી; એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે. સત્યનો આચાર-વિચાર જ્યારે વહેવારમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે આપણી નજરે સુકરાત, ઇશુ, ટાલ્સટોય વગેરે ચડે છે, છતાં તેમની અવગણના કરવામાં આવે છે ત્યારે જગતમાં અક્ષાંતિ સર્જતા તાનાસાહો, સિકંદર, નેપોલિયન, હિટલર, સ્ટાલિન, માએત્સેલુંગ નજરે ચડે છે.

સત્યનો વહેવાર અપરિગ્રહ એટલા માટે પણ સત્ય છે કે આત્મા કંઈ પણ પરિગ્રહ વગર અવ્યય છે અને કંઈ પણ લીધા વગર-આ સ્વરૂપે જે તેનું પ્રિય સાધન-સાધી હવું તેને પણ સ્વીકારે જાય છે...! ત્યારે,

જોને મૂકીને જવું છે તેના માટે આખું જીવન હોમી નાખવું એનાથી વધારે કષ્ટ બ્રાંતિ હોઈ શકે ?

એટલે આજના જગતના જે આધુનિક દર્શનો-વિચાર પ્રવાહો છે તેને આ સત્યની દૃષ્ટિએ તપાસ્યા વગર, કોઈ પણ દર્શન-વિશુદ્ધ થયું માને તો તે ભ્રમણામાં છે, એમ જ માનવું પડે !

આજના સહુથી પ્રભાવશાળી વિચાર-પ્રવાહમાં ‘વિજ્ઞાન’ સહુથી મોખરે આવે છે; તેણે આજના કાળે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી છે, તે ખરેખર અદ્ભુત છે. પણ, આજે વિજ્ઞાન જેમના હાથેમાં છે, તે વર્ગમાં મુખ્યત્વે બે વિભાગ છે :—(૧) પૂંજવાદી લોકો (૨) સામ્યવાદી લોકો.

પૂંજવાદનો વિકાસ સ્પષ્ટતઃ ભૌતિક સુખો-વિલાસો ઉપર થયેલો છે અને તેનું અંતિમ ધ્યેય ગમે તેમ પૈસા મેળવીને મોજશોખ કરવાનો છે. એટલે તેનો તાજો દર્શન-વિશુદ્ધિ સાથે નહીં મળે.

ત્યારે, સામ્યવાદમાં જો કે વ્યક્તિના પ્રારંભિક સુખ-સગવડની બાહેધરી જણાય છે, પણ એથી આગળ તે વિચાર-સ્વતંત્રતા કે અધ્યાત્મને માનવું નથી. એટલે તેની પણ દર્શન-વિશુદ્ધિ સાથે સંગતિ નથી.

ત્રીજો વિચાર-પ્રવાહ સમાજવાદનો છે. એના પાયામાં પણ કેવળ ભૌતિક સુખ-સગવડોનો ખ્યાલ છે એટલે ત્યાં પણ સત્ય આવશે નહીં. તેનો પાયો અધ્યાત્મનો હોય તો તેમાં બ્યાપક-સત્યને અવકાશ જરૂર છે.

હિંદ પાસે એવો અધ્યાત્મના પાયાવાળો અને રાજ્ય કરતાં જનતાની સર્વોપરિતાવાળો સમાજવાદ છે ખરો; પણ હવે અહીંનો અધ્યાત્મ કેવળ વાતો-કે વિચારણાનો વિષય રહી ગયો છે. જો તે પ્રમાણે આચાર-વહેવાર ન આવે તો તેનો અર્થ નથી. તેમાં હમણાં તો એ સમાજવાદ ઉપર એક તરફથી પૂંજવાદની અને બીજી તરફથી સામ્યવાદની; અને સામાન્ય રીતે ભૌતિકવાદની અસર સવિશેષ છે. આ બધા વિચાર-

પ્રવાહો વચ્ચે, વિનોબાજી, સંતબાલજી જેવા પુરુષો લોકોની દર્શન-વિશુદ્ધિ માટે જે કંઈ કરી રહ્યા છે, તે સ્તુત્ય છે. વિજ્ઞાન સંત સમુદાય કે રચનાત્મક કાર્યકરો તેમના માર્ગે ચાલીને દર્શન-વિશુદ્ધિના યજ્ઞમાં પોતાનો ભાગ આપે તો જગતને ધણી રાહત મળશે, એ નિઃશંક છે.

આ આખોયે વિષય મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ ધણી વિચારકોનાં દર્શનને અતિરૂપિત કરનારો છે; તેમજ સામાન્ય લોકોને કુરુદિ-કુરીતિ કે અર્ધસત્ય વિચારોના માર્ગમાં અટવાઈ જતાં રોકનારો છે. તેને સુંદર રીતે પૂ. નેમિસુનિએ રજૂ કર્યો છે અને શિબિરાર્થી ભાઈઓએ તેની સુંદર છણાવટ; ચર્ચા-વિચારણા વડે કરી છે. આવા વિષયનાં પ્રવચનોનું સંપાદન કરવા મને મળ્યું છે તે માટે પૂ. મહારાજ શ્રી સંતબાલજી, અને પૂ. નેમિસુનિના આભાર સાથે મારા પ્રિય મિત્ર મણિલાલભાઈ (લોખંડવાળા) વોરાનો પણ આભાર માનું છું.

પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મારા કારણે જે અસાધારણ વિલંબ થઈ રહ્યો છે; તેને મ. સા. પ્રકાશન મંદિર જે ઉદાર મને માફ કરે છે એ તેની ઉદારતા છે. એ જ.

હોળી, ૨૭-૨-૬૪
જૈન બોર્ડિંગ હોમ
મદ્રાસ

ગુલાબચંદ જૈન
સંપાદક

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે અહોનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંચાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિહનો મોઢાં છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આમજનતાનો અને આમ-જનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ કયાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કી અખંડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, બ્રાહ્મણોને અધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો રાજ્ય તેને ચોગ્ય નસ્યત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિદ્યાને દોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢાળે સમાજ વ્યવસ્થા જોડવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શેષ જનતી ગમ છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના પ્રાક્ષણો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના આતુર્માસમાં મુખ્યમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલ. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સકલન થાય તો ખીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં ભાર્ષદ્યેને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ધમ્મિકા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ ભટ્ટમીચંદ બોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર ભક્તિ છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના મુજે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો ઘાજ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માળાં) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણા ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રયત્નોનું મુખ્ય તત્વ જળવી અલગ અલગ મુદ્રાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તેા વાંચનારને સુગમ પડે એમ ભાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છાપવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ દ્વંકાણુમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી શુભાળયદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહયોગ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુદર અતુલવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વોરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ્ર કચ્છ મુદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છાપવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત બધી શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા બીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. શુભાળયદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી, શ્રી. માદનિવા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને શાલ, અશાલ સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યસ કરી સ્વયં કલ્યાણનો રૂપરૂટ માર્ગ અખત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે.

તા. ૨૪-૪-૫૨ સાધુસાધ્વી શિબિર અમરસાગર સમિતિ, સુપરધા

દર્શન-વિશુદ્ધિનું દોહન

આ જગતમાં ધર્મ, જાતિ, સંપ્રદાય, પ્રાન્ત, ભાષા, રાષ્ટ્ર, વિચારધારા વગેરેને નામે ક્યાંક અથગમણો થાય છે, ક્યાંક યુદ્ધમય સંઘર્ષો થાય છે, ક્યાંક માનસિક ક્લેશો થાય છે, ક્યાંક ઝેકપીળની નિંદા કરવાની હરીફાઈ ચાલે છે, ક્યાંક વહેમ, પામરતા, અધવિશ્વાસ વગેરેને બધાં માણસ અશાન્ત થાય છે; આ બધાનાં મૂળમાં 'દર્શનની અશુદ્ધિ' જ કારણભૂત છે; કારણ કે દર્શન કે દષ્ટિ ઉપર જ્યારે આમાં આવરણો આવી જાય છે, ત્યારે જગતનું દર્શન ઊલટું થાય છે અને દર્શન ઊલટું હોય તો જ અશાન્તિ પેદા થાય. એટલા માટે જ માણસને મુક્તિ - પરમઆનંદ અથવા નિર્વાણ - પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌથી પહેલાં શુદ્ધ - સમ્યક - દર્શનની અનિવાર્યતા બતાવી છે. જૈન ધર્મે જ નહિ, બમબગ બધા ધર્મોએ - પારિભાષિક શાબ્દમાં બંધે અંતર હોય-પણ સાચા અને સ્પષ્ટ દર્શનને પહેલાં અનિવાર્ય ગણ્યું છે. શ્રદ્ધા faith, truth, હકીકત, સમ્યર્થ, સત્ય, વિદ્યા, સમ્યક્ત્વ, ચક્રીન વગેરે જુદા-જુદા નામોથી જુદા જુદા ધર્મોએ આ વસ્તુને આલેખી છે. માણસ આ સંસારને સુખમય, સમ્યક્ સારવાળો અને શાન્તિપ્રદાયક બનાવે, અને યોતે વ્યક્તિગત, વર્ગીય, જાતીય, સાંપ્રદાયિક, રાષ્ટ્રીય, વગેરે ધણી સંકુચિત સ્વાર્થો, મૂઢતાઓ, પરંપરાગત કુસંસ્કારો, કુપ્રથાઓ અને હાનિકારક વિચારોથી ઉપર ઊઠીને સૂક્ષ્મ અને અબ્યકત વાસનાઓથી મુક્ત બને; તે માટે દર્શન-વિશુદ્ધિ આવશ્યક જ નહિ, અનિવાર્ય છે. એટલા માટે જ જૈન ધર્મે વૈદિકધર્મની ભાષામાં વાનપ્રસ્થી અને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે પ્રતિભાધારી ગ્રાવક માટે સૌથી પહેલું વ્રત 'દર્શનવિશુદ્ધિ'નું બતાવ્યું છે; તેમજ તીર્થંકર (સંધરચના કરનાર) માટે વીસ કારણો પૈકી પહેલું કારણ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં 'દર્શન વિશુદ્ધિ' બતાવ્યું છે. એટલે જ આપણે કહીએ છીએ કે ભોક્ત્રેવા, સદાચારપાલન, વ્રતનિયમપાલન, ધર્માચરણ, સદ્બ્યવહાર વગેરે બધાની પાછળ દષ્ટિ સાદ્દ હોવી જોઈએ. ભોક્ત્રેવા અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ માટે તો પહેલી શરત સર્વાંગી સ્પષ્ટ દષ્ટિની છે જ. માણસમાં જ્ઞાન કેટલુંય હોય, બંધે છએ દર્શન તેને

કંઠામ હોય, તે ધણી વિદ્યાએ અને વિદ્યાનોમ્ નિષ્કાંત હોય, પણ તેનું દર્શન વિશુદ્ધ ન હોય તો તેનું તે જ્ઞાન, તે વિજ્ઞાન અને તે વિદ્યા સમ્યક્ જ્ઞાન નથી; મિથ્યા જ્ઞાન છે. આ ધણી દષ્ટિએ વિચારતાં દર્શન વિશુદ્ધિનું મહત્ત્વ ચોક્કસ સમજાય છે.

હવે સવાલ એ થાય છે કે દર્શન શું? દર્શનની અશુદ્ધિ શું? વિશુદ્ધિ શું? તેનાં કારણો શા છે? એના ઉપર કેમકાં વિચારીએ.

માણસ જ્યારે આ જગતમાં આવીને આંખો ઉઘાડે છે, ત્યારે એની નજરમાં આપું દસ્યમાન જગત આવે છે, એ જગતને ઝીણવટથી યુક્તિ અને અદ્વાતી આંખો ખુલ્લી રાખીને જુએ, વિચારે, સત્ય અને ત્યાંથી મળે તેને શોધવાનો અને પ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ જ દર્શન છે, એને જ આપણે સમ્યક્દર્શન કહીએ છીએ. સમ્યક્દર્શન એક દષ્ટિ છે, દિશા છે, તેનું વિવેકપૂર્ણ અને યુક્તિમય રૂપ માનવને માટે અદ્વા-ભક્તિથી પ્રાપ્ત છે; એવું સમ્યક્દર્શન માત્ર ભાકત કે અદ્વામાં જ પરિસમાપ્ત થતું નથી, પણ તે ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મયોગમાં પ્રાણ પૂરનાર, પ્રકાશ ભરનાર દષ્ટિયોગ છે; એને આપણે અન્તર્મનનું અજવાળું અથવા આત્મત્મા સ્થિત વિવેક પણ કહી શકીએ. એનો કેમ આ પ્રમાણે થાય છે—મિથ્યાત્વ ત્યાગ, સત્યની શોધ, સમ્યક્ત્વ પ્રહણ અને સત્ય ઉપર દૃઢ અદ્વા. આ પ્રકાશને જ આપણે શુદ્ધ દર્શન કે દર્શનની વિશુદ્ધિ કહીએ છીએ. એવી દર્શનવિશુદ્ધિ જેનામાં હોય, તે વિકૃતિ, મિથ્યાત્વ કે અસત્યના હમલામાંથી સત્યને ધૂળધોવાની માફક કાઢી દેશે; અને અસત્ય, અકલ્યાણકારી તત્ત્વ કે અનિષ્ટ વસ્તુને કાઢીને ફેંકી દેશે. એવી સત્ય દષ્ટિ મળ્યા પછી માણસને માટે અધિકાધિક સત્ય પામવાનો માર્ગ ઉઘાડો થઈ જાય છે. અને પછી તે સત્ય પૂરતો પૂરી વફાદારી સાથે, કોઈ પણ પક્ષપાત, અસ્વાભાવિક બંધન, ટેવ કે કુસંસ્કારોને અધીન થયા વગર કયાય જ્ઞાન્તા કરીને સૈવપૂર્વક એ સત્યને પ્રહણ કરશે તેનો વિવેકયુક્તિથી નિષ્કૃંપ કર્મ પછી, તે સત્યને પોતાની

આદ્યત્તિ-મૃદુલિઓનો આધાર બનાવશે; જેના ઉપર આલીને તે સ્વ-પર કલ્યાણ કરી શકશે. એને જ આપણે દર્શન વિશુદ્ધિ, દક્ષિણી નિર્વિકારિતા, નિર્મળતા કે સમકુદર્શનની અવસ્થા કહી શકીએ.

જેની દર્શનવિશુદ્ધિ થઈ ગઈ હશે, તેવા માણસની દષ્ટિ સાર્વાત્રિક (બ્યાપક) હશે, સાર્વકાલિક હશે, એટલે કે પ્રાચીનતા કે નવીનતાના મોહથી મુક્ત હશે, સમભાવી હશે. એટલે કે તેની દષ્ટિમાં પક્ષપાતની દુર્ભાવના, સ્વત્વમોહ કે દ્વેષની કાળાશ, દુઃસ્વાર્થની બદબો અગર તો સંસ્કારોની આધળી ગુલામી નહિ હોય. તેની દષ્ટિ સાપેક્ષવાદી હશે એટલે કે તે દરેક વસ્તુને જુદા-જુદા દષ્ટિકોણો, પાસાંઓ કે અપેક્ષાઓથી અથવા વિભિન્ન અંગોથી તપાસશે, અભ્યાસ કરશે. તેની દષ્ટિ સમન્વયવાદી એટલે કે આદર્શ અને બ્યવહાર, કર્તવ્ય અને અધિકાર વગેરેનો સમન્વય કે સમતુલા કરવામાં નિષ્ણાત હશે, તેની દષ્ટિ શ્રદ્ધા અને યુદ્ધિ બન્નેને સાથે લઈને ચાલશે. તે પરથી માંડીને જગત સુધી બધી સમસ્યાઓને વિશ્વબ્યાપક દષ્ટિકોણથી જોશે, વિચારશે અને બ્યાપકનીતિ-ધર્મની દષ્ટિએ તેનો ઉકેલ શોધશે; એ ઉકેલ શોધવામાં તે પ્રાણિમાત્રના હિત સુધીની વિશાળ દષ્ટિ રાખશે.

દર્શનની અશુદ્ધિ કે વિકાર એ જ છે કે જ્યારે કોઈ સમસ્યાને સાંકડી અને દુઃસ્વાર્થની દષ્ટિએ જોવામાં આવે છે, પોતાપણના મોહ અને મૂઢતાઓને લીધે જોએ તો ફિકાર બની જવાય છે, દરેક વિચાર, દર્શન કે ધર્મના વાક્યને માત્ર એક જ પાસાંથી, એક જ અપેક્ષાથી, તેના એક જ અંગને જોવામાં આવે છે, યુદ્ધિ દ્વારા શુદ્ધતરૂને બદલે કાં તો પોતાની નબળાઈ દાંઘવા માટે ખોટા તર્કો ચલાવવામાં આવે છે, કાં તો આંધળી શ્રદ્ધાને વશ થઈ ચાલવામાં આવે છે; જે વસ્તુ અસત્ય છે, અધર્મવિશ્વાસથી પ્રેરિત છે, તેને કલ્યાણકારિતાની સાથે પોતાના દ્રંક સ્વાર્થવશ જોડી દેવામાં આવે છે અગર તો અહંકારવશ પોતે જે માને છે, તેમાં બૂલની સંજાવના જ નથી, તે જ સત્ય છે, એમ માની

ખીળા પ્રાપ્તિ રહેલ શુદ્ધ મનને આલમજ્ઞાવાચક આવે છે. આ જ એ છે, મળ છે કે વિચાર છે, જે માણસના દર્શનને અશુદ્ધ બનાવીને જમતમાં ભૂમિ, સંપ્રદાય, સંપ્રદાય, ભક્તિ, વિચારધારા કે વાદ વચ્ચેને ભામે અનેક અનર્થો સંભવ કરે છે. એવી અસત્ય દૃષ્ટિથી માણસ દરેક વાતમાં અસત્ય દૃષ્ટિએ જ વિચારે છે, અસત્ય પરિણામે જ પહોંચે છે. તે ક્ષય, પ્રસોબન, ખોટી કલ્પનાઓ, અધવિશ્વાસો વગેરે ઉપર આધારિત ખોટા સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય લઇને જનસમાજને ખોટી રાહ ચીધે છે. દર્શનની અશુદ્ધિવાળા માણસ વિચારોની અનિશ્ચિતતા કે વિચારોને શુદ્ધ અને નિશ્ચિત બનાવવાની અનિચ્છાને લીધે ખોટો સંતોષ માનીને ધર્માચરણ ખાટે નિષ્ક્રિય બની જાય છે. આવી દર્શન વિશુદ્ધિ માત્ર પુસ્તકો વાંચવાથી કે સાચી દૃષ્ટિ વગર સત્ય અને અસત્ય બંનેનો સમન્વય કરવાથી, અગર તો પ્રુજામતી વૃત્તિ દ્વારા સમન્વય સાધવાથી નથી આવતી. જેમ લોહીનો બગાડ માત્ર બાહ્ય ઉપચાર કરવાથી દૂર નથી થતો પણ રક્તશુદ્ધિ કરવાથી થાય છે તેમ દર્શન વિશુદ્ધિ સર્વોચ્ચ બ્યાપક દૃષ્ટિવાળા પુરુષોના સંપર્કથી, જનસેવાના વિવિધ કાર્યોના અનુભવોથી, દૃષ્ટિશુદ્ધ અને તર્કશુદ્ધ સાહિત્ય વાંચનથી, તેમજ વિચારણા, ગવેષણા, ચિંતન, નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, શોધખોળ, મનન, વિશ્લેષણ, વિવેક, સમ્યક્ નિર્ણય અને નિર્ણયિત ઉપર શ્રદ્ધાથી થાય છે.

એટલા માટે જ સાધુસાધ્વી શિબિરની પ્રવચનમાળામાં ‘દર્શન વિશુદ્ધિ’ નામનો એક સ્વતંત્ર વિષય રાખવામાં આવ્યો હતો. એ અંગે પ્રવચન કરવાનું મારે ફાળે આવ્યું હતું. પૂ. સુનિશ્ચી સંતબાલજી મહારાજ જેવા આર્ષદેષ્ટા પુરુષોના સાનિધ્યથી અને જે કોઈ દૃષ્ટિ મળી છે, તેના આધારે મેં આ વિષયના જુદા-જુદા ૧૫ મુદ્દાઓ ઉપર પ્રવચન કરીને દૂકમાં છજાવટ કરી છે. આમ તો આ વિષય

બહુ જ આપક અને મંજીર છે, એટલે હજારો પાનામાં પણ એની કશુંપણ જોઈતી પડે, પરંતુ મને ખાતરી છે કે આનો ટૂંકો સાર આ પ્રવચનોમાંથી મળી શકશે. એક રીતે જોઈએ તો ક્ષિમિરનાં બધા જ વિષયો પરનાં પ્રવચનો દર્શનની વિશુદ્ધિ માટે જ છે; અને આ વિષય એ બધાનો ફરોડરજૂ છે.

પ્રવચનો કેવાં થયાં છે, તેનો નિષ્કૃષ્ણ તો હું વિવેકી વાચકો ઉપર જ છોડું છું. આ પ્રવચનોના સંપાદનમાં શ્રી શુભાખચંદ્રભાઈએ સૂક્ષ્મ પરિશ્રમ લીધો છે. આ પુસ્તકથી વાચકો પોતાનાં દર્શન નિર્માણ બનાવશે, વિચારો અને ભાવનાઓ શુદ્ધ કરશે તો હું મારો અપાસ સાર્થક સમજીશ. સુરેષુ કિં બહુનાં ?

ડાહ્યામિયાનગર
તા. ૧૨-૩-૬૪

}

મુનિ નેમિચન્દ્ર

અ નુ ક મં ત્રિ કા

૧	ધર્મને નામે અંધ વિશ્વાસ	૧
૨	દેવદેવીઓનાં નામે મૂઢતા	૧૬
૩	ગુરુ - મૂઢતા—૧	૨૮
૪	ગુરુ - મૂઢતા—૨	૪૦
૫	ધર્મ - મૂઢતા—૧	૫૪
૬	ધર્મ - મૂઢતા—૨	૬૬
૭	શાસ્ત્ર - મૂઢતા	૮૬
૮	લોક - મૂઢતા	૧૦૬
૯	આસ્તિકતા - નાસ્તિકતા	૧૨૦
૧૦	કૃષિરવાદ - અનીશ્વરવાદ	૧૩૫
૧૧	યોગ સાધનાનું તત્ત્વ	૧૫૨
૧૨	સાધનાના વિવિધ અંગોમાં વિવેક	૧૬૭
૧૩	એકાંગી આત્મવાદ	૧૮૩
૧૪	વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારધારાઓ	૨૦૪
૧૫	વ્યાપક સત્યનું દર્શન	૨૧૬

ચિંતન

વ્યક્તિ અને સમાજ બનેથી પર એક ધર્મ છે. એ ધર્મ તરફ નજર રાખીને આપણે ચાલવું જોઈએ. વ્યક્તિને બચાવવી એ જેમ આપણું સૂક્ષ્મ કર્તવ્ય નથી, તેમજ સમાજને બચાવવો એ પણ આપણું કર્તવ્ય નથી. એક માત્ર ધર્મને—માનવતાને બચાવવી એ જ આપણું સૌથી મોટું અને શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે.

જે વિચાર આચરણમાં પરિણમતો નથી તે વિચાર નહિ પણ તરંગ છે. એવા તરંગોમાં રાચવું સારું નથી. સાચો વિચાર હંમેશાં માનવના પુરુષાર્થને પ્રેરે છે અને આચરણમાં મૂર્ત બની પાંગરે છે.

જીવન એ એક ભગવાનની ભેટ છે. અસલ કિંમત તેની જ છે. પણ તેને રત્નમણિ બનાવવો, તેની ઉપયોગીતા વધારવી, તેને જિંદગી કિંમત આપવી એ બધું કામ ધર્મનું છે. જીવનને કૃતાર્થ કરવાની કલા તેનું નામ જ ધર્મ. ધર્મ કલા જેટલી જિંદગી એટલે અંશે એ જીવનનું માંગદ્ય, જીવનનું સૌંદર્ય અને જીવનની ઉપયોગીતા વધારે છે.

[૧]

ધર્મને નામે અધર્મવિશ્વાસ

માણસમાં અઘડાતું તત્ત્વ યુગ હોય છે. પણ તે અઘડા સાથે જો બુદ્ધિ ન હોય તો તે અધર્મઘડામાં પરિણમે છે. તે અઘડા સાથે જો સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો સંયોગ ન હોય તો એ અઘડા અઘડામાં પરિણમે છે. આવા અઘડાળુને પણ કોઈક પ્રકારની અઘડા રાખીને ચાલવું જ પડે છે.

જગતમાં એ પ્રકારની વસ્તુઓ છે. એક દ્વિવિગ્રહી અને બીજી અતીન્દ્રિય. દ્વિવિગ્રહી વસ્તુઓનો સહુ સ્વીકાર કરે છે ત્યારે અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનો વિશ્વાસ આપ્તજનોના વચનોથી થાય છે. કેટલાક અઘડાળુ લોકો એમ કહે છે કે અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ ઉપર અઘડા રાખવી એ અધર્મઘડા છે. પણ ખરેખર, આપ્તજનો વડે ખતાવેલી દરેક વસ્તુ ઉપરની અઘડા એ કંઈ અધર્મઘડા નથી. જેમકે આત્મા, ઇશ્વર, સ્વર્ગ, નરક, કર્મ કે હિસા, અહિંસા વગેરે બાવો, એના પરિણામો કે ચિકિત્સા સમગ્ર સકાય છે. અતીન્દ્રિયમાં નહીં માનનારા લોકો પણ મસ્તિષ્ક અને વિચાનના સિદ્ધાંતોને અઘડાપૂરું માને છે. પણ ન જોયેલી વસ્તુને માનવાનો છંકાર કરે છે.

એવી એક બકિતને કોઈ કે પૂછ્યું: “તમારા પિતામહને તમે જોયા હતા ?”

“ નહીં....”

“ તો પણ તમે તેને માનસોને ?”

તેમને એ તો માનવું જ પડશે. તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેમણે પિતામહને જોયા નથી એટલે માનવા ન જોઈએ. એવી જ રીતે વિજ્ઞાની આંખથી દેખાતી નથી છતાં પણ તેના પરિણામ, પ્રમાણ, તાપ વગેરે ઉપરથી વિજ્ઞાનીને માનવી જ પડે છે.

ટુંકમાં શ્રધ્ધા અને બુદ્ધિ બન્નેની સમતુલ્યા જળવાઈ રહેવી જોઈએ. નહીંતર શ્રધ્ધા; અધશ્રધ્ધા કે અશ્રધ્ધામાં પરિણમી જશે. આવી શ્રધ્ધાને ટકાવી રાખવા માટે હંમેશા સારો વર્ણાક્ર આપતા રહેવું જોઈએ.

ત્રણ સપ્તદો આપણી સામે આવ્યા :-શ્રધ્ધા, અધશ્રધ્ધા અને અશ્રધ્ધા. ધણા કહેશે કે શ્રધ્ધા અને વિશ્વાસ એક જ વાત છે. પણ એ બન્નેમાં ધણું અંતર છે. શ્રધ્ધા એટલે કોઈ વસ્તુ પ્રતિરુચિ-પસંદગી કે આકર્ષણ, તે સામાન્ય છે. ત્યારે વિશ્વાસ એટલે માન્યતા થાય છે; જેમકે ધર્માદિ વસ્તુઓ પ્રતિ માન્યતાને વિશ્વાસ ગણાવી શકાય. ત્યારે પસંદગી કે રુચિને શ્રધ્ધા ગણાવી શકીશું. માણસમાં રહેલ શ્રધ્ધા-તત્ત્વને કોઈ ને કોઈ અવલંબન કે આશ્રય જોઈએ છે. એમાંથી માણસે ઈશ્વર, ધર્મ કેવ, ગુરુ વગેરે આશ્રયો સ્વીકાર્યા.

દરેક ધર્મની સ્થાપના જનકલ્યાણ માટે થતી રહી છે. તેમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે પરિવર્તન-સંશોધન થવું જોઈએ. બ્યારે કોઈ પણ ધર્મમાં સંશોધન થતું નથી ત્યારે ત્યાં અધ-વિશ્વાસો પેસે છે. તેનાથી હઠાગ્રહ, દુરાગ્રહ, અત્યાચાર, મારામારી અને કાપાકાપી જેવાં અનિષ્ટો વધે છે. એટલે દરેક સર્વધર્મમાં માનનારા શ્રેયાર્થીએ ત્રણ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો જોઈએ :- (૧) સર્વ ધર્મ પ્રત્યે આદર કરવો; (૨) સર્વ ધર્મોના સાર-તત્ત્વોનું તારણ કરવું. અને (૩) સર્વ ધર્મોમાં પેસેલા અધ વિશ્વાસો અને અનિષ્ટોનું નિવારણ અને સંશોધન કરવું.

આજે બુદ્ધિવાદનો યુગ છે. એટલે કોમપણ અતીન્દ્રિય વાતને તમારે યુક્તિથી, વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ સિદ્ધ કરીને, આજના અશ્રધ્ધાળુ મુલકોના મગજમાં ડસાવવી પડશે. આમ પણ અધવિશ્વાસો સામાન્ય જનતાનું ગુહસાન જ કરે છે એટલે જો ધર્મની શ્રધ્ધા વધારવી હશે તો તેમાં સંશોધન પરિવર્ધન કર્યા કરવું જ પડશે. બાંધેલા પાણી બગડે પણ બહેતાં પાણી શુદ્ધ થતાં રહે. એ રીતે ધર્મના પ્રવાહને વહેતો જ રાખવો, તો જ ધર્મનું કલ્યાણકારી રૂપ રહી શકશે.

આપણે દેવતાકર્મના નામે ચાલતા નવા અને જૂના અધવિશ્વાસોના
દમલાઓ તપાસીએ ।

સફાર્ધ અને દેવીકર્મ

જૂના સમયમાં યુરોપમાં અધવિશ્વાસનું રાજ્ય હતું.

તે વખતના યુરોપના એક નગરની આ વાત છે. ત્યાં લોકો
માનતા કે નગરમાં સફાર્ધ કરવાથી દેવતા નારાજ થશે અને નગરનો
નાશ કરશે. પરિણામે ઠેર-ઠેર ગંદકીના ઉકરડાઓ વધવા લાગ્યા. અંતે
રાગમાળો ફાટી નીકળ્યો અને ધણી લોકો મૃત્યુના મોમાં ધકેલાવા લાગ્યા.

આથી કેટલાક યુવકોને ચિંતા થઈ કે કંઈક કરવું જોઈએ.
ફિલિયુસ્ટો તો “ દેવકોપ ” થી આગળ વિચારી શકતા જ ન હતા, યુવકો
ડોક્ટરો પાસે ગયા. તેમણે પૂછ્યું : “ શું સફાર્ધ કરવાથી દેવતા નારાજ
થઈ જશે ? ”

“ ના અમે માનતા નથી । ” ડોક્ટરોએ કહ્યું.

“ લોકોને એ રીતે કહો । ” યુવકોએ વિનવણી કરી.

“ લોકો માનશે નહીં અને બ્રહ્મ અમારો ધધો ભાંગી પડશે । ”
તેમણે સાફ-સાફ કહ્યું.

યુવકો ધમંચુરો પાસે ગયા. તો તેમણે પણ આવો જ જવાબ
આપ્યો. યુવકો નિરાશ થયા ન હતા. તેમણે કચ્છર કસીને ગંદકી સાફ
કરવી શરૂ કરી. લોકો ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. પણ અંતે નગર સાફ
થયું. રાગમાળો બંધ થયો અને દેવ પણ નારાજ ન થયા.

લોકોને આખરે સમજણ પડી કે સફાર્ધ કરવાથી દેવ નારાજ
થતો નથી. આ અધવિશ્વાસ તે નગરમાંથી ગયો.

ધર્મના કારણે માનવલોકો

ધર્મના અધવિશ્વાસમાં એક વસ્તુ ધણીકાર અને બાંધકપણે
જોવામાં આવે છે કે પેતે માને એ ધર્મ ક્રિયા અને બીજી કલકા.

ધર્મ શ્રોતા બાજે પરંપરાથી મળતો હોઈને તેને વારસામત મળે છે. એવું નથી કે સત્ય સમજીને હકુશ્ચ ધર્મમાં તેણે અમાઈથી એકસપણે નક્કી કરીને જન્મ લીધો છે. એ તો તેને વારસામત મળ્યો છે.

એથી કોઈ એવો દાવો કરે કે મારો જ ધર્મ જીવો છે અને બીજો નીચો છે તો તે કેવળ આવા અંધવિશ્વાસના કારણે જ કરે છે. કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી તેવા દાવાને સ્વીકારી શકશે નહીં.

પણ; દુર્ભાગ્યે ધર્મોદ્ધતા એટલી બધી ફેલાઈ ગઈ છે કે અન્ય-ધર્મવિશ્વાસીઓને મારી નાખવા બાળી નાખવા વગેરે અત્યાચાર કરવાના પ્રસંગો ધર્મના નામે થાય છે.

ધર્મના નામે જ આપણા દેશના હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન એવા બે બામલા પડ્યા. એટલે દરેક ધર્મના વિચારક પુરુષો પર એની જવાબદારી રહેલી છે કે તેઓ પોતપોતાના ધર્મમાં ચાલતા આવા અંધવિશ્વાસોને દૂર કરાવે; સંશોધન કરે. મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : “જે જે ધર્મ પાળતો હોય તેને તે ધર્મમાં ચાલતા સકાને દૂર કરવાનો, તેમાં સંશોધન કરવાનો તેને પ્રભુ અધિકાર છે. હું પોતે સનાતની છું એટલે સનાતન હિંદુધર્મમાં જે સડો છે તેને દૂર કરવા અને સંશોધન કરવાનો મને પૂરો અધિકાર છે.” મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમ કરીને બતાવ્યું હતું.

ધર્મના નામે પાપાચારો

થોડા વરસો પહેલાં આચાર્ય ચતુરસેન શાસ્ત્રીનું લખેલ “ધર્મ કે નામ પર” પુસ્તક વાંચ્યું હતું. તેમાં સપ્રમાણુ તેમણે બતાવ્યું હતું કે ધર્મના નામે કેટલાક અત્યાચારો, બળિચારો, અન્યાયો, હિંસા, શોષણ, ધૂણા, મારામારી, કાપાકાપી વગેરે અનિષ્ટો ભારતમાં અને બીજા દેશોમાં થયા છે. ધણીવાર આવું વાંચ્યા પછી એમ પણ મનમાં થઈ ગયું છે કે ધર્મથી જગતને કાચકો થવાના બદલે ગુસ્સાન થયું છે. એટલે

ધર્મની સદા પદ્મરૂપા માટે ધર્મના નામે આશ્રય પાપાચારોને રોકવાની ફરજ ધર્મગુરુઓ અને સાધુસતો ઉપર છે.

મધ્યયુગમાં ધણા સ્વાર્થી ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ (પોપો) સ્વર્ગની હુડી લખી આપતા. તેઓ ભોકોને કહેતા કે આટલા રૂપિયા આપો તો સ્વર્ગમાં સુરક્ષિત સ્થાન અને સુખો મળશે. ભોળા ભોકો એમાં ભ્રમવાઈ જતા.

આપણા દેશમાં પણ તીર્થના પંડાઓ પિતુઓને સદગતિ પમાડવા માટે મજમાનોને છેતરતા હોય છે. ખરી રીતે તો આ પંડાઓ એકલે પડિતો-તેમના ઉપર સમાજને શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપવાની જવાબદારી હતી. તેઓ એ જવાબદારી મૂકીને ધર્મને વેચવાનો અવસાય લઈને બેસી ગયા છે.

શ્રી. રવિબાણુ ચીનની યાત્રાએ ગયેલા. ત્યારે તેમણે મંદિરના પૂજારીઓને બાળકોને બચાવતા જોયા. તેમણે પૂછ્યું : “ શું ખીજ નિકાળો નથી કે તમે બચાવો છો ? ”

તેમણે કહ્યું : “ તમે ભગવાન યુદ્ધના દેશના લઈને આમ શ્રી માટે કહો છો ? તમારા દેશમાં બાહ્ય પડિતો ઉપર માનના શિક્ષણની જવાબદારી છે ને ? અમારે ત્યાં આ પ્રથા ત્યાંથી જ આવી છે. ગામમાં કોઈપણ વ્યક્તિ અમણુ ન રહે ! એ જવાબદારી અમારી છે. ”

ત્યારે આપણે ત્યાં બાહ્યોની શી દશા છે એ તેમણે જ વિચારવાનું રહે છે.

ધર્મના નામે વ્યભિચાર :

ધર્મના નામે દેવમંદિરોમાં દેવદાસીની પ્રથા થોડા વર્ષો પહેલાં પૂરીથી લઈને કન્યાકુમારી મુધીનાં મંદિરોમાં આણતી હતી. દેવમંદિરોમાં કુટુંબની મહેલી કન્યાને ફરજિયાત દેવદાસી બનવું પડતું. ત્યાં લેને વૃત્ત ઝીત વગેરે શીખવાડી, દેવને સીકવવા માટે રાખવામાં આવતી; જેથી

યાત્રાળુ લોકોનું મનોરંજન થાય અને મંદિરને પોષણ મળતું રહે. ધીમે-ધીમે તેમાંથી બિચાર ફેલાતો ગયો અને દેવદાસીની પ્રથા ધર્મના નામે ચાલતા બિચારના અધવિચારના ભયંકર પરિણામ રૂપે સામે આવી. આને બ્રિટીશ સરકારે કાયદો બાંધી તે પ્રથાને બંધ કરાવી.

આજે તો જો કે જનતા જગૃત થઈ ગઈ છે. તે છતાં પણ ક્યારેક કળિયુગી ગુરુઓ કુષ્ણલીલાને ઓથે ધણી બોળી બાળપણને પોતાના પંજમાં આજે પણ ફસાવતા જોવામાં આવે છે.

ધર્મના નામે બલિદાનો :

કલકત્તામાં કાલિમાતાનું મંદિર છે. ત્યાં માતાને રાજી રાખવા માટે પાડાનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. આજે પણ ક્યારેક રથજો બુકડો, વગેરે ને બલિ આપવાની પ્રથા ચાલુ છે.

ક્યારેક ગામ ઉપર કે કુટુંબ ઉપર કોઈ આફત આવતાં કેટલાક લોકો, લોકશ્રદ્ધાને ગેરલાભ લઈને આવાં બલિદાનો આપવાનું સૂચન કરે છે. તેમાંના થોડાક દાખલા આ પ્રમાણે છે :—

(૧) સહરાનપુરમાં એક જૈન બાઈને બાળક થતું ન હતું તેણે ધણી બાધા-માનતા કરી, પણ કંઈ ન વળ્યું.

આંતે એક ધૂતારા સાધુએ કહ્યું : “કોઈ બાળકને મારી તેના લોકીથી સ્નાન કરશે તો બાળક થશે !”

બાળકની ધૂનમાં તે બાઈ આવું કરી શકે કામ કરવા પણ તૈયાર થઈ. એક મેળાવડામાંથી તે એક નાના બાળકને ફાસલાવી ધરે આવી અને બાળકનું ગળું દાબી તેનું કાંસળ કાઢી નાખ્યું. આસપાસના લોકોને એ વાતની ખબર પડી. પોલિસ આવી અને તે ધરનાં બંધાને પકડીને લઈ ગઈ. તેને મૃત્યુદંડની સજા થઈ. ક્યાં અહિંસાના સંસ્કારોવાળી જૈન બાઈ અને ક્યાં આવું કાળું કૃત્ય ! જાનેનો મેળ જ બેસતો નથી.

(૨) થોડાં વર્ષો પહેલાં પંજાબના એક ગામમાં પૂર આવ્યું. જળપ્રલય થઈ ગયો. કોઈકે કહ્યું : “જળ-દેવી નારાજ થઈ છે અને

કુતરાનો ભોમ માંડે છે.” બિચારા કુતરાઓનું આવી બન્યું. પણ તેથી જાણી-પ્રભુ બંધ ન થયો. અંતે કોઇકે સૂચવ્યું કે આ ભાંડી ભોકોના પાપે ચાલે છે. તો, ભોકો તેમની પછવાડે પડ્યા. અંતે રાજ્યની દરમ્યાનગીરીથી ભાંડી ભોકો ઉપર અત્યાચારો બંધ થયા.

(૩) થોડાક વર્ષો ઉપર રાજકથાનમાં પણ એવું બન્યું હતું. ત્યાં પણ હરિજન ભોકો ઉપર અમૂક રામચાળાના કારણે શંકા કરવામાં આવી અને અત્યાચારો થયા હતા.

આમ ધર્મના નામે જ્યારે જીવો અને ખાસ કરીને માનવબંધિ-દાનોની વાત આવે ત્યારે માનવ કે તેમાં કોઇકની ઉચ્ચ ગ્રંથિ (ગૌરવ) ઉધી દિશાએ કામ કરી રહેલ છે; અને એ બંધિદાનને રોકવું જોઇએ. ધર્મ અને ત્રિવિધ તાપમુક્તિ

ધર્મના નામે ધણીવાર આધિ, બ્યાધિ અને કૃપાધિ ટાળવાના બંદાને ધણી વાનો વહેલી કરવામાં આવે છે અને ભોળા ભોકો તેમાં ફસાઈ જાય છે.

થોડા વખત પહેલાં ઝિંજકામાં એક દેવી પ્રગટ થવાની વાત સાંભળી ભોકો ઉમટ્યા હતા. અંતે દેવી પણ ગઈ અને ભોકોનો અંધવિશ્વાસ પથ્થુ ગયો.

કટકમાં એક એવા યોગીબાવા પ્રગટ થયા હતા કે તેઓ જનતાને જાડીબૂટી આપી રોગમુક્તિ કરાવતા હતા. ધણા ભોકો ત્યાં જવા લાગ્યા. અંતે ત્યાં કોલેરા ફાટી નીકળ્યો. ત્યારે રોગમુક્તિની વાત તો દૂર રહી ધણા ભોકો દેહમુક્તિ પામવા લાગ્યા, ત્યારે તે બાવા આત્મા તેમ પલાયન થઈ ગયા હતા.

બંગાળનો એક કિસ્સો છે. રાજલક્ષ્મી નામની એક બાઇનો ધણી માંદો રહેતો હતો. ધણા કૃપચારો કરવા છતાં તે સાજો ન થયો. અંતે તેણે એક જ્યોતિષી મહારાજને પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે હમણાં મૃત્યુ-યોગ છે; પરિણામે તેનો ધણી મરી શકે છે. પતિ-વિયોગનું દુઃખ સહન થઈ

સકારે એમ માની તે પાછા જન્ન-કીર્તન કરવાના બહાને એક મંદિરમાં ગઈ. તે પાછી ન ફરતાં ધરવાળાએને ચિંતા થઈ. સવારે નદીમાં એક સ્વપ્ન તરતું મળી આવ્યું અને લોકોએ તેને રાંજલક્ષ્મીના સ્વપ્ન તરીકે ઓળખાવ્યું.

જ્યોતિષની વાત આવતાં હમણાં ભારતમાં અષ્ટમહાયોગના દુષ્પ્રભાવથી બચવા માટે કચોડો રૂપિયાની જોગ સામગ્રીવાળા થયો શ્રદ્ધા આળ્સા વગર રહેતા નથી. આવી રીતે ક્રાંતિના નામે પણ ધણી સંપત્તિને ધૂમાડો થતો જોવામાં આવે છે.

એવી જ રીતે બાઈબલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ન્યાયનો દિવસ વર્ષ ૧૯૬૨માં પડે છે. અને તે દિવસે જન્મતો અંત આવશે એમ જાણી કેટલાક ઈસાઈ પાદરીઓનું પહાડ ઉપર જવું અને રહેવું એ પણ ધર્મના નામે અંધવિશ્વાસ જ ગણાવી શકાય.

ધર્મના નામે જ્યારે આવી વાતો અંધશ્રદ્ધાળુઓ વહેલી કરે છે અને તે સાચી નથી નીકળતી કે નીવડતી; ત્યારે આજના વૈજ્ઞાનિકયુગના માણસો ધર્મશ્રદ્ધા-વિદોષી થતા જાય છે.

ધર્મના અંધવિશ્વાસોમાં ભારતમાં રહેલા ધૂતાધૂત પણ એક ભૂખંડર અનિષ્ટ છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ એ સડાને હિંદુધર્મમાંથી કાઢવા માટે અશ્રમ પ્રયત્નો કર્યા હતા. સરકારે કાનૂન પણ બનાવ્યો છે : તે છતાં ગામડાંમાં હજી આવા અંધવિશ્વાસો ચાલે જ છે કે હરિજનને અડવાથી કે તેમની પાસે બેસવાથી ધર્મગ્રંથ થઈ જાય છે.

આપણે સર્વધર્મ સમન્વયમાં માનીએ છીએ એટલે દરેક ધર્મમાં પેસેલા અંધવિશ્વાસોને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો આપણને અધિકાર છે. ત્યારે જ ધર્મમાં પેસેલા અંધવિશ્વાસો અને અનિષ્ટોના નિવારણ-સંશોધનની છેલ્લી પ્રક્રિયા વડે સર્વધર્મ સમન્વય સિદ્ધ કરી શકશું. ત્યારે જ દેશ અને દુનિયાને અહિંસા-સત્યની સુંદર પ્રેરણા આપી શકશું.

અર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજણાર્ચકે આવની ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “જોડવૈં જોડની ફવા કરે એ રીતે માણસને કરવા કોઈ જગ્ય તો બારે ચર્ચ પડે. એવી જ રીતે વાદે વાદે સાચા ભેગા ખોટા સાધુઓ ભળતા ધર્મના નામે અધર્મના તેમણે ફેલાવી હોવી જોઈએ.”

શ્રી. માર્શલિયા : “ધર્મની સાથે અમત્કાર, પરઓ, રામચુક્રિ વગેરે બાબતો એવી જોડાઈ ગઈ છે કે જેને લીધે ધર્મનું અસત્કાર બાજુએ રહી જાય છે. સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય મૂળ ચારિત્રમાં માને પશુ તે છતાં અમૂક સ્થળે હતુમાન જગપ વધી ભૂત-પશ્વિત કાલવાનું આવી જ ગયું. આવા દરેક ધર્મમાં દાખલા મળી આવશે.

શ્રી. અખલસલાહ : “મુનિશીના વર્ગો વખતે હું એક બામમાં ગયો હતો. ત્યાં એક પ્રયોગ થતો કે બેડી પહેરીને હાથ લગાડ્યા વગર કાઢી શકે તે નિર્દોષ અને ન કાઢી શકે તે યુનેમાર. ખરી વાત એમ હતી કે નકુચો હાથ પહેરાય તો ન જ નીકળે—આમ નિર્દોષને અન્યાય ચલાવે પૂરેપૂરો ભય રહે છે. આવા અધર્મવિચારો દૂર કરવા માટે યાન-વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો જ જરૂરી છે.

ખેડા જિલ્લામાં એક સ્થળે પાંચ ખાડા હતા. તેમાં પાણી ખાલી થતું જ ન હતું. એક દહાડો એં એ ખાડામાંથી ‘પાણી ઝાણું’ કરતાં કરતાં તેનો તામ લીધો. તેની સરવાણી ખીજે હતી તેની સાથે ખાડાનો સંબંધ હતો એટલે તેમાં પાણી ભરાયેલું રહેતું. હવે સામાન્ય માણસને ત્યાં અમત્કાર લાગ્યા વગર ન રહે; પશુ સમજાય તો તેનું ‘અર્ચ’ કરણુ ધ્યાનમાં આવે.

ધણીવાર આપણે કોઈ વાતના જોડાણમાં કિતરતા નથી. કિતરીએ ‘અર્ચ’ યાન ચર્ચ શકે : “વશીકરણ”નું મૂળ કારણ માનસિક નબળાઈ છે. માણસ બુદ્ધિથી વિજ્ઞાન થાય કે કમ્પોઝિટ—આચારથી

મહાદેવર થાય; તેનામાં માનસિક નળગાઈ હોવાનો સંભવ છે અને ત્યાં હીપ્પોલીટસ અસર કરે છે. એટલે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનજ્ઞ અધ્યક્ષાને દૂર કરવાનો સચોટ ઉપાય છે; એમ મને લાગે છે.”

પૂ. ઇંડીસ્વામી : “તમારી વાતને હું સમર્થન આપીશ. ઈશ્વરાની ગુફામાં વિશ્વકર્માની પૂજા કરવા માટે નાના મોટા બંને માણસો ને ડહા ઉપર બેસા રહેવું પડે છે. તપાસ કરતાં જણાવું કે ડહા નીચે હોય છે. તેમાં નાનો બેસે રહે તો પાણી ભરાય અને મોટો રહે તો પાણી ખાલી થાય એટલે બંને પૂજા કરી શકે.

શાહજહાંની કબર ઉપર એ રીતે પાણી ટપકતું રહે એવી વ્યવસ્થા કારીગરે કરી છે. જેથી ઉપરના ભાગમાં ઝોમાસામાં પાણી ભરાઈ જાય પણ તે ટીપું-ટીપું આપું વરસ ટપકતું રહે. આમાં ઇજનેરી કળાની વિશેષતા હતી. જે કારણ શોધવા જઈએ તો ધણી બાબતોમાં અધ્યક્ષ દૂર થઈ શકે !”

શ્રી. બબ્લસભાઈ : એથી પણ કંઈક વિશેષ આ અંગે એમ કહી શકાય કે વાડાબંધી અગર સંપ્રદાય પણ અધવિશ્વાસનું નિમિત્ત હોઈ તેના અસ્મા પણ દૂર થવા જોઈએ. માનવ મન સ્થિતિચ્છુત્ત તો હોયજ છે, તેથી જોને માને તેના આગ્રહ રાખે તે સ્વાભાવિક છે પણ તેમાં દૃષ્ટિ ઉઘારે હોવી જોઈએ. એટલે સર્વધર્મ સમન્વય ટેવ રૂપે નહીં ખણ્ણ જ્ઞાનરૂપે હોવું જોઈએ. નહીંતર ધણીવાર સારી વસ્તુ પણ તુકશ્વાન કરે છે.

માણસની જેટલે અંશે વિવેકશક્તિ જન્મીત થશે તેટલે અંશે અધવિશ્વાસ જશે. પણ તે માટે ટુંકો રસ્તો લેવાની જરૂર નથી. લાંબે ગાળે સતત પ્રયોગ રૂપે તે થવું જરૂરી છે. આપણે આપણા માટે સારા આચારો અને વિચારોનો આગ્રહ રાખીએ; પણ બીજા ઉપર લાદવા જેવી પરિસ્થિતિ ન કરીએ તે ખૂબજ વિચારવા જેવું છે. આ અંગે એટલું કહી શકાય કે બીજાના દોષો જોઈને તેના ઉપર તુટી પડવું

એના કરતાં તેને દૂર કરવાનો સક્રિય રસ્તો શોધી તેને એ રસ્તે ધીમે ધીમે વાળવો જોઈએ. તે આક્રમણ રૂપે નહીં પણ ક્રાંતિદાયક પરિવર્તન રૂપે આવવું જોઈએ. એટલે ક્રાંતિ સ્થાપવામાં અનાગદ વૃત્તિ ખૂબજ જરૂરી છે.”

સંતબ્ધાક્ષણ : “શ્રી. બળસભાર્ષીએ એ વાતો ખૂબ સફળતાથી સમજવા જેવી કહી છે :—(૧) સર્વધર્મ સમભાવ કેવળ કબજામાં નહીં પણ અમલમાં આવવો જોઈએ. એટલી હાર્દિક ઉદારતા હોવી જોઈએ (૨) અનાગદ વૃત્તિની વાત.

આ બીજી વાતમાં એક વાત વધારે છે તે વિવેક રાખવાની ખાસ અમત્ય. દા. ત. (૧) માએ પોતાના બાળક ને આમમાં હાથ નાખતાં જોયું તો ત્યાં તે શુ કરશે? બાળક રક્ષે, તેને નહીં મરે, એરસમજના કારણે એને દબાણ લાગશે છતાં મા તેને ઉપાડીને જશે! (૨) એવી જ રીતે કોઈ દાહિયો ખાડામાં પડવા જતો હશે તો ન ગમવા છતાં રસ્તે જતો સજ્જન તેને રોકીજ શેશે ને? (૩) કેટલાંક અનિષ્ટો આખા સમાજને નથી દેખાતા પણ એક દ્રષ્ટાને દેખાય છે. તો તે પ્રેમભાવે સમાજને બચાવી શેશે ને!

અહીં એવું મોટું દબાણ કે માનસિક આક્રમણ આખાથે સમાજ ઉપર આવીને બેસું રહે છે કે જેને લીધે સમાજનું માનસ તેવા આમહી પુરૂષ ઉપર પ્રતિ-આક્રમણ કરવા પ્રેરાય છે. સુકરાત, ઇશુ અને ગાંધીજીએ આજ દિશ્વે મોટું દબાણ સમૂહ ઉપર કર્યું જ હતું. અસખત એમાં અસકિત ન હોય તેવી વિરલ વિભૂતિને અથવા તટસ્થ આધ્યાત્મિક સંસ્થાનેજ આમ કરવાનો અધિકાર હોઈ શકે.

“ધર્મ પરના અધવિશ્વાસો”ના તારણ ઉપરથી આપણે એવો નીચોડ તારવીએ છીએ કે મરે તેવા મોટાં છટ્ટા કારણે પણ નાનું અનિષ્ટ ન ધૂસવા દેવું, કોઈ અનિવાર્ય પ્રસંગે ધૂસી જાય તો બહેર કરી

પ્રાપ્તિલક્ષ્ય લેવું; જેથી અનિષ્ટ સર્વ પ્રકારે ત્યાગ્ય બનીને રહે. તે જ 'ધર્મ' સાથે પેસી ગયેલી અંધશ્રદ્ધાને દૂર હટાવી શકશું.

અંધશ્રદ્ધા શબ્દને આપણે એટલા માટે અલગ પાડીએ છીએ કે કેટલાક અતીન્દ્રિય વિષયો અથવા આપણા અનુભવોના વિષયો ન હોય ત્યાં આપણે અંધશ્રદ્ધાને આધીન થવું પડે છે. અલબત્ત એને અંધશ્રદ્ધા કહેવા કરતાં અનુભવો પરના વિશ્વાસને લીધે ચયેલી શ્રદ્ધા કહીએ તો ચાલશે. ત્યાં તક જાણતા નથી કે અજ્ઞાતા નથી એવું નથી; પણ આપણે સમાનપણે અને સ્વાર્થ વગર એમ સમજીએ છીએ કે “આ પુરૂષની નવ વાતો સાચી પડી છે તો હજી પણ સાચી પડશે. બસે આજે તે વાત ગમે ન જોતરે પણ ભવિષ્ય તેને કરી દેખાડશે.” આનો અર્થ એ નથી કે તરફોં નહીં અજ્ઞાતવા; પણ એને ત્યાં કોઈનું કલ્યાણ નથી, એમ સમજી સમાધાન મેળવવું જોઈએ.

૧૫-૭-૬૧

[૧]

દેવદેવીઓનાં નામે મૂઢતા

ધર્મના નામે અધર્મિવાસોથી આગળ ચાલીએ તો જમતમર્દ જતજતના દેવ-દેવીઓનાં નામે ધણી મૂઢતાઓ લોકસમાજમાં જોવામાં આવે છે. આને આપણે દેવમૂઢતા કહીશું. સાધકના જીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની મૂઢતા વિકાસને રૂંધનારી હોય છે. એવી જ રીતે સામાજિક જીવન માટે પણ તે ભયનું સ્થાન છે.

ઉપનિષદમાં એક વાક્ય છે :—

હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્ય સ્વાચિહિતં મુલં

—એટલે કે સત્યનું મુખ સોનાના પાત્રથી ઢંકાયેલું છે. તેને બાવાઈ એ છે કે સત્ય પણ મૂઢતાના કારણે આજીવન ઘડી જાય છે. કેટલીક વાર સાધકના પોતાના જીવનમાં સ્પષ્ટ દર્શન ન હોય તે સમાજનું ચોમેરનું વાતાવરણ એને તે તરફ દોરી જાય છે.

જીનાચાર્યે સમંતભદ્રે ‘રત્નકરંડ આવકીચાર’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પાંચ પ્રકારની મૂઢતા બતાવેલી છે. તેના કારણે “સંમ્યક્ત્વ” ઉપર આવરણ આવે છે. સમ્યક્ત્વ એટલે સત્ય માર્ગ ઉપર આવી શ્રદ્ધા. આ મૂઢતા આવવાનું કારણ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય કર્મ છે; એમ કહ્યું છે. આ પાંચે મૂઢતા આ પ્રમાણે છે :—દેવમૂઢતા, ગુરુમૂઢતા, ધર્મમૂઢતા, જ્ઞાનમૂઢતા અને લોકમૂઢતા.

એમાંથી અત્રે દેવમૂઢતા ઉપર વિચાર કરશું.

કોઈ પણ મૂઢતાનું કારણ ભય, લોભ કે વિરમય હોય છે. આ મૂઢતા ચલાવનારમાં કોઈ શકે અને તેમાં ફસાઈ જનારમાં પણ હોઈ શકે છે. અને તે એકમાં ભય, લોભ કે વિરમય હોય તો મૂઢતાને વધવાનો આધાર મળી જાય છે.

દેવમુહૂર્તા આવી ક્યાંથી ? તે અગ્નિ થોડો વિચાર પહેલાં કરી
 લઈએ. માણસ જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ તેની આગળ
 દિવ્યતા આવે છે. ધૃષ્ટિર અવ્યક્ત હોઈને તે દેવોમાં ધૃષ્ટરનો અંશ
 કદાપીને આસે છે. જેમકે અગાઉ પ્રાચીન કાળમાં લોકો ઇંદ્ર તે વૃષ્ટિનો
 દેવ, વરુણને જલદેવ, અગ્નિને તેજનો દેવ, ચંદ્રમાને શીતળતાનો દેવ,
 સૂર્યને પ્રકાશનો દેવ માનતા. દિશાને રક્ષણની દેવી માનતા અને
 વિજ્ઞાને શક્તિ માનતા. આ બધા દેવ-દેવીઓ તે કાળના લોકોના અને
 માનવજાતિ માટે બહુ જ ઉપકારક અને પ્રેરણાદાયક હતા. એમ પણ
 માની શકાય કે અગમ્ય સૃષ્ટિ સાથે આત્મીયતા બાંધવા માટે પણ
 એવી કલ્પના કરવામાં આવી હોય. લોકો એને ગુણોના કારણે પૂજતા.
 પણ પછી રથૂળ પૂજા બાકી રહી ગઈ. મીમાંસકોએ આ બધા દેવોની
 સાથે યજ્ઞને તાળો મેળવ્યો. અને જુદી જુદી કામનાઓ જોડીને લોકોને
 આ તરફ પ્રેર્યા. સ્વર્ગ, પુત્ર, વૃષ્ટિ, ધનસંપત્તિ, સંરક્ષણ, પોપણ વગેરેની
 કામના સાથે આ લાંબાકાળ સુધી ચાલ્યું. લોકો દેવોને રાજી કરવાં
 પ્રશુઓને હોમવા લાગ્યા. આમ સ્વ-પર-કલ્યાણની ભાવના ચાલી ગઈ.

આગળ જતાં જૂત, યજ્ઞ, પ્રેત, કાકણ, શનિચર, ભૈરવ,
 કાલી, ભવાની, શીતળા વગેરે જુદી જુદી જાતના દેવોની લોકો માનતા
 કરવા લાગ્યા. ખરેખર જૂત, પ્રેત, યજ્ઞ વગેરે તત્ત્વો માણસના કલ્યાણ
 મામની-સાધનાની કસોટી માટે હતા પણ તેણે નબળા પડીને તેમની
 સહાયતા માગી અને તે પરાવશંખી થઈ ગયો.

જૈનસૂત્રોમાં આવકો માટે એક વિશેષણ છે—“અસાધ્યજ્ઞ-દેવતા”
 એટલે કે દેવોની સહાયતા ન લેનારા. દેવો નો એવા આત્મજાળોની
 કસોટી કરીને તેમને નમન કરતા. પણ, તે તત્ત્વ બૂલાર્થ ગયું અને જાજ
 કે લાભચના કારણે માણસ દેવોને વશ થતો ગયો.

આત્માદ વીરકાળ આવ્યો. લોકો જેનામાં સાહસ અને શક્તિ
 એવા તેને પૂજતા. આ પૂજનનું પ્રયોજન તો તેમના જેવા વીર અને

સાદરની બનવાનું હવું. પણ એ બધું જાણીને મધું અને મહારની પૂજા કરવા લાગી. હતુમાન એવા વીર થવાના બદલે ડરના સમયે કેવળ હતુમાન-રમરણ કરવું એવી જ રીતે રામદેવજી, પાંચુજી, મોગાજી વગેરે દેવોનું પૂજન વીરતાને લીધે થયું. એની પાછળ એવા ધણા ધર્તિએ ચાલવા લાગ્યા અને સ્વાર્થ સાધવા માટે ધણી મનમદંત આકર્ષક વાતો તેની સાથે વહેતી થઈ.

એ જ સમયે ગુણ-પૂજનો કાળ પણ શરૂ થયો-લક્ષ્મી, સરસ્વતી, મહાદેવ, મણેશ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે દેવોની ઉપાસના પણ શરૂ થઈ. એમના ગુણો જે સમાજ માટે ઉપયોગી હતા તેનું ચિંતન કરવાના બદલે ભોડો રથૂળપૂજન સકારણ કરવા લાગ્યા; થોડો પૂજ્યો અને વધારે આશા કરવા લાગ્યા. એજ રીતે પિતરો અને કુળ દેવતાઓની પૂજા શરૂ થઈ. ધરના પિતરો, માતાઓ, કુળદેવીઓ વગેરેની પૂજા ભોડો અલગ-અલગ નામે કરવા લાગ્યા. આ બધી ઉપાસના કે પૂજા, ભય અને લોભ ખાતર જ મોટા ભાગે ચાલવા લાગી અને આજે પણ ચાલે છે.

આ પછી ગુરુપૂજા પણ પ્રચલિત થઈ. ભોડો ગુરુને પણ દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા. ક્ષત્રિય તેમજ બીજા ધર્મગુરુઓ વગેરેની પૂજા ચાલી. આનું વિશેષ વિવેચન ગુરુ-મૂલતાના વિષયમાં કરીશું.

પણ, આટલેથી માણસને સંતોષ ન મળ્યો. સ્વાર્થી ભોડોએ પોતાની પેઢીઓ, અજ્ઞાવવા માટે દેવતાઓના મોટા મોટા મંદિરો બંધાવ્યા. ત્યાં ત્યાં પ્રતિષ્ઠા, પૂજા, ભોમ અને સંગીત ભજન વગેરેના આડંબરો શરૂ થયા. પ્રારંભમાં તો મંદિર બંધાવનારે જાક્ષિતભાવે મંદિર બંધાવ્યું હોય એક પણ આગળ જતાં તે એક કારોબાર કરતી સંસ્થા બની ગઈ.

અલગ ધર્મો અને દેવો

હવે અલગ ધર્મોમાં પણ દેવ-પૂજા અંગે વિચાર કરીએ.

જીનેશમાં ચાર જાતિના દેવો જન્મવામાં આવ્યા છે :—(૧) ભવનપતિ, (૨) વાલ્મીકી, (૩) જ્યોતિષી, અને (૪) વૈશાલિક. ભવનપતિમાં મોટા ભાગે પ્રવૃત્તિના દેવો છે. વાલ્મીકીમાં વક્ષ, સક્ષિ, જૂત, પિશાચ વગેરે આવે છે. જ્યોતિષમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાઓ છે, અને વૈશાલિકમાં વિમાનોમાં રહેલા દેવો છે. જીનેશમાં દેવતા કરતા માનવ જન્મની મહત્તા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ બધા દેવોના મંદિરો નહોતા, પણ મધ્યમકાળથી ભોકપ્રવાહમાં તથાઈને તેમણે પણ ભૌતિક દેવને માનવા અને પૂજવા શરૂ કર્યા.

જ્યોત્ષીમાં દેવતાઓનું વર્ણન હોવા છતાં, માણસને વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે ત્યાં બુદ્ધ સિવાય બીજા દેવોને પૂજવામાં ન આવતા પણ પાછળથી તાંત્રિક સંપ્રદાયોના પરિચયના કારણે તથા ભોકોને વધારે આકર્ષવા માટે બીજા દેવોની પૂજા થવા લાગી.

કુસ્લામ ધર્મમાં એક માત્ર અસ્લાહ-ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈની ઉપાસના કરવામાં આવતી નથી. એનું કારણ હજરત મુહંમદ પયગંબર સાહેબનો, કબ્રો સહીને અરબસ્તાનમાં પ્રચાર કરવો મુખ્ય છે. તે વખતના ભોકોમાં દરરોજ ઠેર-ઠેર અસંખ્ય દેવ-દેવીઓની પૂજા ચાલતી હતી. ભોકો ધણી વહેમો અને મૂઢતામાં ફસાયેલા હતા. ત્યારે હજરત સાહેબે તે ભોકોની મૂઢતા દૂર કરી એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો. તે છતાં ધણી પીર-ફકીરની મગર અને દરગાહોને પૂજવાનું તેમનામાં પણ ચાલુ થઈ ગયું છે.

કુસ્લાઈ ધર્મમાં યુરોપ વગેરેમાં ખૂબ અંધવિશ્વાસ ચાલતો હતો. ત્યાં સુકરાત જેવા મહાન વિચારકોએ એક માત્ર ઈશ્વર તરફ ભોકોને વાળી અંધ-વિશ્વાસથી દૂર કર્યા. આજે મોટા ભાગે તો દેવ-દેવીઓની પૂજા બંધ છે પણ પાછળથી થયેલ કેટલીક સાધ્વીઓ અને સાધુઓના નામે અલગ મઠો અને મૂર્તિઓની પૂજા ત્યાં પણ ચાલુ થઈ ગયાં છે.

જરથુસ્ત્ર ધર્મમાં તો અગ્નિની ઉપાસના તથા આકૃતિક દેવોની ઉપાસના મુખ્યની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે.

હિંદુધર્મ અને તો આપણે અમારું સંવિસ્તારથી તપાસી
મથા છીએ.

દેવમૂહતાના પ્રકાર :

ઉપરની પૂજાઓ અને ઉપાસનાઓનાં ઉદાહરણાં દેવમૂહતાના પ્રાચીન
કારણો પ્રગટ થાય છે :—(૧) દેવભ્રમ, (૨) રૂપભ્રમ, (૩) કુમાચના,
(૪) દુરૂપાસના અને (૫) પરનિદા આને વિસ્તારથી સમજાવે.

દેવભ્રમ : ભય, મોહ કે અંધશ્રદ્ધાથી ઘેરાઈને કાંઈને દેવ
માનવો એ દેવભ્રમ છે. જેમ લગ્નગાળામાં શોકો, દીટ, આસક્તિ કે
અન્ય અમુક જગ્યાએ રાખી રેખી દે છે. પછી અંધશ્રદ્ધાના કારણે
નવદંપતિને ત્યાં નમાવે છે.

એજ રીતે ભૂત, પિશાચ, શીતળા વગેરેને દેવ માનીને પૂજા
એ પણ દેવભ્રમ છે. ભય, મોહ કે અંધશ્રદ્ધાને વશ થઈને સકારણ આજ્ઞા
આથે ધ્વિરને પ્રભવો એ પણ દેવભ્રમ છે.

ત્યારે વિચારપૂર્વક, અનામકત કે આશારહિત થઈને ધર્મરૂપે
માનવો એ દેવભ્રમ નથી. મૂર્તિ એ દેવોની ઉપાસના કરીને તેમનાં શુભો
જીવનમાં પ્રગટાવવાનું અવશ્યન છે; પણ તે કાર્ય મૂકીને મૂર્તિને જ
સર્વસ્વ માનીને ચાલવું એ ભ્રમ છે. ત્યાં દેવોનાં શુભો અદર રહી જાય
છે અને બાહ્ય પૂજા-ભોગને પ્રધાનતા મળે છે અને અતે જે વધારે
પૈસાનો ભોગ ધરે કે બોલી બોલે-એવી ખોટી પ્રતિષ્ઠા પૈસાની ત્યાં થાય
છે; એ ખોટી રીત છે. “મૂર્ત્યા મૂર્તિ” મંત્રઃ પ્રબ—મૂર્તે બહે મૂર્તિનાં
સ્થાપિત (મૂર્તિમાન) દેવોની-શુભાવી પૂજા થવી જોઈએ. મૂર્તિ એ
એક જાતનું તે તે દેવોનાં શુભોને વાંચવાનું પુસ્તક છે. જેમ એક
પુસ્તકના વાંકાચૂકા અક્ષરો ઉપરથી તેનો અર્થ મહત્ત્વ કરાય છે. તેમ
મૂર્તિનાં આલંબને દેવોનાં શુભો જીવનમાં વિચારવાનો આવાજ
મહત્ત્વ કરવો જોઈએ.

રૂપભ્રમ : દેવતાઓના વાસ્તવિક અને મૂળ ગુણોને ભૂલતાં તેમનામાં કલ્પિત અને નિરૂપયોગી ગુણોનું આરોપણ કરી, તેમના રૂપને ઉપયોગી નહીં રહેવા દેવું એ રૂપભ્રમ છે. જેમકે અમૂક દેવને ત્રણ મોં છે; અમૂકને ચાર છે કે અમૂકને છ છે. કોઈ દેવે આંગળી ઉપર પઢાડને જીભો રાખ્યો હતો; મહાદેવના ગળામાં સાપો, કેશ ઉપર ચંદ્રમા, ત્રિનેત્ર, અને મંગાધારા—આ બધી કલ્પનાઓ રૂપભ્રમે આભારી છે.

આવા રૂપભ્રમ પાછળ અલંકારિક કલ્પનાઓ હોય છે. તેને પડદો ઢીરીએ તો તેમના ઉજ્જવળ સ્વરૂપનાં દર્શન થઈ શકે છે. જેમકે મહાદેવ એટલે કે શિવ રાગદ્વેષને છતનારા હતા; તેમની ઓમેર વિદેશી શત્રુ રૂપી સર્પો ઘેરાયેલા હતા તે છતાં તેમનું મન ચંદ્રમા જેટલું શાંત હતું અને તેમની પાસે વિવેકરૂપી તૃતીય નેત્ર હતું; ને આમ બનાય તો તો આ રૂપભ્રમ મટી જાય.

એવીજ રીતે વિષ્ણુના ચાર હાથ અને ચારે હાથમાં કમલ; શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ આપેલ છે. તેનું વાસ્તવિક રૂપ એ છે કે વિષ્ણુ એટલે વ્યાપક લોકસમાજ—પુરૂષ, એવા સમાજના ચાર હાથ સમાન ચાર અંગો તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર છે. બ્રાહ્મણનું પ્રતીક શંખ છે—તે સમાજને જાગૃત કરે છે. વિચાર આપે છે જ્ઞાન આપે છે. ક્ષત્રિયનું પ્રતીક ગદા છે. તે સમાજનું રક્ષણ કરે છે; ન્યાય આપે છે. વૈશ્યનું ચિહ્ન પદ્મ છે ભદ્રમી કમલાસના છે એટલે કે સમાજમાં વૈશ્ય નિર્ભય રહી તે ભદ્રમીને સર્વવ્યાપી કરે છે અને બધાને સુખી કરે છે. ચોથું ચક્ર તે શૂદ્ર લોકોના શ્રમનું પ્રતીક છે. ચક્ર ફરતું રહે તેમ શ્રમ થયું ચાલુજ રહેવો જોઈએ. સમાજના કર્મ અને શ્રમના પ્રતીક પુરૂષ રૂપે વિષ્ણુનું આ સ્વરૂપ ખરું છે. તેના બદલે તેમના અનુર્થે રૂપનેજ મહત્વ આપવામાં આવે તો તે રૂપભ્રમ મચાશે. જ્યાં કુણોને બાજુએ મૂકીને ખોટા બાજુરૂપને પઢાડીને એસી જવામાં આવે તો તે રૂપભ્રમ છે.

મણી દેવોને તો તદ્દન છોડી રીતે જ ચીતરામમાં આવે છે. જેમકે ચીતરામદેવ કે જેમને કંઈ પણ વસ્તુ કે પરિશ્રમ ન હતાં તેમને કપડાં-ધરણી પહેરાવીને માનવા વગેરે મૂઢતા પણ રૂપભ્રમમાં આવે છે.

કૃષ્ણાચાર્ય : ઉપાસનાનો વાસ્તવિક અર્થ તો આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના શબ્દો પ્રમાણે :—“તેવ સપર્શસ્ત્રવાણાપરિપાલનમ્” એટલે કે આપની સેવા આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં છે; એટલે કે આપને અનુસરીએ તો અમારો ઉદ્ધાર થાય “તેના બદલે આજે દેવોને રાજી કરીને જાતજાતની યાચના—માન્યતા કરવામાં આવે છે તે કુયાચના છે. સંતાન, ધન, વિજય, શત્રુક્ષય વગેરેની યાચના કુયાચનામાં આવી જાય છે. દેવો પાસે રોગહરણ કે સતાન-પ્રાપ્તિની યાચના કરવી તે પણ અયોગ્ય છે; કારણ કે તે દેવોનો જો ધર્મો નથી. પણ આવા સમયે ભગવાનને કે દેવને માફ કરવા જેથી બિમારી સહેવાની તાકાત આવી જાય અથવા વિશિષ્ટધૃતવની ભાવના પેદા થવાથી સતાન મોહ નષ્ટ થઈ જાય તે જુદી વાત છે. તે ઉપરાંત ભક્તિ કે ભાવના વસે. “જગતનું કલ્યાણ કરો કે અમારો ઉદ્ધાર કરો કે તમને અનુસરવાની શક્તિ આપો!” આવી નિર્મળ ભાવના એ કુયાચના નથી.”

દુર્યોધન : સંયમને નષ્ટ કરનારી ઉપાસના તે દુરપાસના છે. આમાં દેવના નામે પશુવધ, મદ્યપાન, ઝંઝાવાત, આત્મહત્ય કે નરબલિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં જેના નામે કરવામાં આવે છે તે અંબા-જમદગ્ના એટલે આખા જગતની મા છે—તે પોતાના સંતાનનું જા માટે ભક્ષણ કરે? એમ વિચારતાં જણ્યારો કે આ બધું શું થઈ શકે.

પરનિંદા : એવી જ રીતે પોતાના સપ્રદાયના મોહને વશ થઈ બીજાના દેવની નિંદા કરવી એ પરનિંદા નામની દેવમૂઢતા છે. જેમ વિષ્ણુને માનનારે કંઈકની અંબે કંઈકભક્તો વિષ્ણુની નિંદા કરે છે. આવી પરનિંદાથી દેવોપાસના થતી નથી. પોતાના દેવ પ્રત્યે આકર્ષણ

હોય તે સ્વાભાવિક છે પણ તેનો અતિરેક બીજાને ઉત્કર્ષી પાડવા માટે થતો હોય તે યોગ્ય નથી. જેમાં પરિનિર્દા થાય તેવી પ્રાર્થના કે પ્રવચન ન કરવાં જોઈએ. આમાં નિબ્બક્ષ સમાલોચના અપવાદરૂપે છે.

આ પાંચ પ્રકારની દેવમૂદતાથી દરેક સાધકે બચવું જોઈએ. તેમજ પોતાના અને સમાજના વિકાસ માટે આ મૂદતાને તોડવા માટે એની આમે મગહિત દૃઢતા કેળવવી જોઈએ; તો જ ઉન્નતિ થઈ શકશે.

ચર્યા - વિચારણા

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્યાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું :—“ મારી ઉમર તે વખતે ૨૧ વર્ષની હતી. અમારે ત્યાંના રાજગૌરે ‘પિતર નડે છે.’ એમ કહી ચણાના લોટની ગોળીઓ પારખાં માટે તરવા મૂકી. તે ન તરે પણ અનાજ વધારે આપીએ એટલે તે તરે.”

મેં તેમનો બેદ જાણી લીધો. કેટલીક ગોળી નક્કર હતી. અને કેટલીક પોલી હતી. મેં તેમને એ પ્રયોગ કરી બતાવ્યો પછી વધારે લોટ માંગવા માટેની તેમની એ યુક્તિ તેમણે બંધ કરી.

એવી જ રીતે એક જૈનમુનિ પ્રશ્ન અમલકાર કરી દેખાડે છે. અને રાજા-મહારાજા તેમની પાછળ ફરે છે, એવું જાણ્યું. હું તેમને મળ્યો. મને આજવા માટે તેમણે જાતજાતના પ્રયોગો કર્યા. મેં તેમને સાદું કહ્યું : “આ તમારા જૈન-સાધુ આચારથી વિપરીત છે. જૈન આગમમાં નેને પાપ કહ્યું છે.”

મુનિશ્રીએ કહ્યું : “ના, એ તો વિચાર છે. એક મહારાજાને મેં ચિહ્નો જોઈને કહ્યું કે તેમની જમણી સાયળમાં અમુક ચિહ્ન છે અને તે અરૂ નીકળ્યું. તેમને મારા ઉપર અદ્દલ વર્ષી. પરિણામે મારાં કાંઈક, ચિહ્નકાર વગેરે હું છોડાવી શક્યો. તે દેખાઈ જાય છે.”

અને શ્રદ્ધા ન બેઠી. અંતે એક મામે કબરે લેમને મૂકવા મયા ત્યારે અને પોતાતા કુરુ વાળવા માટે તેમણે મે પ્રયોગો કર્યા. પહેલો પ્રયોગ એ હતો કે સાત ચીજો બાનુએ મૂકવી તેમાંથી એક પશુ વસ્તુ કોઈ ઉપાડે. આ તરફ સાધુજી તે જ નામ લખે. પ્રયોગ શરૂ થયો. પશુ વસ્તુ બીજી નીકળી; નામ બીજું લખાયું.

બીજો પ્રયોગ એ હતો કે તેમની પાસે નર-નારીના ફોટા હતા. તેમાં અમુક નિશાની કરે તો નરનો જ ફોટો આવતો અને અમુક નિશાની કરતાં નારીનો ફોટો આવતો. મેં પૂર્વવત્ સંકલ્પ કરીને પંચ-પરમેષ્ઠિતું સ્મરણ કર્યું, અને તેમની વાત આ વખતે પશુ બોલી ઠરી.

એટલે તેમણે કહ્યું : “તમે તો ત્રાટક સિદ્ધ કર્યું” લાગે છે. તમે મારા કરતાં પશુ આમળ વધી ગયા.”

મેં કહ્યું : “એવું કંઈ નથી. મેં તો નવકારતું જ સ્મરણ કર્યું” હતું. મારી પાસે બીજી કોઈ વિદ્યા પશુ નથી.”

આ બધા ઉપરથી મને તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે નિઃસ્વાર્થતા અને નીકરતા હોય તો વહેમ અને પામરતા ચાલી કે ચલાવી શકાતાં નથી.”

શ્રી. પૂંજાજી : “પછાત કોમોમાં આવું ધણું ચાલે છે અને ત્યાં કોઈ ખર્ચ કહેવા બધા તો તેને માર પશુ પડે છે. એક રામાનંદી બાવાએ મારું વહેમો વિશ્લેષણું મળન માયું હતું કે તેમને માર પહેલો અને કહ્યું : “તું અમારા દેવની નિંદા કરે છે.” એટલે નીડર થવું જરૂરી છે.

હમણાં સૌરાષ્ટ્રમાં એક સરપત્રે પકકાર કરેલો તેથી મને આનંદ થયો. સરતના એક મામે મેં પશુ આવો પકકાર ફેંકેલો. મારા મજમાનને મારું સાહસ વધારે પડતું લાગ્યું. પશુ પાછળથી કોઈ ન પ્રગટ થતાં તેમને મારામાં શ્રદ્ધા બેઠી.

આ અંગે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન થયો જોઈએ. યાત્રી સ્ટુડેન્ટ, ઇન્ક માટે દર્શનાળાઓ, તેમજ આધુનિક સાધનો વધતી આ બધું બધું જોઈએ !”

શ્રી. સવિતાબહેન : “પણ કંઈક વસ્તુ તો છે એ નીચેના બે દાખલા ઉપરથી મારે માનવું પડે છે ।

પહેલો દાખલો છે એક જુવાનો. તેણે ઉચ્ચતા તેજના તાવડામાંથી અમારામાંથી એક માણસ પાસે પૂરી હાથ જોળીને કઢાવી પણ તેને કંઈ ન થયું. પણ, બીજા કોઈ પૂરી ન કાઢી શક્યા.

બીજો દાખલો છે; એક જૈન ટ્રેન્યુએટબાઇનો. તેમનો ગ્રેમ બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે થયો પણ તે ન પરણી શકી. અતે જૈનભાઈએ નાતમાં લગ્ન કર્યાં. નવી બાઇને બ્રાહ્મણ કન્યા વળગી. નવી બાઈ તદ્દન બણેલી ન હતી છતાં બ્રાહ્મણ કન્યા જેમ ફટફટ અંગ્રેજી બોલતી હતી. પેલો ભાઈ પણ મરી ગયો, બાઈ પણ મરી ગઈ અને બ્રાહ્મણ બાઈ પણ પછી વળગાડ ચાલ્યો ગયો.

આતું શું કારણ હશે ?

સર્વેભાઈઓએ ચર્ચામાં ભાગ લીધો અને સાર નીકળ્યો કે બન્ને કારણોમાં મૂળ તો માનસિક નબળાઈ છે; ત્રહા મળવ્યૂત હોય તો ત્યાં આવા પ્રસંગ ન બને; જેમકે દેવજીભાઈએ જૈન સાધુ અંગેના બન્ને દાખલામાં દેખાડી હતી. એટલે મન મળવ્યૂત કરવું જોઈએ તેમજ સત્ય અને ચારિત્ર્ય જીવનમાં પ્રગટાવવાં જોઈએ. એજ વસ્તુ સંમતી વડે સમાજમાં આવે અને સ્વાયં, બધા લાભને કે પામરતા થટે તો આ વહેજો અટકી પડશે.”

ડૉ. મણિભાઈ : “પુરુષોએ પોતાનાં જૈનશ્રેયમાં આ બાબતો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મારી સાચુને ‘વીર’ આવશ્ય હતા. તે જુવાની વાત મારી પત્ની પણ એમજ માનતી હતી. અતે એકવાર

નિમાર આપ્યા માટે કેમ જોડિયોએ મહાશક્તિ વાત કરી પણ
એકઠી ઈલાજ વડે વાલુકોપ સાંત થતાં તેનો (પત્નીને) વહેમ
ધીમે-ધીમે દૂર થયો.

શ્રી. પૂંજીલાલ : “મેં એકવાર એક સુનાને કહ્યું : દેવી તે
સંસ્કૃત જાણે છે માટે સંસ્કૃતમાં વાત કર તે સંસ્કૃતમાં જવાબ આપશે !”

તેણે મને કહ્યું : “ભલા બાઈ! આ તો આમે ત્યાંસુધી ચાલવા
દેવાનું છે !” એટલે મહાનો પ્રવાહ આંધળે દોસ્ય છે. તેને સીધો
દોસ્તો સકિતસાથી અદા પેદા થાય છે. પછી કોઈ જમ કે વહેમ
રહેનો નથી.”

શ્રી. જળવંતલાલ : “એકવાર મેં માતાનાં નાળિયેર ફેંટી
દીધેલાં. પણ માદો પડ્યો એટલે માએ કહ્યું કે નાળિયેર ફેંકવાનું આ
પરિણામ છે. આતે માની ખાતર પણ એ નાળિયેર લાવી પ્રતિષ્ઠા
કરવી પડી.”

આજની સર્વાનું તારણ એ નીકળ્યું કે વડીલોથી અંગાધને વહેમ,
પામરતા, લાલચ વગેરેથી પણ દેવ-દેવીઓની મૂઠતા ન આવવી જોઈએ.
બાઈ સ્વધર્મ, નાત કે કુટુંબમાં પરાક્રમી સ્ત્રી-પુરુષોથી પ્રેરણા લઈને
શુદ્ધોનો વિકાસ કરવો, એ જુદી વાત છે.

દેવમૂઠતા નિવારવાનો સચોટ ઉપાય :

[શ્રી માટિયાજી ૨૨-૭-૬૧ ના દિવસે દવાખાને જવાના કારણે
હજાર ન કોઈને તેમણે દેવમૂઠતા વિષય ઉપર ચોતાના વિચારો તા.
૨૬-૭-૬૧ ની સર્વામાં રજૂ કરેલા. વિષયના સંદર્ભ પ્રમાણે તેને જ્યાં
રજૂ કરવામાં આવેલ છે. —સં.]

શ્રી. માટિયાજી : “કેન ધર્મ” પાળનારાં કુટુંબોમાં ઉછેર જ્યે
કોઈ ને; દેવોની છે; પણ તે પૂજનીય નથી; તેની પૂજ ધર્મ-વિરોધક

છે. એવા સંસ્કારો મગજમાં હતા. સ્વામી સહજનંદ અને મહર્ષિ દયાનંદ એજે વાંચીને એ વિચારો દદ થયા હતા. તેમાં પણ કાલિનું વિકાસ સ્વરૂપ અને પાકાનું બલિદાન વગેરે વાંચીને તિરસ્કાર થયો હતો. એવી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઉપર પ્રેમ અને તેઓ કાલિને માતા કહેતા એટલે સહેજ આશ્ચર્ય હતું.

તેમાં સર્વોદય-સંગેહન વખતે મારે જગન્નાથપૂરી જવું પડ્યું. જ્યારે કલકત્તા પહોંચ્યા ત્યારે એલુર મઠમાં જવાની ઈચ્છા થઈ. આશ્રમમાં પહોંચતાં એકાએક કોઈ એવો આવ જીભરાયો કે મિત્રોને પૂછ્યું : “આશ્રમની દદ આવી કે !” મિત્રોએ ‘હા’ કહી, એટલે ચંગામાં નહાયો. અમારૂં ગંગા-સ્નાન મને રહિ લાગતું. પણ ત્યાં નહાયો એટલું જ નહીં “ૐ મૈયા”ના જપ જેમ “રામકૃષ્ણ ચરણ” પ્રપલ્લે”ના જપ પણ જપવા લાગ્યો. પછી જેવી મારી નજર કાલિની મૂર્તિ ઉપર પડી કે તે સૌમ્ય લાગવા માંડી અને પાણીમાં ટેપું મળે તેમ હું મળવા માંડ્યો. મને ત્યાંથી ખસવું ગમતું ન હતું પણ મિત્રો તાણી ગયા. હજુ પણ એ આસ્વાદ ભૂલ્યો નથી. ત્યારપછી કચ્છમાં મુનિશ્રી સત-બાલજી પાસે ગયો. ત્યાં જૂનમાં ‘માતાના ભક્ત’ એક બહેનને મળ્યો. તેમની સાથે બહુચરાણના દર્શને ગયો. મને ત્યાં “ૐ” જ લાગ્યો. હવે દક્ષિણેશ્વર-એલુર મઠમાં મનમાં જે આજી થયું હતું તે શું અને અહીં “ૐ”નો “ૐ” દેખાયો તે શું? એકબાજુ મિથ્યાત્વની નજે ભીતિ હતી તે પણ મઈ અને આંધળી શ્રદ્ધા પણ મઈ.

ત્યારથી હું નવી રીતે વિચારતો થયો. દુનિયાની વસ્તુમાત્રમા મને નીચેના નકશા મુજબ ચાર પ્રકાર દેખાયા એને ત્રણ રૂપે પણ માની શકાય. તેને વિજ્ઞાનવાળા સત્ય એટલે કામદો અથવા પ્રસોગની કસોટીએ જુએ છે. સમાજ-સુધારકો શિવ એટલે કલ્યાણસ્વરૂપને જુએ છે. તો કળાકારો એને સુંદર એટલે સાન્દર્ભની દૃષ્ટિએ જુએ છે.

નકશો

અક્રિત	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯
૧. પ્રકૃતિપૂજક	વાયુ	જલ	અગ્નિ	પૃથ્વી	આકાશવાત	ઉષા	કામ	સૂર્યચંદ્ર	હિંદ
૨. વૈદ્યાનિક	અતિદાર્ધ-સાધક શક્તિ	રસાયણિક શક્તિ-દ્રવતા રહેટકતા	પ્રકાશ ઉચ્છ્વતા	આણ્વિક પદાર્થ - નિર્માણ	અમર શક્તિ નાશ-ગતિનાં મોળ	ચુંબકીય તરવ	જાતીય આકર્ષણ	સ્વપ્રેક્ષણ શક્તિ પરિવર્તન શીલતા	જીવન-શક્તિ
૩. ઇળાકાર	બહુચરો કુકડો	પ્રસન્ન પદ્મપદ્મો	અમૃતપૂર્ણ સર્વપત્ની	મહાલક્ષ્મી	સરસ્વતી	દુર્ગા	અંબા	કાલી	ભવાની
૪. વસ્ત્ર	રૂપમાં તન્માત્રા	રૂસ તન્માત્રા	રૂપ તન્માત્રા	મંધ તન્માત્રા	શબ્દ તન્માત્રા	દિક્ષા	મન	કાળ	અકાર
૫. અર્થ	પ્રેમપાશ	મય-સેવા	દાન	ઉદયમ	ચાન	વૃત્તિનિયમ	વાતસલ્ય	કાનકદણ્ડ	નમ્રતા અતિ સમર્પણ

આથી રપટ લાગ્યું કે ચૈતન્યની શાનદશામાં માનવારા જૈન-
દર્શનમાં ઔતિક દષ્ટિને મિથ્યાત્વ માનવામાં આવે તે સંદર્ભ સ્વભાવ
જે. કળા સ્વતંત્ર પણ ખીલે, પણ કલાને: વેપાર ચાલે તો તે પરત્વ
અને નહીં બની જાય.

આ ઉપરથી એક દાખલો આપુ કે નેથી દેવમૂહતાને સમાજમાંથી
હાંકી કાઢવા માટે અમે મિત્રો થું કરીએ છીએ તેનો ખ્યાલ આવશે.
એકવાર એક કુતરાને ગણા-મહારાજ બનાવ્યા. ગામેગામ સામેયો
ભાગ; સૌ પ્રસાદી ખાવ. અમે પણ માલપરા લાવવા સામે ગામ આ.
તરત જુવાઓ બોલ્યા :-“અરે માલપરા કે માટલિયાનો બાર શો ?
હાંત દોઢે વળી ગયા એટલે ગણા મહારાજ ઉપર માટલિયાની આરથા
બેઠી. નેથી લેવા આવ્યા છે.”

મેં ત્યાં બેઠાને કહ્યું : “ગણા મહારાજ તો વિજૂતિ છે ને”

જુવા : “છે જ તો !”

મેં કહ્યું : “તો કુતરા તરીકે હાડકાં-માંસ ન ખાય અને કુતરી
જોઈને પાછળ નહીં દોડે ! કારણ કે વિજૂતિમાં સંયમ અને અહિંસા
હોય જ ને !”

“બરાબર... !” જુવાએ કહ્યું.

“આબરૂથી ચૌદમે દિવસે કાળી ચૌદસ છે. ત્યાં સુધીમાં આપ
ગણા મહારાજને લઈને આવજો ! અમે બે વખત દીવા કરીશું. કાળી
ચૌદસના જુવા ધુણે ત્યારે સાંકળ અમારો માથુસ મારશે તો આપને
ને તકલીફ નહીં પડે. ઉપરાંત એક કાચી આવશે તે વિજૂતિના ચુલુ
તપાસશે; અને એક વૈજ્ઞાનિક આવશે તે બધી કિંચાઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે
તપાસશે.” મેં કહ્યું.

આ વાત થયા પછી પાંચ-સાત દિવસમાં કુતરો એક કુતરી પાછળ
પડ્યો. એવી જ રીતે હાડકાં-માંસ પણ ખાયા મંડી પડ્યો. એટલે બધા

જૂવા પશુ નાસી છૂટ્યા. અને કુતરાને છૂટે ચૂકી દીધા. પાલખી હતી તે નદીમાં પથરાવી દીધી અને રૂપિયા સઘા હતો તે ચઢ્યાની ચણુ ઘાટે બરી દીધી.

એક બીજા પ્રસંગમાં જૂવાઓ “દેવ આવ્યા”નું દૃષ્ય ધારણ કરીને નાચતા હતા. જુવાનીયાઓમાંથી કેઈકે પાકું ચીનડું એકની નીચે મૂક્યું. તે ચીપાયુ એટલે જૂવાને ચણું કે શું જાણે ચણું કે ? તે બાપડો વારંવારનીએ હાથ નીચે મૂકે. ત્યારે કેઈકે કહ્યું : “અસ્વા એ તો ચીનડું છે.” તેથી તે બોડો પડ્યો. એક બીજા જૂવાને અજરખતી ચાંપતા તે બોલી બીડ્યો—“કાણે બાળ્યો અસ્વા !” બસ એ રહ્યું. દુકમાં માથામાં આવેલા ખોટા માતાજી ચાલ્યા ગયા.

બે ઘટનામાં પહેલો પ્રસંગ કાબીય વિશ્લેષણ પદ્ધતિનો છે. ત્યારે બીજામાં ઠેકડી છે. પહેલી ઘટના પ્રમાણે કાર્ય ચાલે તો દેવમૂહતા દૃષ્ટ કરાવી શકાય.

(૨૨-૭-૬૧)

ગુરુ-મૂઢતા-૧

સત્યની શોધમાં સાધક જેમ જેમ આગળ વધે છે ત્યારે કેટલાંક તત્ત્વો એના જીવનમાં વિશેષ સહાયરૂપ થાય છે. આવાં સહાયક તત્ત્વોમાં ગુરુનું આગવું સ્થાન ભારતીય તત્ત્વચિંતકોએ નક્કી કરેલું છે. જમતમાં જેમ અન્ય સારી વસ્તુઓનો દુરુપયોગ થયો તેમ ગુરુત્વનો પણ કેટલાક સ્વાર્થી તત્ત્વોએ દુરુપયોગ કર્યો અને તેના નામે ઢોંગ, પાખડ, અધર્મશાસ, છેતરપીંડી, અનાચાર, બનદરજી વગેરે અનિષ્ટો ચલાવ્યા. એટલે ગુરુ, અગુરુ કે કુગુરુ વચ્ચેનો વિવેક ન હોય તો ગુરુ મૂઢતા પેસવાનો ભય રહે છે.

જમતમાં આજે જાતજાતના ગુરુઓ છે. એટલે સર્વ પ્રથમ સાચા ગુરુ કોને કહેવા, તેની છણાવટ કરી તેની પરિભાષા નક્કી કરવી પડશે. આમ તો મા-બાપ પણ ગુરુ જ કહેવાય છે. તેઓ બાળકનો વિકાસ ઈચ્છે છે પણ ક્યારેક તેના આંધળા પ્રેમમાં તેનો વિકાસ રૂંધી પણ નાખે છે, ત્યારે ગુરુતત્ત્વની ખાસ જરૂર પડે છે. એટલેજ મા-બાપ પછી “આચાર્ય”દેવો બવ” એ સૂત્ર કહેવાયું.

આના બે દાખલા સુપ્રસિદ્ધ છે. કૈકેયીએ પુત્રમોહના કારણે બધાના વિરોધ વચ્ચે પણ ભરતને રાજગાદી અપાવવાનું નક્કી કર્યું. એ વાતનું દક્ષરથે કમને પણ સમર્થન કર્યું અને બાપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી રામ વનમાં ગયા. અને દક્ષરથ વિયોગ ન સહી શકવાથી તેમને પાછા આવવાનું કહે છે. આ આખાથે રામાયણના પ્રસંગમાં ગુરુની જરૂર હતી કે જે સત્યાસત્યને સ્પષ્ટ કરી શકે.

ખીજો દાખલો. તરાનૂનો છે. તે સારી રીતે જાણતા હતા કે દુર્યોધન વગેરે કૌરવો, પાંડવોને સતત અન્યાય કરી રહ્યા છે; તે છતાં તેમનો ખોટો પક્ષ લેતા હતા. ત્યાં ગુરુની જરૂરત હતી; જે નિષ્પક્ષભાવે ખરા માગે દોરી શકે.

પરિભાષા ૧ :

ગુરુ શબ્દની પરિભાષા કરતાં શાઅંકારોએ એક શ્લોકમાં બતાવ્યું છે :-

“ગુ” શબ્દસ્તિમિતાર્યેષ્વ ‘ર’ શબ્દસ્ય પ્રકાશકઃ ।

અંધકારે પ્રકાશત્વાત્ તસ્માદિષ્વ ગુરુચ્ચયતે ॥ ”

—ગુ = શબ્દ અંધકારનો સૂચક છે અને ગુ શબ્દ પ્રકાશનો; બન્ને શબ્દ મળીને એ અર્થ થાય છે કે જે અંધકારમાં પ્રકાશ કરનાર હોય તે ગુરુ છે.

એટલા માટે જ કહ્યું છે—

“અજ્ઞાન તિમિરાન્ધારાં જ્ઞાનાજ્ઞાનશાલકયા ।

ત્રક્ષુસ્મીલિહં યેન તસ્મૈ શ્રી ગુરવે નમઃ ॥ ”

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી આધળા થયેલાં ને આખો જોણે જ્ઞાનરૂપી અજનશ્વલાકા આંછળે ઉધાડી છે, તેવા ગુરુને નમસ્કાર હો.

બાલ અંધકારમાં પ્રકાશ કરનાર તો ધણાં છે પણ અંતરના અંધકારને કોણ દૂર કરે ? એમર અજ્ઞાન, અવિવેક, મોહમાયાનો અંધકાર હોય ત્યારે માર્ગ જડતો નથી તે વખતે માર્ગદર્શક ગુરુની જરૂર પડે છે. તે એવી સાચી દૃષ્ટિ આપે છે જેથી ભ્રમ, સંશય કે કમ, અનધ્યવસાય વ. રહેતાં નથી. એટલે ગુરુ એ છે જે અંધકાર દૂર કરી પ્રકાશ કરનાર હોય.

યોગ્યતા

હવે ગુરુની યોગ્યતા શું છે, એ ઉપર વિચાર કરીએ. દરેક વ્યક્તિ ગુરુ થવાને લાયક નથી. સારું, બોલી શકે, લખી શકે, યુક્તિપૂર્ણક સમજાવી શકે તે આવકાલ ગુરુપદે એવી જગ્યા છે; અને પ્રવિણને જોડાળો જોડો થાય છે.

ગુરુએવી યોગ્યતા અને જોડાળાએવાં જ્ઞાનવશમાં આવ્યાં છે.

આચાર્યે કયા દંતે ક્ષિન્નસોયે ઘણાવે ।

જે જર્મં શૂદ્રમાદ્યલે નરિપુન્ન મણેલિં ॥

—જે પોતાની સાથે ત્રિશ્વને આનિષ્ટાથી બચાવી શકતો હોય; જે પોતાની ઇદ્રિયો, મન વગેરેનું દમન કરી શકતો હોય; જેણે આસક્તિના ઓતો ઈંધી નાખ્યા હોય; જે આશ્રવ (પાપ કર્મો)થી દૂર હોય; તેજ પોતાની આવનાર જિજ્ઞાસુ, શ્રદ્ધાળુ કે અનુયાયીને ખરે જર્મં મામં કહી શકે છે.

ઉપનિષદોમાં ગુરુ અને શિષ્યના વચ્ચે સવાદો આવે છે. સવાદ વખતે જનને એક ખીજના એકાંત હિત, વિકાસ અને ઉન્નતિ અંગે ચિંતન-મનન કરતા જણાય છે. ત્યાં ગુરુ શિષ્ય પ્રશ્નોત્તર વડે સર્વાંગી વિકાસ સાધતા. શિષ્ય પ્રશ્ન કરતો; ગુરુ પુલાસો કરતા અને નવી-નવી જ્ઞાનની દિક્ષા આ હથડતી. શિષ્ય માટે ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

તદ્દિ જ્ઞાનાર્થ, ઇ ગુરુમેવા મિગચ્છેત્

શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠં વા સમિત્યાણિ :

—તે ગુરુવાતા પ્રશ્નોના વિશેષ જ્ઞાન (વિ જ્ઞાન) માટે સમિધા હાથમાં લઈ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જાય.

અહીં ગુરુને જે વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યા છે. શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ. શ્રોત્રિય એટલે તત્ત્વજ્ઞાની અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એટલે વિશ્વના બધા આત્માને આત્મીય ભેળે—તે કોઈ દિવસ અનિષ્ટ માત્રે જર્મજ ન શકે.

આ જનને બાળતો ગુરુની યોગ્યતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. તે જ્ઞાની હોય, સદાચારી હોય, મન અને ઇદ્રિયોનો સંયમી હોય, સ્વ-પરતુ રક્ષણ કરવામાં સમર્થ હોય; જેમાં એટલી ઉદારતા હોય કે આપું વિશ્વ સ્વમાં સમાવી શકે અને વિશ્વની આત્મીય ભાવે જે સેવા કરી શકતો હોય તેજ સાચો ગુરુ છે.

જે ભોકોમાં આ ગુણો નથી તે ભોકો પોતાનામાં આવા અભાવને પુષ્પાવણ માટે આદંબર, અમત્તર, ખોટી પ્રતિષ્ઠા કે ખુશામદ, વગેરેથી

એકેને આપ્યો છે અને એકેને બરમાવી, બિંદુ બરમાવી, પોતાના માટે વધારેમાં વધારે કરાવી લૂંટનો ધંધો કરતા હોય છે. આમા યુરુઓના કાલેજે યુરુડચપાડ લેવાયો છે. એ તમને દુર્લભ લેખ તેના નામે ખોટી કે નકલી વસ્તુ સંસારમાં આસેજ છે. યુરુના નામે આ રીતે નકલી યુરુઓ ચરી આવે છે.

કોઈકે કહ્યું છે :—

ગુરવો મહત્ત્વઃ સન્તિ શિષ્યવિસ્તાપ દારક્ષાઃ

દુર્લભા ગુરવો વિશે શિષ્યસંતાપ દારક્ષાઃ

—આ જગતમાં પોતાના અનુયાયીઓના ધન વગેરેને હરનારા યુરુઓ ધણા હોય છે; પણ પોતાના અનુયાયીના સંતાપ-તાપને હરનારા બહુ ઓછા હોય છે.

યુરુની ઝોળખાણ શી ?

—તો, પછી આ જગતમાં અલગ અલગ વેશ, પ્રકાર, પદના યુરુઓમાં ખરા યુરુને કઈ રીતે ઝોળખવા ? સાધુને યુરુ માનવા કે યુરુ ને પશુ સાધુ માની લેવા ? સાધુ યુરુ થઈ શકે પણ દરેક યુરુ સાધુ નથી હોતા ! ધણા જાતિ, વર્ણ, કુળ, શિક્ષાના કારણે યુરુ થયેલા હોય છે. આવા યુરુઓ માટે એક શબ્દ અપભ્રંશરૂપે ‘ગોરુ’ રહ્યો છે. એવી જ રીતે ધાર્મિક ગાદીએ આવનાર કે વહીવટ અધ્યાવનાર; પોપ, બદારક કે ચતિથી પૂજ્ય પણ યુરુ ગણાય છે. આ બધામાં ઉપર કલા ને યુક્તિ હોય તો જ તેમને ખરા યુરુ માનવા; નહોતર તેમને કુયુરુ માનવા.

ધણા ભોકો એમ કહે છે કે તેઓ આપણા કરતાં સારા છે તો તેમને યુરુ શા માટે ન માનવા ? પણ તે સંપૂર્ણ અસત્ય તો સારા નથી એટલે તેમને યુરુ તરીકે ન માની શકાય. ખોટા રૂપિયો પૈસા કરતાં સારો છે પણ ખરા રૂપિયાના ઠેકાણે તે ચાલી શકતો નથી. તેવી જ રીતે જ-યુરુ કહેવાતા યુરુના લક્ષણોવાળો હોવા છતાં યુરુ બનીને ચાલી શકતો નથી.

અથવા એકેએક માટે તો અમુક વેશ કે ચિહ્નવાળાં એ જ યુરુ લેખ છે; બાકી બધા કુ-યુરુ હોય છે. બાલચિહ્નો તો અમુક દિશા સંકેત

કે પંથની ઝોળખાણ છે પણ તેના આધારે કોઈ ગુરુ કે સાધુ માનવા એ મોટો શ્રમ છે.

બાહ્ય વેશ, ચિહ્નો અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કેશી-ગૌતમ સંવાદમાં એક પ્રશ્ન કેશી મુનિએ ગૌતમસ્વામીને પૂછ્યો છે કે; ધ્યેય એક છતાં ભિન્ન કે બાહ્ય ચિહ્નમાં ફેર કેમ છે ?

ગૌતમસ્વામી કહે છે :—

લોભે સ્થિતિ ય ઓયણં

—વેશ તો લોકોને પ્રતીતિ કરાવવા માટે છે. એ સિવાય એતુ કોઈ પ્રયોજન નથી. વેશ ભિન્ન હોવા છતાં આપણે એક જ પદના પશ્ચિમ છીએ.

ધણીવાર વેશધારણ કરીને ઘણા લોકો સાધુતાને ન શોભે તેવું કામ કરતા હોય છે. ત્યારે તેમને માનનારા આંધળાપણે તેમને માને છે અને ઘણા અન્ય વેશવાળાઓ સાધુતાને ધારણ કરવા છતાં તેને સાધુ માનતા નથી; એ નરી અંધશ્રદ્ધા છે.

વેશની જેમ પદો—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રમુખ, મંત્રી, પ્રવર્તક, કોષ, ખલીફા, મહોશ્વર, બદારક, શ્રીપૂજ વગેરે પણ ગુરુતાની નિશાની નથી. પદ તો સંસ્થાની વ્યવસ્થા માટે હોય છે; પણ સાધક કોઈ પદને લીધે બનતો નથી; તે તો સાધનાથી થાય છે.

એજ રીતે વ્યર્થ ક્રિયાકાંડો પણ ગુરુતાની નિશાની નથી. કોઈ કોર કષ્ટ સહીને નગ્ન રહે, બાહ્ય તપસ્સા કરે, માથાના વાળનો લોચ કરે; અમુક રીતે પ્રતિક્રમણ-પ્રાર્થના કે નમાજ કરે પણ તેને ગુરુ માનવામાં આવતો નથી. આવા લોકો પ્રાયઃ સાંપ્રદાયિકતા-ફિલાસતા હોય છે. પરિણામે માનવ-માનવ વચ્ચે બેદરકાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાં માઠાં પરિણામ આવે છે. ધણીવાર સાંપ્રદાયિક હેતુ માટે આ લોકો તપ, ત્યાગ વગેરે પણ કરે છે પણ, તે આંતરતપ કહેવાય છે. આમાં સુધી તેમાં સમાજ સુદૃઢતા આગળ ન હોય ત્યાં સુધી તે સુદૃઢતામાં અણસરે.

૬૩ વૈકલ્પિક સ્વરૂપો કહ્યું :—

ન હૃલોગદ્વયાદ, તવમહિદ્વીજ્ઞા, ન પલ્લોગદ્વયાદ તવમહિદ્વીજ્ઞા
 ન કિત્તિવલ્લસિલોગદ્વયાદ તવમહિદ્વીજ્ઞા, નચત્પ નિષ્કરદ્વયાદ તવમહિદ્વીજ્ઞા
 ન હૃલોગદ્વયાદ આયારમહિદ્વીજ્ઞા, ન પરલોગદ્વયાદ આયારમહિદ્વીજ્ઞા
 ન કિત્તિવલ્લસિલોગદ્વયાદ આયારમહિદ્વીજ્ઞા, નન્નત્પચારહિતિદ્વિદેહિ

આયારમહિદ્વીજ્ઞા

એટલે કે આ લોક માટે, પરલોક માટે કે કીર્તિ માટે નહીં,
 પણ, માત્ર નિર્ભર માટે તપનું પાલન કરે અને આ લોક માટે, પરલોક
 માટે કે કીર્તિ માટે નહીં પણ રાગદ્વેષને દૂર કરવા વીતરાગ થવા
 આચારનું પાલન કરે.

તપસ્યા કે આચાર પાલન સમાજ શુદ્ધિ માટે હોય, તેના વડે
 વ્યક્તિ વિકાસ અને સમાજ વિકાસ બન્ને થતા હોય તેમજ જે સેવા
 સદાચાર, સયમ અને અનુભવમાં આગળ વધેલો હોય તો તેવો માણસ
 શુરુપદનો અધિકારી થઈ શકે.

એવી જ રીતે પાંડિત્ય, જ્ઞાતજ્ઞાતની ભાષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય સંગીત,
 મથિત, જ્યોતિષ, વિજ્ઞાન, વગેરે જાણવું. એ પણ શુરુપદની યોગ્યતા
 નથી. એ બધું તો વ્યક્તિગત યશ કે સન્માનની વસ્તુ છે.
 જ્ઞાનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે :—

ન ચિત્તા તાયદ માષા, કુર્વા વિજ્ઞણુસાસનં ?

—જ્ઞાતજ્ઞાતની ભાષાએ બ્યારે કોઈનું તારણ-રક્ષણ કરી
 શકવાની નથી ત્યારે જૂદી જૂદી વિદ્યાઓ કે વ્યાકરણો શી રીતે રક્ષણ
 કરી શકશે ?

આમ આ બધી જાણતો વેદ, ક્રિયાકાંડો, પંડિતાઈ, અમરકાર,
 વિદ્યાપ્રદર્શન એ શુરુતાની નિશાની નથી. કેટલીકવાર શુરુઓના નામે

ચરી ખાનારા આ બધાનો આગ્રય લઈ, ગુરુઅમવાદ ફેલાવે છે. તે સમાજને પતનના રસ્તે દોરી જાય છે. આવા કુચુરુઓ કે અચુરુઓથી દૂર રહેવું સારું. પણ કબીરજીએ કહ્યું છે :—

નગુરાનો સંગ ન કરીએ

—એ દષ્ટિએ બવહારમાં તો કોઈ સદગુરુ શોધવો જોઈએ જે જીવન-માર્ગનો બતાવનારો અને તારણકાર હોય.

ખરો ગુરુ : વિવેક

નિશ્ચય દષ્ટિએ આત્માના ખરા ગુરુ તરીકે વિવેકને માનવામાં આવ્યો છે. ગુરુ જ્યારે પોતાના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં સાધક થાય ત્યાં સુધી એ ગુરુ છે; પછી માણસનો વિવેક જ એનો ખરો ગુરુ બને છે.

ગુરુ એ ગૌરવનું પદ છે. તે પોતાના શિષ્યો નારાજ થશે એ બીકે શાખડબાણું નથી કરતા કે તેમની ખામી ચલાવી લેતા નથી. જ્યારે મોહવશ થઈ ગુરુઓ શિષ્યોની ત્રુટિઓ અંગે આંખમીંચામણા કરે છે ત્યારે તેઓ શિષ્યના વિકાસમાં બાધક બને છે. આવા શિષ્યસમુદાય પોતાની ભૂલોથી જાતે હુએ છે અને ગુરુને પણ દુખાડી મૂકે છે.

આવા ગુરુઓ અંગે, શિષ્યોએ વિવેકનો આશરો લેવો પડે છે. ‘આજ્ઞા ગૂઢામ વિચારણીયા’ એ નીતિવાક્યની દૃષ્ટિએ ગુરુ-આજ્ઞાનો અનાદર ન થાય એ જરૂરી છે; પણ તે સાથે ગુરુઓએ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-ભાવ વિચારીને તથા શિષ્યોનાં હિત, પ્રકૃતિ રુચિ, શક્તિ અને ભૂમિકા વ. જોઈને કહેવું જોઈએ જેથી તેમના પ્રતિ શિષ્યોનું મન શુદ્ધ અને આદરણીય રહે. વિવેકપુરઃસર ગુરુની આજ્ઞા માટે જૈનસૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—પરંતુ તે સાથે જ જૈનશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે—ગુરુની આજ્ઞા કરતાં સત્યની આજ્ઞા સર્વોપરિ છે (સન્નિવસ જાણાપ ઉર્વાકુપો મેહાવી માર તરઈ) સત્યની આજ્ઞામાં ઉપરિશ્ચત મેહાવી મુસુને પાર કરી જાય છે. આજ્ઞાનો બ્યુત્પતિશ્રુતક અર્થ થાય છે :—

આ-સંમતાત

જ્ઞા-જ્ઞાયતે પરસ્ય શિષ્યસ્ય વા શિતં યસ્યાંસાદજ્ઞા

જેમાં બીજાનું-શિષ્યનું સર્વાંગી હિત વિચારાય તે આજ્ઞા છે.

ગુરુ-આજ્ઞા કેવી રીતે હોવી જોઈએ તેનો એક જૈનશાસ્ત્રીય ફાખલો મેધકુમારમુનિ અંગેનો છે. તે રાજકુમાર હતો અને ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા લે છે. જે દિવસે દીક્ષા લીધી તે દિવસે તેમનું સૂવાનું ઠેકાણું સફૂથી છેલ્લું આવે છે. રાત્રે અન્ય મુનિઓ બહુશ્ચકાનિવારણ તેમજ અનિવાર્ય-કાર્યવશ બહાર જતી વખતે તેમને અડકીને જતા. કોઈના પગની ઠોકર પણ વાગતી અને મેધકુમાર મુનિને જરાપણ નીંદર ન આવી. આંતે તે આવા અપમાનથી કંટાળી ગયા અને નક્કી કર્યું કે સવારે પ્રભુ મહાવીરને વેશ-ઉપકરણ સોંપી હું ઘેર જતો રહું, એ જ શ્રેયકર છે.

સવારે ભગવાન મહાવીર પાસે વંદના કરવા આવ્યા ત્યારે તેમના અહેરા ઉપર ઉદ્દવિગ્નતા જોઈને મહાવીર કળી ગયા કે કઈક વિચળતા આવી છે. પૂછ્યું તો મેધકુમાર મુનિએ મનમાં જે વાત બીઠી હતી તે કંઈ પણ છુપાવ્યા વગર કહી દીધી. જ. મહાવીરે તેમને જુદી જુદી રીતે સમજાવ્યા અને આંતે કહ્યું : “આ તો તમારા હિત અને વિકાસ માટે મેં મારા અંતરની વાત કરી છે; પણ હવે “જહાસુર્હ”-તમને સુખ ઉપજે તેમ કરો.”

આમાં આજ્ઞા હતી તે પરાણે લદાયેલી ન હતી; દબાણપૂર્વકની ન હતી; પણ સમજણપૂર્વક હતી એટલે મેધકુમાર મુનિને તેનું દબાણ ન લાગ્યું. ચિત્તમાં જ. મહાવીર જેવા પરમ હિતકારી ગુરુની વાત સોંસરી બિતરી મધ અને તે સ્વયમમાં સુસ્થિર થઈ ગયા.

ગુરુઆજ્ઞા અને જાગૃતિ : આવું છે ગુરુ-આજ્ઞાનું રહસ્ય. જ્યાં સમજણ કે પ્રેમથી દરેક વસ્તુનો નિકાલ આણી શકાય છે. આ બંને બંનેએ સતત જાગૃતિ કેળવવાની હોય છે. જે ગુરુ કે શિષ્ય બંને

અમવા એક લોકમાં પડી જાય છે તો બંનેનું પતન થવાનો પુરેપુરો સંભવ છે. ધણી વખત અનુયાયીઓ ધન, સંતાન કે અમૂક સ્વાર્થ માટે નકલી યુગ્મોને શોધતા હોય છે. એટલે જ કહ્યું છે :—

गुरु लोमी शिष्य लालची दोनों खेले दाव
दोनों हूवे बापड़े, बैठ पत्थर की नाव.

યુગ્મ ધણીવાર ગફલતમાં રહી જાય તો ત્યાં જાગૃત શિષ્યની ફરજ છે કે તે યુગ્મને ન છોડે પણ તેમને એવી રીતે જાગૃત કરે કે અપમાન લાગ્યા વગર તેમનો આત્મા જાગી ઊઠે.

શૈલક રાજર્ષિએ પોતાના પુત્ર મંડુકને માદી સોંપીને દીક્ષા લીધી. એમના ૫૦૦ શિષ્યો થયા. તેમાં પંચક નામના તેમના પ્રધાન પણ શિષ્ય થયા હતા. વિહાર કરતા-કરતા તેઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમના ગામે આવ્યા. મંડુક રાજાએ તેમનો ખૂબ સત્કાર કર્યો અને પોતાના ભવનમાં રોકાવાનું કહ્યું. શૈલક માની ગયા.

તે વખતે શૈલક મુનિને એક રોગ હતો. મંડુક રાજાએ તેનો ઉપચાર કરાવવો શરૂ કર્યો. એક વખત તપ-સંયમમાં રહેલું શૈલક મુનિનું મન આરામ તરફ વળવા લાગ્યું અને તેમણે ત્યાંથી જવાનું નામ ન લીધું.

અન્ય મુનિઓએ બે-ત્રણ વાર કહી જોયું પણ બ્યાધિ છે એમ કહી વિહારની વાત ટાળી નાખી. અતે આતુર્ભાસ પૂર્વે બધા શિષ્યો આઠા લકષને વિહાર કરી ગયા. તેમને થયું કે હવે યુગ્મ સાથે રહેવાથી શિથિલાચાર જ પધશે. કેવળ એક પંચક મુનિ તેમની સેવામાં રહ્યા. તેમણે માન્યું કે “અમારા યુગ્મ તો એ જ છે ને ? એમને શરીર-મોહ થયો છે; એક દિવસ તે આવરણ પણ દૂર કરી શકાશે. માટે મારે મારા આચારમાં ચૂસ્ત રહેવું અને એમને જાગૃત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો !”

શૈલકે મુનિનું તૈપ મધુ; નિયમ મયા; પ્રતિક્રમણ પણુ બંધ થયું. પૂર્વાશ્રમનાં રાજા હતા એટલે વૈદો પણુ આરામ કરવાનું કહેતા. શૈલકે મુનિને એ ફાવતું. પંથકેણ પણુ ગુરુશ્રુતું મન ન હુભાય એ રીતે સેવામાં સંલગ્ન રહેતા.

અંતે કાર્તિક પૂર્ણિમા આવી. યાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ કરીને ગુરુ પાસે ક્ષમા-ચામના કરવા ગયા. ચરણુ સ્પર્શ કર્યા કે શૈલકે મુનિ કેાપાયમાન થયા અને બોલ્યા : ” કેાણુ છે આ કુષ્ટ ! કેાણે મારી બિંધ બગાડી ! ”

શાંતભાવે પંથકેમુનિએ કહ્યું : “ ગુરુદેવ ! હું આપનો શિષ્ય પંથક ! ચોમાસીપાળી છે. પ્રતિક્રમણ કયું અને મારી માગવા આવ્યો હતો. પણુ આપનો ચરણુ-સ્પર્શ કરતાં પણુ આપના આરામમાં ખલેલ પાડ્યો; તેથી મને વારવાર માફ કરો ! ”

પંથકે મુનિ પગ પકડીને બેસી ગયા. શૈલકે ઋષિને અંતરાત્મા જાગી ઊઠ્યો : “ અરે ક્યાં આ જગૃત વિનીત શિષ્ય પંથક અને ક્યાં હું. તેનો આજસુ ગુરુ શૈલક ! મારે જગૃત થવું જોઈએ તેના બદલે હુંજ પતન પામ્યો છું ! ધિક્કાર છે મને ! ”

તેમણે પથકને બે હાથે ઊભો કરીને કહ્યું : “ પંથક ! હું બહુવાર સૂતો. તું મારો ખરો શિષ્ય છે કે તેં મને જગાડ્યો. મારે તારી મારી માંગવી જોઈએ કે મેં તને કેટલું કષ્ટ આપ્યું ? ”

બન્ને ગુરુ-શિષ્ય મળમળા થઈ ગયા. સવારે બન્ને જગૃત આત્માઓએ પ્રસ્થાન કર્યું.

આ રીતે ગુરુ જે જૂલ કરે તો શિષ્યે ચેતવવું. જોઈએ અને શિષ્યને તો ચેતવવાનું કામ ગુરુનું છે જ. તોજ બન્નેનો ખરો વિકાસ થાય. ઉપરના પ્રસંગમાં પંથકે મુનિએ જગૃત રાખી અને વિવેકશી

નિશ્ચય—શુરુનો આધાર રાખી, બધા કિશ્મો જવા છતાં શુરુ પાસે રહેવાનું નક્કી કર્યું. અંતે શુરુ જાગૃત થયા. આમ જાગૃતિ જરૂરી છે તેના અભાવે શુરુ-મૂઠતા વધતી જશે.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજલાધએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “મારા નામ અને ટોળીઓ પરસ્પર લડતી તે જમાનાથી શુરુતત્ત્વ ચાલ્યું જ આવતું હતું. કોઈ મુરખીની પ્રેરણા લઈ આ કામો ચાલતાં હશે. તેમાંથી ઉત્તમ કોટિના મુરખીઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તરફ વળ્યા હશે. તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ગુપ્ત રાખ્યું હશે કારણ કે જ્ઞાનનો અધિકારી હોવો જોઈએ. ત્યારથી તેમાં વેપારનું તત્ત્વ ધૂસ્યું હશે. ગાયત્રી મંત્ર બોલનારના હોઠ પશુ ન ફફડે ! અંતે શૂદ્ર અને સ્ત્રીઓના અધિકારો ખૂંટવાયા; એટલું જ નહીં બીજા પાઠના નામે અનાચારો ફેલાવવા લાગ્યા.

પૂ. હંડીસ્વામી : “શુરુના ચાર પ્રકાર છે : (૧) પચ્ચર જેવા, (૨) પાંદડા જેવા (૩) વહાણ જેવા, (૪) તુબડા જેવા. સૌથી સારા તુબડી જેવા જે પોતે તરે અને બીજાને તારે અને તૂટે નહીં.

સુંદરદાસ કવિએ શ્રીફળ જેવા શુરુને વખાણ્યા છે. ઉપરથી કંઈ પશુ અંદરથી મધુર અને કામળ, એવા શુરુ સારા. !

શ્રી. બળવંતલાલ : “એકવાર બ્રાહ્મણો-શુરુઓ જગત શુરુઓ હતા. તેમાંથી નીચે જીતતા જોર બની ગયા. અમર અસ્મિમાં એક દાખલો છે કે એક બનાવટી વાધરી સાધુ હતો, છતાં તેના પ્રતાપે; કુવામાં

પડેલી બાઇને ઈશિરનાં દર્જાન ચલા દુતા; આવા પ્રસંગો પણ યુરૂ
ચૂદતાને પોષક હોય છે.”

શ્રી. માદલિયા : “ પરંપરાથી યુરૂ ન માનતા, અણુ દેખીને
યુરૂ માનીએ તો સુદર કામ થાય । ”

આજની ચર્ચાતું તારણ એ નીકળ્યું કે “ સદાચારને મુખ્ય રાખી
કર્મકાંડોને ગૌણ રાખી, તત્ત્વજ્ઞાનતું પીઠબળ મળે તો જેમ ધર્મનાં
અનિષ્ટો જાય અને છતાં વંશપરંપરાના ધર્મ-સંપ્રદાયમાં રહીને પણ
અનિષ્ટોથી દૂર રહીને, બીજા ધર્મનાં ઇષ્ટોને અપનાવી શકાય છે.
તેવીજ રીતે પરંપરાગત યુરૂ ન મળે તે છતાં ગુણોને યુરૂ માનીને
આલવાથી સૌ પાસેથી ગુણો મેળવી શકાય છે.

(૨૬-૭-૬૧)

ગુરુ - મૂઢતા - ૨

અત્યાર અગાઉ ગુરુ કાણુ-તેની આરા કેવી, શિષ્ય સાથેના સંબંધ કેવો એ બાબતો ઉપર વિચારાર્થ મયું છે. અલગ-અલગ લાભ, લોભ અને સ્વાર્થવશ ગુરુઓના નામે શું ચાલે છે અને ચલાવાય છે તે અજે અત્રે દાખલાઓ સાથે વિસ્તારથી વિચારશું.

ગુરુ પ્રકાર : જમતમાં જાતજાતના ગુરુઓ છે. તેમનું આપણે વિજ્ઞાન કરીને અલગ-અલગ શ્રેણીમાં તેમને મૂકશું અને દરેક પાસે કામની અપેક્ષા બાંધશું. તે પ્રમાણે તે કામ ન કરે તો સમજવું કે તેઓ પ્રમાદી, પેટભરા અને બિન જવાબદાર છે. તો તેમને પાળવા-પોષવા કે પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય ગણવા એ ગુરુ-મૂઢતા ગણાશે.

આખા વિશ્વની દ્રષ્ટિએ ગુરુઓનો વિચાર કરીએ તો તેમની ત્રણ શ્રેણીઓ થઈ શકે છે :—(૧) સ્વગુરુ (૨) સંધગુરુ અને (૩) વિશ્વગુરુ.

[૧] સ્વગુરુ : એટલે કે પોતાના ગુરુ, એમાં માતાપિતાથી માંડીને ઠેઠ દીક્ષા ગુરુ સુધીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સ્વગુરુમાં :—(૧) મા-બાપ કે વડીલ (૨) વિદ્યાગુરુ, (૩) પ્રેરણાગુરુ, (૪) કુળગુરુ (૫) શાંતિગુરુ (૬) રાજગુરુ (૭) સંપ્રદાયગુરુ (૮) દીક્ષાગુરુ-નો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આપણા દેશમાં માતા-પિતા કે વડીલ પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખવાની પ્રણાલી પરંપરાથી ચાલી આવે છે. એનું કારણ એ છે કે માતા-પિતા અને વડીલો બચપણથી બાળકોમાં સંસ્કાર, અને સદાચારને રેડે છે. તેમના ચારિત્ર્યનું ધડતર કરે છે. એ તરફ માતાપિતાનું પ્રાચીનકાળમાં વધારે ધ્યાન હતું. તેઓ જાતે સાદાદથી રહેતા સંબંધી જીવતા અને બાળકોમાં પણ એ સંસ્કારો રેકતા.

પણ આંજો પરિસ્થિતિ ઊભરી છે. મોતાને બાળકોના ધડતર માટે, ઉછેર માટે કે સંસ્કાર પ્રદાન માટે સમય મળતો નથી. પોતે ધરેણું-કપડાંનો મોહ છોડી શકતી નથી; આનું વ્યસન મૂકી શકતી નથી, સાદાઈથી રહી શકતી નથી, તો પછી બાળકોમાં સારા સંસ્કારો તે ક્યાંથી રેડી શકે? પિતાની મોટા બાજે ઇચ્છા એ હોય છે કે છોકરો ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈને સારું કમાઈને આવે. બાળકમાં ન્યાય-નીતિ કે સચાઈ-સાદગી કે સદાચારનાં તત્ત્વો કેટલાં વિકસ્યાં છે એ તરફ-ભાગ્યેજ જોવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આજના મા-બાપો કે વડીલો કદાચ રીતે ગુરુપદની જવાબદારી અદા કરી શકશે તે એક કાયડો છે.

વિદ્યાગુરુ:—હવે વિદ્યાગુરુ તરફ લક્ષ્ય કરીએ તો તેમનો જૂતકાળ ખૂબજ ભવ્ય રહ્યો છે. જૂતકાળમાં બ્રાહ્મણ વર્ગને આ કામ સોંપાયું હતું. તેઓ પોતે અધ્યયન—મનન કરતા અને સમાજના બાળકોને અધ્યયન કરાવતા. તેઓ માત્ર અક્ષર-જ્ઞાન જ નહોતા આપતા; આરિઘ્નુ ધડતર પણ કરતા. શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, વાચિક અને આધ્યાત્મિક એમ બધી રીતે તેનો સર્વાંગી વિકાસ સધાવતા. આવા વિદ્યાગુરુઓ મામથી દૂર જંગલમાં આશ્રમ બાંધીને રહેતા. ત્યાં વિદ્યાની સાથે કળાઓ—ખેતી, કાંતણુ, પાક વિજ્ઞાન વગેરે શીખવતા હતા. એ વિદ્યાગુરુ જાતે નિર્લોભી અને નિસ્પૃહ રહેતા. તેઓ માનદ (નિઃશુદ્ધ) વિદ્યા આપતા પણ કુક્રાળો ઉત્પાદવતા નહીં. સહજ ભાવે આવનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને ત્યાં સ્થાન મળતું હતું અને બેઠાબેઠા ન રખાતો; શિક્ષણને યોગ્ય હોય તેને દાખલ કરી લેવામાં આવતો.

એ વિદ્યાગુરુને ઉપનિષદમાં “આચાર્ય” કહેવામાં આવ્યા છે. ઉપનિષદમાં સત્યકામ જાળાઈની વાત આવે છે. તે આઠ વર્ષનો થયો એટલે તેની માતાએ તેને બણવા મોકલ્યો. તે પાસેના ત્રિપિના ગુરુકુળમાં બણવા ગયો, ગુરુએ પૂછ્યું: “તું કોણ છે? શા માટે આવ્યો છે? તારાં માતા-પિતા કોણ છે?”

તેણે કહ્યું: “હું માતા જન્માશાનો પુત્ર છું. અહીં ગુરુકુળમાં રહી અધ્યયન કરવા માંગું છું.”

“તારું નામ !” ગુરુએ પૂછ્યું.

“અબર નથી !” તેણે જવાબ વાળ્યો.

ગુરુએ પૂછ્યું: “વત્સા તારા પિતાનું નામ ?”

તેણે કહ્યું: “હું બરાબર જાણતો નથી. મારી માતાને પૂછીને આવું !”

તે પોતાની માતા પાસે ગયો અને તેણે પોતાનું અને પિતાનું નામ પૂછ્યું. તેની માએ કહ્યું: “તારું નામ તો મેં હજુ સુધી કંઈ રાખ્યું નથી. ગુરુ જે નામ પાડે તેજ તારું નામ ! બાકી એકવાર ધરકામ કરવા જતી હતી કે તેમના સંયોગથી તું મળ્યો. આ વાત ગુરુજીને કહેજે !”

બાળકે જઈને ગુરુ પાસે માએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે બધું કહ્યું: ગુરુ તેની સત્યવાદિતા જોઈ બહુ ખુશ થયા; અને તેનું નામ ‘સત્યકામ’ જાળાલ રાખ્યું. બીજા શિષ્યોને થયું કે જાતિ-કુળના ઢંકાણાં વગરના આ છોકરાને રાખી ગુરુ બરાબર કરતા નથી. ગુરુએ તેમને શાંત પાડ્યા.

ગુરુએ સત્યકામના સ્વતઃ વિકાસ માટે તેને ગાયો ચારવા માટે રાખ્યો. તેને કહ્યું: “તને આ ગાયો ચારવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન મળશે !”

ત્યારબાદ સત્યકામે સતત વનમાં ગૌસેવા કરવી શરૂ કરી. અંતે તેને એક બળદ વડે બ્રહ્મજ્ઞાન મળ્યું. તે ગુરુ પાસે જાય છે અને નેના જ્ઞાનની પરીક્ષા લઈ ગુરુ તેને આશ્ચિય આપે છે.

અગાઉના ગુરુકુળોમાં બેદબાવ ન હતો. યોગ્ય હોય તેને લેવાતો એટલે જ સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામા સાથે રહ્યા અને ભણ્યા હતા.

મથુ ગુરુઓ વિદ્યાર્થીઓ પાસે સરખો અભ્યાસ કરાવતા નથી. તેથી કરીને શિષ્યોના પોતાનો વિકાસ બરાબર સધાતો નથી. આજકાલ

વિદ્યાર્થીઓ માર્ગદર્શક કુંજીઓ અને માછડી વાંચે છે તેથી તે પરાવર્ણની બની જાય છે; આ આગળ જતાં આગમ-પરાવર્ણમિત જીવનમાં પરિણમે છે.

પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાર્થીઓ શિષ્યને જાતે શોધ કરવાનું કહેતા અને જરૂર પડે પોતે તેને માર્ગદર્શન આપતા. ઉપનિષદમાં આવે છે કે શિષ્ય ગુરુ પાસે જઈને કહેતો કે “ મને બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવો ” ત્યારે ગુરુ એને શોધ કરવાનું કહેતા. તે શોધ કરીને પાછો આવીને કહેતોઃ “ બ્રહ્મ અન્યમય છે ! ”

ગુરુ કહેતાઃ “ હજુ શોધકર ! જ્ઞાન કામ્યું છે ! ”

શિષ્ય જતો અને પાછો આવીને કહેતોઃ “ બ્રહ્મ પ્રાણમય છે ! ”

ત્યારે ગુરુ તેને ફરી પાછો મોકલતા. શિષ્ય તેથી ગભરાતો નથી અને ગુરુ પણ ગૂસ્સે થતા નથી. અંતે શિષ્ય આવીને કહે છેઃ “ બ્રહ્મ આનંદમય છે ! ”

ત્યારે ગુરુ મદમદ થઈ જાય છે અને કહે છેઃ “ હવે તને બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ ગયું છે ! ” આમ શિષ્ય વડે ઉત્તરોત્તર શોધ કરાવી તેનો સર્વાંગી વિકાસ કરાવતા. તે સમયે તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ પાકતા એટલે જ નાશદા અને તક્ષશિલાના વિદ્યાધામો જગતના વિદ્યાર્થીઓનું આકર્ષણ બનતા.

આજે એ સંદર્ભ બદલાયો છે. શાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાં ગુરુજનો પીરિયડ પૂરા કરવા માટે પૂરા કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓ ટ્યૂશન કરીને આગળ વધે છે. અધ્યાપક, મા-બાપ કે વાલી કોઈનું પશ્ચાદ્ધ્યાન વિદ્યાર્થીના ધડતર તરફ જવું નથી. અગાઉ ગુરુકુળથી નીળકતા વિદ્યાર્થીઓને ગુરુઓ કહેતા :—

માન્યસ્માર્ક સુચરિતાનિ તાન્યેવ ત્વયોપાસ્યાનિ નેતરાણિ

એટલે કે અમારા સારા ગુણોનું અનુકરણ કરજો, પશ્ચાદ્ધ્યાને છોડજો,

આજના કેટલા વિદ્યાર્થીઓ આવી કાળજી રાખે છે ? શિક્ષણ આને સરકારના હાથમાં છે. ભારતને સ્વતંત્ર થયે પંદર વર્ષ થવા છતાં અંગ્રેજ પદ્ધતિ અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોથી મુક્ત એ બન્યું નથી. માધીજીએ તેમાંથી બચવા નષ્ટ-તાલીમપ્રણાલી આપી, પણ આજનું તંત્ર તેને અપનાવવા માંડ્યું નથી. અપવાદને બાદ કરીએ-વિશ્વભારતી, શિક્ષણ-ભારતી, લોક-ભારતી કે એવાં ગુરુકુળો સિવાય બાકી શાળાઓનાં માળખાં એના એ જ ઢબનાં છે. આમાં પણ અપવાદે ક્યાંક સારા સંસ્કારો નજરે ચઢે છે. નાનાભાઈ ભટ્ટ જેવા કેળવણીકારો પણ છે. તેવો જ એક પ્રસંગ નીચે મુજબ છે.

દિલ્હીમાં એક માધ્યમિક સંસ્કૃત શાળાના શિક્ષક શ્રી અમરનાથજીના જીવનનો આ પ્રસંગ છે. તેમની પાસે એક બાઇ “ પઢો આર બનો । ” નામનાં પુસ્તક અંગે મંમતિ લખાવવા આવ્યા. વાતવાતમાં “ ચારિત્ર્યનું ધડતર શી રીતે થાય ? ”

એના ઉપર ચર્ચા ચાલી. ત્યારે તેમણે એમ કહ્યું : ‘ જે પોતે બ્રહ્મ તે જ વિદ્યાર્થીમાં ચારિત્ર્યનું ધડતર કરી શકે છે ! ’

આ અંગે પોતાનો અનુભવ કહી સંભળાવતાં તેમણે કહ્યું : “ હું એક વખત મુખ્ય શિક્ષક હતો. એકવાર એક શિક્ષણ-સભામાંથી પાછો ફરતો હતો; ત્યારે રસ્તામાં નિશાળની બાજુ વાળી સડક ઉપર મેં એક આડમ ધોરણના વિદ્યાર્થીને ચોરીછૂપીથી સિગરેટ પીતો જોયો. તેને કોઈ જોઈ ન જાય તે માટે તે વારંવાર પોતાની મરદન ઊંચી કરીને જોઈ લેતો હતો. ”

“ મને આશ્ચર્ય થયું. મારો વિદ્યાર્થી અને સિગરેટ પીએ ? બીજી બાજુ મનમાં એ વાત ખૂંચતી હતી કે હું પોતે સિગરેટનો બ્વસની હતો. પછી તે વિદ્યાર્થીને કંઈ રીતે કહું ? પચ્ચીસ વરસથી મારામાં પણ એ બધી પ્રવેશી ચૂકી હતી.

મનોમંથન અંતે નક્કી કર્યું કે મારે હંદાવન જવું અને ત્યાં

રાસનિહારીજીના મરણોમાં પ્રાર્થના કરવી કે મારી આ બધી છૂટી જાય. હું ટિકટ કઢાવી ત્યાં પહોંચ્યો અને મેં રડતે હૃદયે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે મારી લાજ બચાવો ! મન જરા મક્કમ હતું અને ત્યારથી હું બીડી-સિગરેટને અડધો નથી.”

“ ચાર-પાંચ દિવસ બાદ હું જંદાવનથી પાછો દિલ્હી આવ્યો અને તાબડોલ પેલા વિદ્યાર્થીને ઘેર બોલાવી મેં એકાંતમાં પૂછ્યું : “ બેટા ! તું સિગરેટ પીએ છે ! ”

એક પળ માટે થોભી તેણે પશ્ચાતાપના સ્વરોમાં કહ્યું : “ જી, હું પીતો હતો; પણ પાંચ દિવસથી મેં એને છોડી દીધી છે.”

મને આશ્ચર્ય થયું કે જે દિવસે મેં સિગરેટ છોડી હતી તે જ દિવસે એણે પણ છોડી હતી; જાણે કે મારા અંતરનો પડધો તેનામાં ન પડ્યો હોય ! આ પ્રસંગથી મારામાં પૂરો આત્મવિશ્વાસ બેઠો કે “ પોતાને ધડવું એ જ ખીજના ધડતરની સાચી છે.”

આજે અવા શિક્ષકોને વીણીવીણીને તારવવા પડશે. ત્યારે જ વિદ્યા-ગુરુની જૂની પ્રજાલી ભારતમાં ફરી ચાલુ થશે. પ્રાચીનકાળમાં ગુરુ છાત્રનું એકાંતે હિત વિચારતા, તેના વાલી મા-બાપની પરવાહ નહોતા કરતા. આ અંગે એક જૂનો દાખલો છે :—

એક રાજકુમાર એક ગુરુકુળમાં બણ્યો હતો. થોડા દિવસમાં તેને રાજગાદી મળવાની છે એ વાતની તેના વિદ્યાગુરુને ખબર પડી. તેનું શિક્ષણ અધુરું હતું તે કેમ કરીને પૂરું કરવું, એ વાતની ગુરુજીના મનમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. રાજનીતિ અને દંડશાસ્ત્ર જેવા બંને વિષયો ખાફી હતા. એક દિવસ બાફી રહ્યો એટલે ગુરુએ તેને બોલાવીને કહ્યું : “ વત્સ ! તું આવતી કાલે રાજ થવાનો છે. માટે મારે તને એક મહત્વની શિક્ષા આપવાની છે.”

રાજકુમારે કહ્યું : “ આપ મારા હિત માટે જ મને શીખવશો. હું તૈયાર છું.”

ગુરુ રાજકુમારને એક ખંડમાં લાઈ ગયા અને રાજકુમાર કંઈ જાણે તે પહેલાં તેમણે પાસે પડેલ નેતરની સોટી લઈને તડાતડ મારવી શરૂ કરી. રાજકુમાર તો બાધા બની ગયો પણ ગુરુજીનું રોદ્રરૂપ જોઈને કાકણ્ણી કરવા લાગ્યો. અંતે ખૂબ માર મારી ગુરુએ તેને છોડી દીધા. બીજે દિવસે બધા બધા શિષ્યો સાથે તેમણે રાજકુમારને વિદાય આપી.

રાજકુમાર હેમખેમ પહોંચ્યો. રાજનું મન હરખાયું પણ કુમાર ઉદાસ જ હતો. એટલે રાજએ તેને ઉદાસીનું કારણ પૂછ્યું. રાજકુમારે ગુરુએ માર માર્યાની વાત કહી પોતાનો વાંસો દેખાડ્યો જેના ઉપર લીલા સોળના નિશાન હજુ પણ હતાં. રાજ ગુસ્સે થઈ ગયો.

રાજએ તરત ગુરુને તેડાવ્યા. ગુરુ આવતાં જ આડા હાથે લઈને શેકડું પરખાવ્યું: “તમને ખબર નહતી કે કુમારને મારવાનું શું પરિણામ આવશે ?”

ગુરુએ કહ્યું: “મેં સમજી-વિચારીને જ એને માર્યો છે.”

રાજનું તો ભોહી ઊઠળી ઊઠ્યું. તેણે કંઈપણ વધારે સાંભળ્યા વગર કુકમ કર્યો: “આને ફાંસીએ ચડાવી દો !”

ગુરુ તો હસને મોંએ ફાંસીએ ચડવા ચાલવા લાગ્યા. તેથી રાજને નવાઈ લાગી. રાજએ તેમને પૂછ્યું: “તમારી કોઈ આખરી ઇચ્છા છે ?”

“હા ? મેં રાજકુમારને શા માટે માર્યો તેનું રહસ્ય તમને કહેવું છે.” રાજ-“ત્યારે કહો !” ગુરુએ કહ્યું—તેનો અભ્યાસ અધૂરો હતો છતાં તમે એને રાજ બનાવવા ઇચ્છતા હતા. એ રાજ બન્યા પછી સત્તાના આવેશમાં આવીને કોઈને હાંડ ન દઈ ખેસે અને કોઈ પણ નિર્દોષને શારીરિક સજા ન થાય; તે માટે એને એક જ દિવસમાં બધું સમજાવવાનું હતું. દાખલા દલીલ માટે અવકાશ ન હતો. એટલે મેં તેને માર મારીને સમજાવ્યું કે શારીરિક સજા કેટલી ખરાબ હોય છે ? કુમારનું હિત મારા મનમાં હોઈને મારે મારી ફરજ

બળવવી જ પડી અને તેના દિલમાં કારીરિક સળની ખરાબી થઈ જ સારી પેટે અકાષ મંદ છે. હવે એ ફરજના પાલન માટે અને ફોર્સીએ જવું પડે તો તે માટે હું તૈયાર જ હતો ! ”

રાત્રી તરત સમજી ગયો અને યુરુને માન ભોર વિદાય કર્યા. આજે એવા નિઃસ્પૃહ વિદ્યાયુરુઓની સખ્ત જરૂરત છે.

પ્રેરણા-યુરુ ! જેનાથી જીવનની પ્રેરણા મળે તે પ્રેરણા-યુરુ છે. પ્રેરણા યુરુ જડ કે ચેતન બન્નેમાંથી કોઈપણ થઈ શકે છે. દત્તાત્રેય મુનિએ ૨૪ યુરુઓ માનેલા. જેમાં કુતરા, સાપ, સિંહ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ વગેરે બધા પાસેથી તેમણે પ્રેરણા લીધેલી.

જૈનધર્મમાં પ્રત્યેક જીવ મુનિ કોઈપણ એક વસ્તુ—શાંભકો, બળદ, વાદળ, વિજળી, સ્ત્રી કે ગમે તે એક વસ્તુમાંથી પ્રેરણા મેળવીને બોધ પામે છે અને મુનિ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે.

ભગવાન જીવને રોગી, વૃદ્ધ અને મડાંને જોઈને વૈરાગ્ય આવ્યો હતો. આમ જેના વડે જ્ઞાનની પ્રેરણા મળે તે પ્રેરણા યુરુ છે.

કુળ યુરુ અને જાતિ યુરુ : જૂના જમાનામાં વિશાળ સમાજને સંભાળવાની જેમનામાં શક્તિ ન હતી તેઓ એક કુળ કે જાતિના યુરુ બની તે કુળ કે જાતિની ઉન્નતિ, સંસ્કાર અને ઘડતરનો વિચાર કરતા હતા. કુળને અને જાતિને સમાજનું નાનું એકમ માની, કુળ અને જાતિમાં સારા માણસો તૈયાર કરી, તેનો વિશાળ સમાજ સાથે અનુબંધ જોડી દેતા હતા. સગન, જન્મ, વગેરે દરેક કુળના પ્રસંગોમાં તેમની જવાબદારી રહેતી. જેહું ખરાબર છે કે નહીં; સગ્ન યોગ્ય છે કે નહીં ? કુળધર્મ જાતિધર્મ સમવાય છે કે નહીં ? આમ તેઓ ખરાબર કાળજી રાખતા કે કુળને કાંઈ લાગે તેવું કોઈ કામ ન થાય.

હવે મોટાભાગે કુળયુરુઓ કે જાતિયુરુઓ અભણ, મૂખ કે લોભી થઈ ગયા છે. મૂઢતાને કારણે લોકો તેમને પૂછે છે અને દોરા-ધાંધી,

મંત્ર-તંત્રના નામે સ્વાર્થ સાધે છે. અમારું કેટલાકને વૈદક અને જ્યોતિષનું જ્ઞાન હોય કંઈક રાહત હતી; હમણાં તે પણ નથી રહ્યું.

રાજગુરુ : રાજાઓના પુરોહિતો વગેરે અમારો સમયમાં આ સ્થાને હતા. હવે તો રાજા નથી તો પછી રાજગુરુનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. મેવાડના રાજગુરુએ રાણા પ્રતાપ અને શકિતસિંહ વચ્ચે લગાઈ અટકાવવા પ્રાણ દોષીને પણ બન્ને બાંધીને રોક્યા હતા. આજે રાજાને સલાહ આપનાર એટર્ની જનરલ (ન્યાયમૂર્તિઓ) ન્યાયાધીશો તે ફરજ બજાવી શકે.

સંપ્રદાયગુરુ : પોતાના સંપ્રદાયની ઉન્નતિ કરવા માટે તેઓ કાળજી રાખતા. કોઈ એક વિશેષ સત્યની શોધ માટે સંપ્રદાય ઊભો થાય છે તેના બદલે એક બીજાના ખંડન-મંડન તેમજ હલકા પાડવાની વૃત્તિ વગેરે બાવ દિસાના કાર્યોમાં સંપ્રદાય ગુરુ વિશેષ રાગે છે. મોટા દુર્ગુણ તો વટાળ પ્રવૃત્તિનો છે. તેની સાથેજ જો કોઈ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ કંઈક મશોધન કરવા પ્રયત્ન કરે તો તેને દરેક રીતે ઉતારી પાડવા સુધી તૈયાર થઈ જાય છે. પછી નવાં સત્યો ક્યાંથી શોધી શકાય ?

દીક્ષા ગુરુ : આ બેઠ આમ તો સંપ્રદાય ગુરુનોજ છે. જેની પાસે દીક્ષા લવામાં આવે તે દીક્ષા ગુરુ છે. ખાસ કરીને તો જ્ઞાન દર્શન આદિગ્યના સરકારોની દીક્ષા જ્યાં જ્યાંથી મળે તે દરેક દીક્ષા ગુરુને મોગ્ય છે.

આમ સ્વગુરુના અનેક બેઠો પાછળ શુભ ઉદ્દેશ્ય હતો તે આજે જુલાઈ ગયો છે. તેને ફરી સજીવન કરવાની જરૂર છે.

[૨] **સંઘગુરુ :** ખીજ ગ્રંથોમાં સંઘ ગુરુ આવે છે. સંઘગુરુ એટલે ધર્માચાર્ય-ભારતમાં જુદા જુદા ધર્મોના સંઘો-સમાજો છે. એનો સંબંધ વિશાળ માનવસમાજ કે પ્રાણી માત્ર સાથે હોય છે. એટલે કે સંઘગુરુઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતપોતાના ધર્મોનું સંશોધન કરી અનુયાયીઓમાં

જ્ઞાન-દર્શન-આરિય-શુદ્ધિ વડે એવી આત્મીયતા સાધવાનો છે કે જેથી વિજ્ઞાન જીવદૃષ્ટિ સાથે આત્મીય ભાવ જાગે.

આજે એ ઉદ્દેશ્ય ભૂલી જવાયો છે અને સહુ પોતપોતાના ધર્મની દુકાનદારી આલાવતા હોય એવું લાગે છે; અને ચેન-કેન-પ્રકારે દુકાનદારી જમાવવાની-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની હરિદાષમાં ઊતરી પડ્યા છે. તેથી વતુંજ નાનું થતું જાય છે અને પોતાના ધર્મને વિશ્વધર્મ કહેવા છતાં જગતના પ્રશ્નોનો વહેવાર નીતિ ધર્મદૃષ્ટિએ ઉકેલ ખતાવી શકતા નથી. તેમજ અન્ય ધર્મપ્રતિ સહિષ્ણુતા દાખવી શકતા નથી. એટલે એ ભોડા ભવિષ્યમાં પોતાનું સ્થાન કેમ સાચવશે એમાં પશુ શંકા છે!

[૩] વિશ્વગુરુ : જે વિશ્વના દરેક ક્ષેત્રના ગુચ્છવાતા પ્રશ્નોનો અહિંસા-સત્ય-વાયની રીતે ઉકેલ લાવી શકે, બધા ધર્મો અને લોકભેદોનો સમન્વય કરી શકે તથા વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ સાથે અનુનિધ જોડી શકે. પરસ્પર સમન્વય સાધી શકે, જે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી શકે તે વિશ્વગુરુ છે. વિશ્વગુરુ માટે દરેક વ્યક્તિ સુધી પહોંચવાનું નથી; પણ દરેક વ્યક્તિને પોતાનામાં સમાવી લેવાનું છે. તે કામ બંધે નાના ક્ષેત્રમાં કરે પણ તેની સેવા—નીનિ પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણની હોવી જોઈએ. તેમણે બંધે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન નાનાક્ષેત્રમાં કામ કર્યું હોય, પણ તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ સમસ્ત સમષ્ટિ હતી. એથી જ બ. રામ, કૃષ્ણ, યુદ્ધ, મહાવીર, ઇશુ ખ્રિસ્ત તેમજ હજારત સુલ્તનમદ એ બધા વિશ્વગુરુમાં આવી જાય છે. એમનો પ્રભાવ વિશ્વવ્યાપી ફેલાયો એજ એમના કાર્યનું ખરું મૂલ્યાંકન છે.

આજે વિશ્વગુરુ બનવા માટે ઘણા રાષ્ટ્રોની જનતા ઉપર પ્રભાવ હોવો જોઈશે. ભવિષ્યમાં જ્યાં સુધી માનવ જન્મ શકે ત્યાં સુધી પશુ તેનો પ્રભાવ હોવો જોઈશે. આજના યુગે મહાત્મા ગાંધીજીએ

વિશ્વગુરુત્વનો માર્ગ ખુલ્લો કરી મૂક્યો છે. તેમણે બધાંને ક્ષેત્રો અને પ્રદેશો સાથે અનુબંધ બેઠી વિશ્વગુરુત્વની સાધના કરી છે.

આ બધા પ્રકારના ગુરુઓ છે. એક બાજુ તેમને ઠીક ઠીક માનીને જ જવાય છે ત્યારે બીજી બાજુ સશરીરી આ ગુરુઓમાં કોય પશ્ચ કોય છે એટલે તેમને તદ્દન અશકાથી જોવાય છે. આ બન્ને છેડા ગુરુ-મહતાના છે. આ બન્નેમાંથી વચસો રસ્તો કાઢી ગુરુત્વ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આમળ વધવામાં જ ખરો વિકાસ છે. સમાજનું કલ્યાણ છે.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી બળવંતભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ અગાઉ ગુરુકુળો હતા. આશ્રમો હતા. ત્યાં પચ્ચીસ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીઓ ભણુવા જતા. ભેદભાવ વગર બાણીને મોટા થતા. બ્રહ્મચર્યનો પાયો મજબૂત થતો અને કૃષ્ણ-સુદામા તેમજ ભવકુશ જેવાં સંતાનો ભારતને મળતાં.

પણ, આજે વિષમ પરિસ્થિતિ છે. મા-બાપને નવરાજ નથી. માતા ધરકાર્યમાં ગુથાયેલી અને અદ્ય-શિક્ષિત હોય છે, પિતા પૈસા પેદા કરવાથી નવરા થતા નથી, શિક્ષકો પગાર અને ટપૂશન તરફ જુએ છે, મિત્રો સિનેમા-જુગાર વગેરે બદીને રવાડે ચઢાવી દે છે.

હું ત્રણેક માસ એક ગામડામાં એક ખેડૂતને ત્યાં રહ્યો. મામની જાણાતી હાલત એ હતી કે શિક્ષકો મોડા આવે, વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ શરૂ કરે ન કરે, કે શિક્ષકોના બધાણી મિત્રો આવે. પછી મા-પાણી માલે-વિદ્યાર્થીઓ એમાં ભાગે કે પછી છૂટો દોર મળતાં મળ કરે. મેં તે અમે શિક્ષકોનું ધ્યાન દોર્યું તો એમને ગમ્યું નહીં. અંતે મારે ફોનદારને વાત કરતી પડી.

માનુના એક ચોટા ગામે ચલે. શાળામાં બેઠા હતો કે યુ.પી.ના એક ખાલાજી આવી ચઢ્યા. મારો ખાદીનો વેશ જોઈને, ખાદી, માંધી, કોંગ્રેસ અને હરિજનોના નામે માળો બાંડવા માંડ્યાં. વિદ્યાર્થીઓ રસ લેવા માંડ્યા પણ શિક્ષક કંઈ ન બોલે. મેં તેમને કહ્યું એટલે શિક્ષકે ટાઢે કલેજે કહ્યું : “ હૈમાવરાળ ઠાલવી લેવા દેઘો ! ”

હવે બાળકોમાં કેવા સંસ્કારો પડે ?

મારા ગામના એક શિક્ષક ઊંધી ત્રાકે કંતાવતા હતા. મેં ટકોર કરી ત્યારે સરખંચને ફરિયાદ કરી કે આ માણસ શાળામાં દખલ કરે છે. નિશ્ચિના શાળાઅધિકારીને લખ્યું ત્યારે જ તે બાઈએ બૂલ કબુલી. પણ પાછા હતા તેવાને તેવા, નિરીક્ષકોનું પણ વિચિત્ર ખાતું ! બે વખત સરખું ખાવાનું કે મેવા-મિઠાઈ મળ્યાં કે મનફાવનો સેરો મારી દે.

લખતરમાં બે હજાર રૂપયાનો રેટિયા-વ. સરંજામ એમને એમ પડી રહેશે. રાજસ્થાનમાં રૂપનમરમાં મુનિ દ્રવ (કુમરસિંહજી મ. મુનિ નેમિચંદ્રજી)નું ચોમાસું હતું. ત્યાં શાળામાં ઉતારો હતો તેને હું રોજ સાફ કરતો. એકવાર એક માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકે બધા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થી આગળ એમ કહ્યું ખરું કે “ બહાર ગામના માણસ સફાઈ કરે અને આપણે સાથ ન આપીએ તે શરમાવા જેવું છે ! ”

શાળાઓ અને શિક્ષકોની આજે આ દશા છે. ”

શ્રી કેવળભાઈ : “ જાત્રાલયો અને શાળાઓ અગે બહુ જ ખરાબ અહેવાલ છે. ધન ભેગું કરવા માટે જ ભણાવાય છે એમ લાગે છે. પરિણામે શાળામાંથી શ્રીમંત સેવી અને સફેદ હાંટના વર્ગક શિક્ષિતો કારખાનામાંથી નીકળતા હોય તેમ લાગે છે. આ માટે આખા સમાજમાં ધરમૂળથી પલટો લાવવાની જરૂર છે. ”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ એકલા ગુરુઓ કે શિક્ષકોનો શો દોષ કાઢીએ ? સમાજ, શિક્ષકો અને ધર્મ ગુરુઓ ત્રણેમાં મૂઢતા પેડી છે. જેમ પાણીથી નરક અને નરકમાંથી પાણી એવું જ બધે છે. ”

એક વર્ષ ઉપર કોળી માતિના ગુરુ જનમાં આવેલા હાર, સિમરેટ પીએ અને તદન અભણ. જ્યારે તેમના કર્તવ્યનો ઉચારો કર્યો કે સુવાળિયા કોળીએ ધગી જિઠવા: “અમારા ગૌર છે, તેમને કંઈ ન કહેશો।”

આ દશા મા-બાપ, સમાજ અને કુળ-ગુરુ વ. ની છે. આને ગુરુકુળો ચાલે તેવી સ્વતંત્ર પરિસ્થિતિ પશ્ય નથી. શહેરોમાં શિક્ષકોને પ્રેરે ન પડે એટલું વેતન મળે, માબાપને વર્ષ ન બમડે તેની ફિકર હોય તેથી ટ્યુશન શરૂ થઈ જાય, તેના બદલે મામ કે સમાજ મળીને શિક્ષકોને પ્રેરે થાય નેટલું આપે તો શિક્ષક દિલેચ્છુ બને અને બાળકોનું હિત સધાય.

આ દિશામાં કામ કરતું કાર્મ પશ્ય સાચું સંગઠન નથી. આરતીઓ, ફૂલો, પાલખીઓ, ચા, બીડી વગેરેમાં લાખોનો ધુમાડો થાય છે પણ જે બાળકો માટે પોતે છે તે માટે કશું થતું નથી.

ગ્રંદી અધ્યાપનમંદિરમાં પ્રારંભમાં જે શિક્ષકો આવે છે ત્યારે તેઓ એદી, આજસુ અને ચા-બીડીની આદતવાળા હોય છે. સફાઈ અને કાંતણ પ્રથમ એમને ગમતાં નથી. સવારના જીડીને પ્રાર્થના કરવામાં પણ કંટાળો હોય છે. ધીમે ધીમે જો કે ટેવાઈ જાય છે, પણ પરાણે.

રાજકોટમાં હું ગયો. ત્યાંના શિક્ષકો પણ વહેલા જિઠવામાં નારાજ જણાયા. મને કહેતા હતા “કતુ ગાંધીને કહી જરા મોડા જિઠતાનું કરાવો ને।”

મેં કહ્યું: “વહેલા જિઠવામાં તો આપણને રસ હોવો જોઈએ।”

તો, કહ્યું: “તમે બધા એકના એક।”

કુંઠમાં એમરે આજે આ દશા છે.”

શ્રી કેવળભાઈ: “નાનપણથી હું સાધુ સંતોના પરિચયમાં આવ્યો છું. તેમાં પણ પોતાનો સંધાડો ખરો અને પોતાના માનેશી

સાધુઓ જ સાચા; બીજા નહીં, એ સંકુચિતતા ફેલાવવામાં ધર્મગુરુઓનો હાથ છે, તેથી ધર્મ જોટી રીતે વગાવાય છે. ”

શ્રી હારમણીબેન : “ આજે તો શિક્ષા-ગુરુ અને દીક્ષા-ગુરુ એ બે બેદો રપથ છે. ”

શ્રી ચંચળબેન : “ પણ, શિક્ષાગુરુઓ આજે કેળવણીમાં બધે જાણ અને આંકડાતું જ્ઞાન આપે પણ ત્રીશક વર્ષ પહેલાં સદાચાર અને નીતિનાં શિક્ષણ ઉપર જે બાર મૂકતો તે આજે દીશે પડી ગયો છે. ”

હા, દીક્ષાગુરુઓ (પારમાર્થિક જ્ઞાનીઓ) આરિત્ર્ય વિષે જરૂર કહેતા હોય છે: (૧) આ રીતે રહેવું (૨) આવા વ્રતો નિયમો પાળવા જોઈએ !

પણ શિક્ષાગુરુ કે દીક્ષાગુરુ બન્ને નીતિ-સદાચાર ઉપર ભાર નહીં મૂકે તો સમાજની હાલત યુગ જ કથળતી જશે.

શ્રી બ્રહ્મચારીજી : “ પ્રયાગમાં મેં જ્યેષ્ઠ કે એક મહાત્મા સાવ નગ્ન અને છતાં બે હાથમાં બે કાંમતી ઘડિયાળો અને ત્રીજી તેમણે પગ ઉપર બાંધી હતી. સારામાં સારી સાયકલ ઉપર ફર્યા કરે. ”

એકવાર એક માતાએ કહ્યું એટલે મેં પૂછ્યું : “ આપને કયું જોજન પસંદ છે ? ”

ત્યારે તેમણે આવેશમાં કહ્યું : “ હમ તો સ્વેચ્છાચારી હૈ. શરાબ બી પીને હૈ. ”

હું તો આ સાંભળીને આશ્ચર્ય જ બની ગયો. આવા ગુરુઓ ઉપર શોકો અધ્યાત્મ બને એ ગુરુમૂહતાની અવધિ છે. આવા ગુરુઓ મુખેથી બધે સાફ કહે પણ જ્યતના પ્રશ્નોનો તેમને અનુભવ ન હોય, આરિત્ર્યનું ટેકાણું ન હોય, તો તેમનાથી શું પારમાર્થિક હિત સધાય ? ખરી રીતે જાતે આચારમાં મૂકીને બીજા પાસે અચારાવે એ જ સાચા ધર્મગુરુ !

(૫-૮-૬૧)

[૫]

ધર્મ મૂઢતા

ધર્મનો પાયો ભય અને ભોભ ઉપર મંડાય ત્યારે ધર્મ-મૂઢતા શરૂ થાય છે. ધર્મના નામે ચાલતા અંધ વિશ્વાસો ઉપર આપણે અચાક વિચારી ગયા છીએ. ઇશ્વરમૂઢતા, યુરુમૂઢતા, દેવમૂઢતા કે શાસ્ત્રમૂઢતાનો સંબંધ મોટા ભાગે ધર્મમૂઢતા સાથે હોય છે. આવી મૂઢતાનાં ધણાં માઠાં પરિણામો પણ આવ્યાં છે. જગતના ઇતિહાસમાં ધર્મના નામે અનેક માણસો ઉપર શારીરિક અને બૌદ્ધિક જુલમો ગુજરવામાં આવ્યા છે. આ અંગે ઊંડો વિચાર કરીએ.

ધર્મમૂઢતાના મુખ્ય બે પાયાઓ છે : (૧) ભય (૨) ભોભ. તેમના પણ ત્રણ ત્રણ પાસાંઓ છે. તેને વિસ્તારપૂર્વક જોઈ જઈએ !—

ભય દેખાડી ધર્માતર :

આના ધણાં દાખલા આપણને ઇતિહાસમાં મળી આવશે. ધર્મ-યુરુઓએ રાગઓને ધર્મઝંડની બનાવી, બીજને પરાણે કે શસ્ત્રના જોરે પોતાના ધર્મમાં લીધા છે. ધણાં ભોકોએ પ્રાણ જવાના ડરે ધર્માતર કર્યું છે.

હિંદમાં મોગલ સામ્રાજ્ય અને તેની પહેલાંના સુલ્તન શાસકોના સમયમાં લાખો હિંદુઓને વટલાવી નાખવામાં આવ્યા. તેના વિરોધરૂપે શીખ-ધર્મ જીભો થયો. તેમાં પણ ધર્મ પ્રત્યે ઝંડૂન કે ધૂણા આવ્યા તે ઇસ્લામ ધર્મો ભોકોની પ્રતિક્રિયા રૂપે જ આવ્યા. આમ ભયથી જનાં ધર્માતર થાય છે. ત્યાં ઝંડૂન પેદા થાય છે; તેમજ એ પણ એ જ ભય દેખાડી બીજને પણ વટલાવે છે, તે કરવા માટે દૂર કર્મો કરવા પણ પ્રેરાય છે. અહીં સાચું ધર્મ તત્ત્વ હાથમાં આવતું નથી પણ કેવળ ખોખું જ હાથમાં આવે છે.

અવધી બીજને પોતાના ધર્મનો જનસેવાર એમ માને છે કે તેઓ પોતાના ધર્મની મહાન સેવા કરે છે. પણ તેઓ સાચા ધર્મની સેવાનાં જાણે નુકસાન જ કરે છે; તેથી તેઓ પોતાના ધર્મને વગોવે છે.

ધર્મની સ્થાપના ધર્મસંસ્થાપકોએ લોકહિત માટે કરી હતી. તેમણે ધર્મરૂપી દવા આપી હતી પણ અનુયાયીઓએ તરવને નીચે રહેવા દીધું અને ઉપરનું પાણી પી લીધું, એમાં જ કર્તવ્ય માન્યું. તેથી અતે તેમણે પોતાની વગોવણી પોતે જ કરાવી. એક દર્દી છે. તે દવાને હલાવ્યા વગર ઉપરનું પાણી પીએ છે અને દોષ ડોક્ટરને આપે છે, તેના જેવી અહીં સ્થિતિ પેદા થાય છે. આ રીતે જ મૂઢતા આવે છે તેમાં અનેક અનિષ્ટો હોય છે. તે સમાજ માટે વિકાસને અવરોધનારાં તરવો હોય છે. તેમને દૂર કરવાં એ આપણી દુરજ છે ! નહીંતર સમાજ - વિકાસની સાથે સાથે આપણો વિકાસ પણ અટકી જશે.

ભયના પાપે ધર્મ ટકાવવો :

ધર્મને ટકાવી રાખવા માટે જાણીતામાં નરકનાં ભયંકર વર્ણનો છે. તે સંભળાવી અથવા નરક વિષે વિવેચન કરી કે ધર્મ નહીં કરો તો નરકમાં જશો; ધર્મ નહીં પાળો તો નરકમાં જશો કે પાપ કરશો તો નરકમાં જશો. આમ નરકનો ભય બતાવી ધર્મની પ્રેરણા આપતી એ પથ મૂઢતા છે.

આજકાલના બુદ્ધિવાદી ભોલો નરક જેવી અદૃશ્ય વસ્તુ માટે શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી. ત્યાં નરકના ભયો તેમને પ્રેરક બનતાં નથી; કે તેઓ માનવાના નથી. ધર્મ એ આચારની વસ્તુ છે. જ્યાં આજનો શિક્ષિત ધર્મ પોતાના વહીવટના જીવનવહેવારને જોશે અને તેનો સદાચાર સાથે મેળ નહીં હોય તો તેને એમના ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા નહીં જાગે, તેથી ધર્મને ટકાવી રાખવા માટે પણ આવા ખોટા ભયો ફેલાવવા તે ધર્મ મૂઢતા છે અને તેને દૂર કરવી જોઈએ.

બય પ્રેરિત ધર્મ-પાલન :

ધણી લોકો બયથી પ્રેરાઈને ધર્મનું પાલન કરે છે. તેમને અપ્રતિષ્ઠિત થવાનો કે દડિત થવાનો બય હોય છે. એક વેપારી એવો છે જેની એમેર કાળાં બળર ચાલે છે પણ તે પોતે પકડાઈ જવાના બયે નથી કરતો. આઠકો જોઈનાં ન ચાય તે માટે પ્રમાણિકપણે ચાલે છે તો તેમાં ધર્મનું પાલન બયથી પ્રેરાઈને ચાય છે તે ધર્મમૂલતા છે. આવા માણસોનો ધર્મનો પાયો કાચો છે. તે જતે દહાડે જ્યારે એ કયો નહીં હોય ત્યારે અનીતિ-અધર્મમાં પડી જશે.

હવે આપણે લોકો અંગેનાં પાસાંઓ જોઈ જઈએ.

લોકોથી ધર્મચિત્ર :

ધણી ધર્મવાળાઓ જાતજાતના લોકો આપીને પોતાના ધર્મમાં આણે છે. જેમકે ઇસાઈ મિશનરીઓ સેવાના નામે પછાત ગણાતા અને આદિવાસી લોકોમાં કામ કરે છે. તેમને મહત્ત્વ બણુવે છે. સારી નોકરીએ રખાવવાનું અને લગ્ન કરી આપવાનું પ્રલોભન આપે છે. ત્યાંસુધી પણ કહેલામાં આવે છે કે “ઈશુના શરણે આવી જાવ તમારા બધા પાપ માફ થઈ જશે.”

અર્થી ભેવડુ નુકશાન થાય છે. એક તો વટલાયેલો માણસ પોતાના મૂળ સમાજ તરફ ધૂણા કરે છે અને બીજું એ કે બોળા લોકોને પાપ કરવાનો છૂટો દોર મળી જાય છે. તેઓ ત્યાં જઈને દારૂ અને માંસાહાર જેવા વ્યસનોમાં ઊતરી જાય છે. એથી જગતમાં સુખના બદલે દુઃખ જ ફેલાય છે.

હિંદુધર્મમાં પણ એવાં કેટલાંક વિધાનો છે જેથી પાપ કરવાની છૂટ મળે છે. જેમકે ભગવાનનું નામ માત્ર લેવાથી બધા પાપો ભસ્મ થઈ જાય છે. મૂર્તિના દર્શન કરવા માત્રથી પાપનાશ થાય છે. આ બધાંથી ધર્મમૂલતાને પોષણ મળે છે; ધણી લોકો પતાસા, પેડા કે પ્રસાદ

જોઈને બીજાને ધર્મ પ્રતિ ખેંચે છે. આમ ધણીવાર સમયે આપીને ધર્મને સમવડિયો કરી મૂકાય છે. પરિણામે તેનું કલ્યાણસ્વરૂપ નષ્ટ થાય છે.

હમણાં-હમણાં જેન લોકોમાં પણ ખાટકી લોકોને જેન અનાવવાનો મોહ લાગ્યો છે. તેથી કરીને ધણી લોકો રાજ્યનાર મળશે. મદદ મળશે એ બહાને જેન થાય છે. આ લોકો વચ્ચે અહિંસાનો પ્રચાર કરવો એ સહાંતર જૂદી વાત છે પણ, તેઓ જેન થાય તો તેમની રાજ-રાદીમાં સહાયક થવું. આ લોકોનું તત્ત્વ એ ધર્મમૂલતા છે. પછી જેનો અને ખિસ્તીઓમાં ફરક થું રહે?

એવીજ રીતે ધણી હરિજનો “નવા બૌદ્ધ” તરીકે આંબેડકરના મતે વટલાઈ રહ્યા છે. આ લોકો તો ખાસ કરીને હિંદુ લોકો તરફથી તેમને થતા અન્યાયના કારણે અને બૌદ્ધ થતા હિંદુ સ્થાપના લાભ માટેજ ધર્મ પરિવર્તન કરે છે. એમાં સત્તાનું રાજકારણ પણ કામ કરી રહ્યું છે. પણ તે બીજી રીતે ધર્મ-મૂલતાને પોષતા હોય છે. તેને દૂર કરવા જોઈએ.

લોભ ઉપર ધર્મનું મંડાણ :

આજના યુગમાં સ્વર્ગના પ્રલોભનો ઉપર ધર્મને ટકાવી રાખવો અસંભવ છે. અમારા ધર્મમાં આવવાથી તમને પુણ્ય મળશે કે સ્વર્ગ મળશે એવી લાવનાથી પ્રેરાઈને ધર્મ કરનારને સ્વર્ગ ઉપર અશ્રદ્ધા થતાંજ તે ધર્મથી વેગળો થઈ જશે.

ધર્મનો પાયો આત્મા, સમાજ, કર્તવ્ય, કે વિશ્વની શુદ્ધિ ઉપર હોવો જોઈએ. સ્વર્ગ-નરકના ભયે પણ નહીં. તેનું પાલન અંતઃકરણ-પ્રેરિત કર્તવ્ય રૂપે થાય એજ ખરી ધાર્મિકતા છે.

લોભથી પ્રેરિત ધર્મ :

એવીજ રીતે લોભથી કે સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને ધર્મનું પાલન કરવું

તે પણ ધર્મ-મૂઠતા છે. મને માનપાત્ર મળશે કે મારું નામ થશે એ માટે ધર્મનું પાલન કરનાર આ શ્રેણીમાં આવે છે.

જૈનશાસ્ત્રોમાં ધર્મપાલન અંગે સાફ કહ્યું છે કે :—“ અવિવેકથી, મજાથી, અર્થ, લાભ, ગર્વ, ભય, ઐહિક અને પારલૌકિક વિષયસુખની દૃષ્ટિએ કોઈપણ ધર્મસાધના કરવી નહીં. માત્ર નિર્ગંધ એટલે કે કર્મશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કરવી જોઈએ, એ દિતાવડ છે.”

આમ લોકથી ઘેરાઈને થતી ધર્મક્રિયાઓ મૂઠતા છે. તેને દૂર કરવી જોઈએ; તે ધારીએ તેટલું સરળ કામ નથી. તેના અંગે ખૂબ જ આત્મખળની જરૂર છે.

થેરિસા નામની એક ભક્તદાશાનિક સ્ત્રી થઈ ગઈ : તેના સમયમાં લોકો સ્વર્ગના લોકો કે નરકના ભયે ધર્મસાધના કરતા હતા. તેથી તેણે વિચાર્યું કે લોકો કામનાવશ કે ભય કારણેતા વડે ધર્મપાલન કરે તે ખરાબર નથી. પણ, આવા લોકોને સમજાવવા કઈ રીતે ?

અંતે લાંબો વિચાર કરીને તેણે એક હાથ વિચાર્યો. એક હાથમાં મશાલ અને એક હાથમાં પાણીની ડોલ લઈને તે લોકોનું ધ્યાન પડે એ રીતે વિચરવા લાગી. લોકો તમારો જોવા ભેગા થતા અને પૂછતા : “મા ! આ ડોલ અને મશાલ શા માટે લીધાં છે !”

તે જવાબ આપતી : “ પાણી ભરેલ ડોલ મેં દોઝખ (નરક)ની આગ ઝોલાવવા માટે રાખી છે અને આ મશાલ બદ્ધિસ્ત (સ્વર્ગ) ને આગ આંધવા રાખી છે ”

લોકોની જિજ્ઞાસા વધતી. તેઓ પૂછતા : “સ્વર્ગ અને નરકને મટાડવાથી તમને શું ફાયદો થશે ?”

થેરિસા કહેતી : “ આજે મોટાભાગે ધર્મનું પાલન જીવનઘડતર કે સમાજશુદ્ધિ અથવા કર્તવ્યપાલન માટે થતું નથી. કોઈના મગજમાં ધર્મપુરુષરોએ નરકના ભયાનક વર્ણનો ભર્યાં છે તેથી કરીને તે ધર્મનું

પાસન કરે છે. બીજા બાજુ કેટલાક ધર્મજીવીઓ સ્વર્ગના સુખની અભ્યક્ત કલ્પનામાં આકર્ષાને લોકોને સુખ માટે ધર્મપ્રેરિત કરે છે. માટે હું તો સ્વર્ગના સુખની કલ્પના કે નરકનો ભય હોય તો તે મટાડવા માગું છું. જેથી લોકો શુદ્ધિ માટે ધર્મનું પાલન કરે । ”

લોકોમાં એની વાતોની વ્યાપકપણે અસર મળી હતી.

જૈનશાસ્ત્રીઓમાં સમ્યકદષ્ટિ માટે દેવમૂહતા, ગુરુમૂહતા, ધર્મમૂહતા, શાસ્ત્રમૂહતા અને લોકમૂહતા એ પાંચે મૂહના તબવી અનિવાર્ય બતાવી છે. મિથ્યાત્વના દસ બેદ ઠાણાંમ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. ત્યાં પહેલો-બીજો બેદ છે :—

અધમ્મે અમ્મસજ્ઞા, અધમ્મે અધમ્મસજ્ઞા

—એટલે કે અધર્મમાં ધર્મસંગ્રા અને ધર્મમાં અધર્મબુદ્ધિ (સંગ્રા) રાખવી; એ મિથ્યાત્વ છે. જૈન સાધકમાં વ્રતારોપણ પહેલાં મિથ્યાત્વ છોડવું અનિવાર્ય છે.

ધર્માતરના કારણે

ધણા ધર્મમૂહ લોકો પોતાના ધર્મના પણ પછાત કે અરપૃસ્થ લોકોને તુચ્છકાર, ધૂણા, દ્વેષ કે અપમાનની દષ્ટિથી જોઈ તેમને તરછોડે છે, અને આ રીતે તેમના માટે ધર્માતર કરવાની પરિસ્થિતિ સર્જી દે છે. ખાસ કરીને હિંદુ લોકોમાં આ વાત વધારે જોવામાં આવે છે.

હિંદુજાતિ તરફથી તરછોડાયેલા લોકોને અન્યધર્મીઓ પોતાનામાં ખેંચવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા રહે છે. પરિણામે એ વટલાયેલા લોકો હિંદુધર્મીઓનાં શત્રુ બની જાય છે. આ પરિસ્થિતિ સર્જવી એ પણ ધર્મમૂહતા છે. ખાસ કરીને નજીવી જૂથોના કારણે બહેનો તરફ જે અન્યાય કરવામાં આવે છે તેને દૂર કરવો જોઈએ. પુરુષની એવી જ જૂથો માટે કોઈ કંઈ કહેવું નથી પણ સ્ત્રીની જૂથ ચતાં તેને સમાજ બહાર કરવામાં આવે છે.

એક હિંદુબાઈની કોઈ કારણસર જૂથ થઈ ગઈ. તેણે તે બદલ

અમાજ પાસે આવી પહોંચી. પણ તેને નાત-બહાર કરવામાં આવી. અતે એક મુસલમાને તેનો હાથ પકડ્યો અને તે એની સાથે રહેવા લાગી. તેના મનમાં હિંદુ જાતિ પ્રતિએટલી બધી ધૃણા થઈ ગઈ કે તેના મુનને પણ એણે એક જ વાત શીખવી કે “એટા, એટલા હિંદુઓને મારીશ તેટલું જ મારું હેયું કરશે!”

નાનો છોકરો તે વખતે વધારે કંઈ ન સમજતો. તે તક જોઈને માની શીખ પ્રમાણે હિંદુઓને મારી નાખતો. એકવાર તેના મનમાં આવ્યું કે મામુલી હિંદુને મારવા કરતાં તેમના નેતાને મારી નાખું તો!

હિંદુઓના નેતા હતા ગાંધીજી. ગાંધીજી મરે તો હિંદુ જાતિ નબળી પડી જાય. તે ગાંધીજીને મારવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ગાંધીજીને ખબર પડી કે એક હિંદુમાંથી મુસલમાન બનેલ બાઈનો દીકરો તેમને મારવા માગે છે. તેમણે એનો પત્નો મેળવ્યો અને તેઓ જાતે તેમની પાસે ગયા. ગાંધીજીને જોઈને તેને આશ્ચર્ય થયું. ગાંધીજીએ કહ્યું : “બાઈ! તું મને મારવા માગતો હતો ને? બધા વચ્ચે નહીં મારી શકે એટલે હું એકલો આવ્યો છું!”

પેલો બાઈ તો આજો જ બની ગયો. તેણે કહ્યું : “હું આપ જેવાને કંઈ રીતે મારી શકું? પણ આ હિંદુઓને શું શીખવે છે કે તેઓ આટલા બધા ધર્માંધ બની ગયા છે?”

ગાંધીજીએ કહ્યું : “હું પોતે હિંદુધર્મી છું. પણ હું તો તેમાં પેસેલા દોષોને દૂર કરવાનું જ કામ કરું છું. તેમને દોષો દૂર કરવાનું જ કહું છું. જેથી તમારા જેવા ન પાકે અને બાઈ-બાઈનું ખૂન ન કરે! પણ તેના પ્રામથિત રૂપે તું મને મારી નાખવા માગતો હોય તો મારી નાખ!”

તે છોકરાએ ગાંધીજીને વચન આપ્યું કે કદિ કોઈ માણસ ઉપર છરી નહીં ઉપાડે અને તે ગાંધીજીના કામનો સહયોગી બન્યો. એટલે

જે બોકો પોતાના ધર્મવાળાને ધર્મપરિવર્તન કરવા માટે આત્મચર કરે છે. તે પણ ધર્મ-મૂઢતા છે અને તેઓ અને છોડે તો એ સાચી ધર્મ-સેવા ગણાય.

ધર્મ અને પરભોક્ :

કેટલાક બોકો ધર્મને માત્ર પરભોક્ની વસ્તુ માને છે તે પણ અસાચર નથી. એક ડોશીમા હતો. તેઓ ધર્મક્રિયાઓ ખૂબ કરતા પણ જીવન-વહેવારમાં વહુઓ-દીકરીઓ બધા સાથે કંકાસ કરતા. ખાવાપીવા અંગેનો પણ તેમને સંયમ ન હતો. તેઓ પરભોક્ સુધારવા માટે આ જીવનને નરક જેવું બનાવીને રહેતા. જેમનો આ ભવ નથી સુધરે તેમનો પરભવ કેવી રીતે સુધરે? પણ બધા બોકો એમ માને છે કે ધર્મ ઉધારિયો છે; અહીં કરશું તો ત્યાં કામ આવશે. આ ખોટી માન્યતા છે. જેઓ આ જીવનમાં સત્ય-અહિંસા વગેરેનું આચરણ કરે છે તેમને જ ખીજ જીવનમાં સુખ મળે છે. માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો કરે અને તેનાથી ધર્મ પાળવાનો મિથ્યા સંતોષ માની લે તો એ ધર્મમૂઢતા છે.

સાધુ-સાધ્વીઓ સુધ્ધિમાં આવી ધર્મ-મૂઢતા ધર લાલીને બેઠી હોય છે. સ્વામી રામતીયે એટલા માટે જ કહ્યું છે કે “નમદ ધર્મ જ જીવનને તારનાર હોય છે. તે આ જન્મે દરેક સ્થળે આચરી શકાય છે.” ધર્મ કેવળ ઉપાશ્રયમાં થાય અને બીજે ન થઈ શકે તે ધર્મ-મૂઢતા છે. ધર્મ તો સર્વકાળ ક્ષેત્ર બાવે થઈ શકનારું સાર્વભૌમ તત્ત્વ છે.

ધર્મ અને ક્રિયાકાંડો :

ક્રિયાકાંડોમાં જ ધર્મને માની બેસવો એ પણ એક પ્રકારની મૂઢતા છે. વેપ, તિલક, છાપ કે ક્રિયાકાંડોમાં જ ધર્મ નથી. ધર્મને આચરવા માટે એ બધાં સાધનો છે. સાધનોને કોઈ સાધ્ય માનીને બેસે તો તેણે મૂઢતા જ

કહેવી પડશે. એનો એ અર્થ નથી કે ક્રિયાકાંડોને છોડી દેવા. પણ ધર્મનું મૂલ્યાંકન કેવળ ક્રિયાકાંડો ઉપરથી ન કરવું જોઈએ. તેથી જ દુનિયામાં આટલા બધા મતભેદો ઊભા થાય છે; અને ઝંઘડા તેમજ અનિષ્ટો વધે છે. ધર્મનું મૂલ્યાંકન તત્ત્વ-જ્ઞાન અને સદાચાર ઉપરથી કરવું જોઈએ.

નદી પાર કરવા માટે નૌકાની જરૂર હોય છે. પણ પાર થઈ ગયા પછી પણ નાવને પકડી રાખે તો તે ખૂટતા ગણાશે. એવી જ રીતે ધર્માચરણ માટે ક્રિયાકાંડોનાં અવલંબનની જરૂર છે પણ આગળની ભૂમિકામાં તત્ત્વ કે જ્ઞાન ઉપર દૃષ્ટિ ન રહે તેમજ સદાચાર ન કેળવાય તો તેનાથી ખૂટતા જ કેળવાશે. તેનાથી ખીજા અનિષ્ટો જીવનમાં વધતાં જશે.

આફ્રિકામાં હિંદનો એક બ્રાહ્મણ ગયો. ત્યાં તે હોટલમાં જમવા જતો પણ પોતાનો ચોકો બરાબર રાખતો. તેમાં કોઈને પ્રવેશવા ન દેતો. પછી કોઈએ પૂછ્યું : “આપના વિષે સાંભળ્યું છે કે આપ હાથ પીઓ છો ?”

પંડિત બોલ્યા : “હાંજી ! કબી કબી શરાબ પી લેતા હું ! મગર ચોકો કિસી કો છૂને નહીં દેતા !”

કોઈકે પૂછ્યું : “તો તો તમે માંસ પણ ખાતા હશો !”

બૂદ્ધે બોલ્યા : “માંસ ખાનેમેં કયા દોષ હૈ ? મગર અપના ધર્મજ્યોત નહીં હોને દેતા ! ચોકેમેં મળલ હૈ કિ કોઈ ધુસ જાવે ?”

પેલા ભાઈએ પૂછ્યું : “આપ દુરાચાર સેવન કરો છો !”

પંડિતે કહ્યું : “બ્રાહ્મણ કે લિયે સબી છુટ હૈ કેવલ ચોકો પવિત્ર રખના ચાહિએ !”

આના ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે કે આવા ચોકોપંથી પંડિતોની જેમ માત્ર એક ક્રિયાકાંડથી જ ધર્મનું મૂલ્યાંકન થવા લાગે તો દુનિયા વહેલી તકે ઉઘડી જાય.

એટલે આવી ધર્મમૂલતાઓનાં જાળાં ને બધાં ધર્મો ઉપર બાબતો છે; તેને દૂર કરવાની જરૂર છે. એવી રીતે માત્ર બાહ્ય ક્રિયાકાંડો કરનારને ધાર્મિકનું ને પ્રમાણુપત્ર આપી દેવાનું છે. તે રીતે પણ હવે બદલવી પડશે. તેમાં તત્ત્વ-જ્ઞાન અને સંઘાત્યારનો વિકાસ જોવો પડશે. નહીંતર ધર્મમૂલતા ખરા ધર્મને સમાપ્ત કરી નાખશે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી. મારલિયાએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “સત્ય—શ્રદ્ધા એજ ધર્મનો પાયો છે. સત્યો જુદાં જુદાં હોઈ શકે કારણ કે ધર્મપ્રતિ પ્રેમ કરનારની કક્ષા, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરેના બેદોથી પણ તેમાં બેદો હોઈ શકે પણ સદાચાર, જ્ઞાન અને તત્ત્વ તો એકસરખાં હોવાં જોઈએ. ધર્મનું આચરણ આલોક, પરલોક કે કામનાથી ન થવું જોઈએ. કંઈ પણ ન મળે છતાં એજ જીવન પચને મતિ આપશે એ જ શ્રદ્ધા ધર્મનો પાયો હોવો જોઈએ. મોટર છે, બોલ તાણે છે, પણ ઢાપરમાં હવા ન હોય કે પંચર પડે તો ! એવી જ શ્રદ્ધાથી જીવન આગળ ધપે છે.

મા નાના બાળકનો હાથ પકડી અંધારી રાતે એકલી ચાલી જાય છે. તે જાણે છે કે અણીના ટાણે બાળક મારી મદદ નહિ કરે તે છતાં તેનામાં એ શ્રદ્ધા રહે છે કે હું એકાકી નથી. તેને એ બાળકનું પ્રતીક આશ્વસન પણ મતિ આપે છે. તેવી જ રીતે નામસ્મરણ, ઈશ્વર કે અવ્યક્તજગતની ઉપાસના, એટલા માટે લોકો કરે છે કે આ કોઈક સંક્રિત છે. જસ, એજ ધર્મનો પાયો છે. અવ્યક્ત એવી એ સંક્રિતપ્રતિ માનવીય આત્મશ્રદ્ધાને મળ્યૂત કરવાનું કામ ધર્મ કરે છે.

હું મારો અનુભવ થોડા સંકોચ સાથે કરું ! હું ત્રીજી શુન્નતાથી બાણુતો ત્યારે નવચી દોઢ લગી પૂજા કરું. આમાં દેખાડેખી હતી. ત્યારે અમરદા અમરમાં (૧) હજનાથ પ્રમથન સિમ્ધ કવિ કતા, (૨) અમર

રાટલા ઉપરાવી ભૂખ્યાંને આપનાર અને ભજન ધૂન કરનાર ભગત,
(ક) અન્ય એક ભગત. આ ત્રણે પણ કોઈ વિશ્વાસથી આ બધું
કરતાં. અને પણ ધૂન લાગી હતી. પરિણામે સાળામાં અગિયારના બદલે
દોઢ વાગે જતો. ત્યારે મારાં અદા (બાપુજીના મોટાભાઈ) ઠેકડી
હડાડતા “તારા ભગવાન ગણિત કરી દેશે?” પણ હું તેમજ કરતો.

એક દિવસની વાત છે. હું ચોથી ગુજરાતીમાં હતો. સાંજના પાંચ
વાગ્યાની છુટી ને પાંચ મિનીટની વાર હશે કે કંઈક ધૂન જાગી. સામી
ગઢની રાંગે મને પ્રતિભાજી દેખાયાં. મારા દાંત દોઢે વળ્યાં. લોકો
વહેમાયા કે મને કોઈકે કંઈક ક્યું. પણ મને એક અદ્ભૂત રસની
પ્રતીતિ થતી હતી. આ પોતાના બાળકને યાદ કરે એમ એ પ્રતિભા મને
યાદ કરતી હતી. મને ન સમજાય તેવી અદ્વા ચોંટી ગઈ. સંસાર પરથી
વૈરાગ્યભાવ આવ્યો. લાગ્યું કે ધર્મમાં જીવન-કપટ હોય નહીં! તે વખતે
અમારો ધીરધારનો ધધો હતો. એકવાર લખતપત્રોમાં ચોકડા મારી
જેમને પૈસા જોઈતા હતા તેમને આપી આવ્યો. તે માટે મારે માર
આવો પડ્યો. પિતાજીએ પૂછ્યું: “આમ કેમ ક્યું?”

મે કહ્યું: “આપણી પાસે પૈસા હતા. તેમને જોઈતા હતા, તે
લઈ ગયા. એમાં હવે લેખ રાખવાની શી જરૂર?”

આવો નિર્દોષ ભાવ ધર્મના કારણે મારામાં જાગતો હતો. હું
બોડિંગમાં હતો. ત્યાં મને મૂર્તિ-પૂજનની છૂટ હતી. આગળ જતાં એ
સહેજે છૂટી ગઈ. પછી શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રવી જામિ રાખતો ને પણ છૂટી
ગઈ. અંતે લાલ અક્ષરથી લખેલ ઠેક રાખતો અને કાઉસગમ (ધ્યાન)
કરતો. ત્યાર પછી તો આંખમાં ઠેક કરાંને બધી રીતે સ્થિર થવાને
પ્રયત્ન કરતો. અંતે એક મમય એવો આવ્યો કે જે મંદિરમાં હરિજનો
ન જઈ શકે ત્યાં જવાનું મેં માંડી વાળ્યું.

ચોક્કસ વર્ષો પહેલાં હું ધોરાજી ગયો. ત્યાં એકવાર સ્થળ
પહેલાં પ્રતિભાજી દેખાયાં. ફરી સ્થળ ફરી દેખાયાં. આવું ત્રણવાર થયું.

પૂજીતો જવાન મળી કે મારી પૂજા થતી નથી. આ દશમાં કોઈ તરફ જો મારા મા-બાપ, વચ્ચેનાં કાકુ અને પછી પ્રતિમાજી દેખાતા હતાં. જે મામ જે પ્રતિમાજી હતાં ત્યાં પૂજામું તો જવાન મળી કે “કોઈ કોઈવાર પૂજા મળી જવાય છે.” ત્યાં પૂજારી આજણું હતો. તે જમ્યુંત થયો. સાવરણાં કે કાકુનો અર્થ શું? મારા માપુએ કહ્યું કે કાકા દેરાસર-સંબંધની અશુદ્ધિની જે વાત છે. મારા માપુએ કહ્યું કે નાનાપણમાં મને કોઈએ દેરાસરમાં કાપરવા સાટે સો રૂપિયા આપેલાં પણ અમે લોકો તેને નાસ્તા—પાણીમાં વાપરી નાખ્યાં.

આ દશ્ય પછીથી મારા વિચારો અવ્યક્ત ક્ષતિ તરફ વધુ દૃઢ થયા. જે સત્ય, શ્રદ્ધા અને સદાચારમય જીવન હોય તો બધામાંથી સારજ જેવાય અને અસાર આપોઆપ છૂટવા માંડે! આમ પ્રથમ (૧) રૂપ-સ્વરૂપે, પછી (૨) તત્ત્વરૂપે અને છેલ્લે (૩) મામદેશન કરવા રૂપે. હમંમુઠતા તોડવાનું કામ જે કે સત્ય શ્રદ્ધા રાખીને જન્યપણથી શરૂ થઈ જાય તો ધણું સારું; જેમ મારા નામ અનુભવેથી” જમ્યું છે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ખરેખર તો જેમ જેમ અનુભવો થતાં જાય અને જિંડા જિતરતા જઈએ તેમ મુઠતા આપોઆપ દૂર થતી જાય છે. હું નાનાપણથીજ લીંગડી સંપ્રદાયના સાધુ સાધ્વીઓના પરિચયમાં આવ્યો છું.

નાનો હતો ત્યારની વાત છે. એક સાધુજીને સંપ્રદાય બંદાર” કરેલાં એટલે લીંગડી સંપ્રદાયના આજેવાનોનું એક પ્રતિનિધિ મંદળ કચ્છમાં આવ્યું હતું. ત્યારે હું તેમની સેવામાં હતો, તે વખતે એક નેત્રુ વર્ષના સાધ્વીજીએ કહ્યું : “મેં આખી રાત અજરામરજી સ્વામીની માળા જાળી છે. તેમણે પાંચમા દેવલોકથી આવીને મને કહ્યું કે “આવા કચ્છા ક્યાં સુધી ચલાવશો ?”

અજરામરજી સ્વામી તે લીંગડી સંપ્રદાયના સ્થાપક” તે વખતે

કેવળ વધારે ન સમજવો. પણ આમળ જતાં જાયું કે જ્યારે સાક્ષી-સ્વપ્નીઓની શ્રદ્ધા પણ સાચી ન હોય કે તેમને જોવાવાળું ન હોય તો બિચારા બોકાતું શું કહેવું ? પછી પૂ. જવાહરલાલજી મ. સા. તેમજ શ્રીમદ્નાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. યુનિશ્રી સંતખાલજી અને માંધીજીને વાંચ્યા. તેથી નમદ્ધર્મની શ્રદ્ધા વધી મઈ.

મહાભારતમાં બલમદ્ધ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે : “વન-વન રખડનાર ધર્મનિષ્ઠ પાંડવોની એ દશા ! અને મેળ કરનાર અધર્મી કૌરવોની આ સુખનીદશા ! તો પછી અધર્મ છોડી ધર્મને કાણ પકડશે ?”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : જુઓ ! પાંડવો કેવા મસ્ત છે !”

પછી દુર્યોધનની દશા દેખાડતાં કહ્યું કે “તેની શું દશા છે ? તે સપનામાં પણ જગી જાગતો અને ચીસો પાડતો હતો. આજે પણ ઉપરથી સુખી દેખાતાના અંતરને કોઈ તપાસે તો તેમને ત્યાં બચ્ચા જણાશે. એટલે મને તો નમદ્ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા છે. આટલું ધર્મચુરુઓ સમજી જાય અને તેનો પ્રચાર કરે તો તરત બેડો પાર થઈ જાય !”

શ્રી. પૂજ્યભાઈ : જમાળમાં કાલીચરણ નામના બ્રાહ્મણને બાદલાહે પુત્રી આપવાનું અને રાજ્ય આપવાનું નક્કી કર્યું. હિંદુઓએ વિશેષ કર્યો અને અતે તે બ્રાહ્મણ મુસ્લિમ થઈ ગયો અને કાલા-ચાંદના નામે મદદર થયો અને તેણે હજારો હિંદુઓને મુસલમાન બનાવ્યા. જે આવી રીતનો વર્તાવ હિંદુ જાતિ કરે તો શું થાય ?

માંધીજીએ એકવાર એક સનાતનીને પૂછ્યું : “જે પાણીનાં જાંઠાથી હિંદુત્વ ચાલ્યું જતું હોય તો એ હિંદુત્વ કેવું ?”

આ વાત ફરકે હિંદુએ સમજવી જોઈએ અને આવી ધર્મચૂડતા દૂર કરવી જોઈએ !”

શ્રી. મારહિયા : “પણ એ લોકો કઈ સમજે તો જ ધર્મને સમજી શકે તે ! એકવાર જમાળાં મોટળ માંધવું રહી ગયું. ભાઈ કે

ઝાર મહારજને પૂછ્યું કે મોંઢળ ક્યાં ? તેમણે કહ્યું કે મોંઢળિયો તારો હોયો નથી ત્યાં લગી ચાલો !” આનું બધું ચાલે છે.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ દરેક ક્રિયા અને રિવાજો પાછળનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ ! અમારો જન આવતી અને જોળતું પાણી પાતા જોયી લૂ ન લાગે ! આડાં પાછાં વળે કે પૈડામાં પાણી રહે તેથી લોકો કહે અને માડું મતિ પકડે. આમ દરેક ક્રિયામાં વિવેક હોવો જોઈએ.

આજે તો એક તરફ માળા ફેરવશે અને બીજી તરફ અઢળક બાબ - વેપાર કરી લોકોને લૂટે અને થોડું મંદિરમાં મઢાવે અને ધન્ય થાય. આ મૂઢતા દૂર કરવા માટે અહીં શિબિરમાં જે ચાલી રહ્યું છે તે સાંભળીને અમે તો ખરેખર ધન્ય થઈએ છીએ.”

પૂ. હંડીસ્વામી : “ લોકો નદીમાં પૈસો નાખે, દૂધ રહે, ચિંથરીયાદેવ તથા ખિન્નડીયા દેવ વગેરેને પૂજાય. આ બધા પાછળનું તત્ત્વ સમજવું જોઈએ, તેમ ચતુ નથી, પણ મૂઢતા પોષાય છે. એક મૂતડિયા દેવ જોયા તેની ઉપર બહેનો ચોટલો ત્રાટકાને પાણી રહે. સાંભળ્યું કે ત્યાં વેશ્યાની દીકરીએ પત્ર મૂક્યો. અને જમીન મૂતરવાળી થઈ એટલે તેને દેવ માન્યો અને વધારામાં તેને માંસની બાંધ અપાય. આ તો મૂઢતાજ છે. તેને દૂર કરવી રહી.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આજે તો ધર્મ કંદમાં પડી ગયો છે અને ધર્મના નામે તેના અનુયાયીઓ ચરી ખાતા નબરે પડે છે. અને બહે જીનધર્મ કે હિંદુ ધર્મ ઉદાર હશે પણ, આજે તો એવું લાગે છે છે કે સ્વર્ગની લાલચ અને નરકના ભય ઉપર જ ધર્મનો પાયો છે. ત્યારે શું કરવું ?”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ ખરા ધર્મને લોકો આમળ રજૂ કરવો; એ જ ધર્મમૂઢતાને દૂર કરવાનો વિધિવાદ્યક ઉપાય છે. એવાર કેસ સરની બીની બોલીનો કેસ ન્યાયાધીશ પાસે ગયો. ત્યારે ન્યાયાધીશની દીકા સાંભળી બેને સરખાઈ ગયા. કે ધર્મ અમોઘ થાય તેરતાકાઈ ધર્મ કેવો

કબીર સાહેબે કયાણને કહ્યું :—

કબીર કહે કમાલ કો દો વાતેં છીલ કે
કર લાહવ કી વંદાઈ ઝીર મૂલેકો કુલ દે

—સાહેબ એટલે કે જે સત્ત્વ રૂપ ભગવાન છે તેની બંદગી કરવી તે સત્-આચાર (સદાચાર) કેળવવો અને બરીબોને દેવું એટલે કે ઉદારતા કેળવવી, અને જાણે છે આ બે બાબતોથી ખરેખર સાચી ધર્મચિંતા આવરી.”

મી. અણ્ણચારીજી : “આ મારો જાતિ અનુભવ છે.

મધ્યપ્રદેશમાં એક દેવીની ઉપાસના માટે હું આસો માંસમાં ગયો હતો. ત્યાં સાંભળ્યું કે પૂરી અને કલકત્તાથી આવીને અહીં લોકો બકરાનું બલિદાન ચડાવે છે. લોકોનો મારા ઉપર પ્રેમ ખૂબ હતો અને મારે આ ઉષ્કૃત રોકવું હતું. મેં જમવાનું બંધ કર્યું. લોકો પશુ અંતઃકરણથી હમ્મજતા ન હતા પશુ રખે દેવી કાપે તો ? એ કારણે ચલાવતા.

પશુ, મારા ઉપવાસનું નિમિત્ત બન્યું એટલે વિચારવા લાગ્યા. મામના પંચનું તંત્ર કેટલાંક દાંડતત્ત્વોના હાથમાં હતું. તેઓ મારા ઉપર જુદી જુદી રીતે દબાણ લાવવા માંડ્યા. એક જમીનદાર જે આ જાણ આપવામાં આગળ પડતો હતો તેણે ધણી ધમપછાડ કરવા માંડ્યા. પશુ પૂજારી મજ્જમ નીવડ્યો અને તેણે જાહેર કર્યું : “પૂજા ભલે છૂટે પણ દેવી આગળ બલિદાન નહીં કરે !”

આમ એ કૂર પ્રથા અતે બંધ થઈ. દેવી નિમિત્તે મરાતાં જનાવરો જમ્યાં. મને જાણે છે કે તેમાં કોઈ કુદરતી સંકેત હોવો જોઈએ; જેથી મને શ્રદ્ધા જાગી અને એ કૃત્ય બંધ કરવાનું હું નિમિત્ત બની શક્યો.”

મી. હારમણીબેન : “અનુભવો વર્ણવાય છે તે ખૂબ મને છે પણ ધર્મની કે યુગની શ્રદ્ધા ઠીક રહે અને છતાં મદદતા દૂર ચાલ એ મારો આપણે જવાનું છે. તે ન જુલાવું જોઈએ. (૧૨-૮-૬૧)

[૨]

ધર્મ - મૂઢતા - ૨

અમાર સુધી ધર્મમૂઢતા અંગે આપણે એક દષ્ટિએ વિચાર કરી ગયા છીએ જેમાં ધર્માત્મક, ક્રિયાકાંડો કે ભય અને લોભના પાયે થતી ધાર્મિક પ્રક્રિયામાં કેવી રીતે ધર્મ-મૂઢતા ફેલાય છે, તે જોયું.

પુણ્ય આશ્રિત ધર્મ :

હવે એક ખીણ દષ્ટિએ વિચારવાનું છે, તે એ છે કે ધર્મના નામે જમ જીમો થાય છે અને કોઈ ખીણ જ વસ્તુ ધર્મના નામે આવીને ખેસી જાય છે. આવી વસ્તુ કે તત્વમાં પુણ્ય એક મુખ્ય તત્વ છે. સમાજનો મોટો ભાગ એવો છે જે પુણ્યને ધર્મ માનીને ચાલે છે. તેથી ધણી ગેરસમજૂતી જીમી થાય છે અને આજે મોટા ભાગે પુણ્યે ધર્મનું સ્થાન લઈ લીધું છે. તેથી ધર્મમૂઢતા ફેલાય છે.

ધર્મ અને પુણ્ય :

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે અધર્મને ધર્મ માની લેવો એ સત્ય-સમ્યક્ત્વ-નથી એટલે પુણ્યથી થતાં અનિષ્ટો; જે પાપમાં આવતાં નથી પણ અધર્મમાં આવે છે તેને ધર્મ અને પુણ્ય એક માનવાથી પુષ્ટિ મળે છે; આમ ધર્મ એ અધર્મ થઈ જાય છે અને સત્ય દૂર ચાલ્યું જાય છે; તથા મૂઢતાનો પ્રારબ્ધ થાય છે. તેથી સાચા ધર્મનો રસ્તો (સત્ય, અહિંસા, ત્યાગ, ત્યાગ, સંયમ વગેરે) અવરુદ્ધ થાય છે.

ધર્મ :

સર્વપ્રથમ ધર્મ શું છે તે સમજી લઈએ. માણસના કાર્યોમાં એવાં કાર્યો જે સાધના-આચરણ-માટે નિસ્વાર્થભાવે ફજાકાંક્ષા વગર, નિઃશકિત આવે, સર્વશિલ્પી દષ્ટિએ કરવામાં આવે તે તે ધર્મ છે.

માંથીજ એ આ અંજે આપણને એક સ્વપ્ન આપ્યો છે તે છે ગીતાને નિષ્કામ કર્મયોગ. કર્મપણ બદલાની આજ્ઞા વગર જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે ધર્મ છે.

કવિવશ્ શ્રી અમરચંદ્ર મહારાજ સાહેબે આ અંજે એક સુંદર દાખલો આપ્યો છે :—

એક ગામમાં તેઓ વિરાજતા હતા, ત્યાં એક ધરમાં આજ લાગી. ધરનાં ભોકોને મદદ કરવા સહુ યુમાયુમ કરવા લાગ્યા. ધણી ત્યાં જિભા-જિભા અંદરવાળા માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. કેટલાક ધૂળ અને પાણી છાંટતા રહ્યા. પણ, કોઈને એમ ન સૂઝ્યું કે અંદર જઈને જે ભોકો સપડાયા છે તેને બચાવવા.

તે વખતે એક જૈન યુવાન ત્યાં આવ્યો. અંદરવાળાની ચીસ સાંભળીને તેણે લાંબો પહોળો વિચાર કર્યા વગર અંદર ઝંપલાવ્યું. તેણે પોતાના શરીરની ફિકર કર્યા વગર એક પછી એકને બહાર કાઢવા શરૂ કર્યા. તે પણ ખૂબ હાઝી ગયો હતો. તેને તરત હોસ્પિટાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો.

કવિ મહારાજશ્રી તેને દર્શાવેલા ત્યાં ગયા. માંગલિક સંભળાવીને પૂછ્યું : “ તમે જે વખતે તે ધરના બળતા ભોકોને કાઢવા ગયા હતા તે વખતે તમારા મનમાં શું ભાવના હતી ? શું તમને તમારા શરીરની કે કુટુંબની ચિંતા નહોતી મર્યાદ ? ”

યુવકે કહ્યું : “ આવી કશી ભાવના તે વખતે મારા મનમાં ન હતી. તે દુઃખ જોઈને મારાથી રહેવાયું નહીં એટલે મારું કર્તવ્ય સમજી મેં તો ઝંપલાવ્યું હતું ! ”

“ શું એવી ભાવના હતી કે મને આ ભોકોમાં પ્રતિષ્ઠા મળશે કે પરલોકમાં સ્વર્ગ મળશે ! ” કવિ મહારાજશ્રીએ પૂછ્યું.

“ અંતઃકરણનો આવેશ હતો અને હું બચાવવા અંદર ગયો હતો. આ હતું ધર્મકાર્ય ! જેમાં કશીપણ આકાંક્ષા વગર ધર્મનું

આમરણુ થાય છે. જૈનશ્રવણ દર્શનશાસ્ત્રમાં ધર્મચરણ અને કહેવામાં આવ્યું છે કે તે આલોક કે પરલોકના સ્વાર્થ માટે નહીં; પણ જોઈત આત્મશુદ્ધિ કર્મ-નિર્જરા માટે કરવું જોઈએ.

હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ સત્ય પાલન માટે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો. પત્નીનો વિયોગ સહ્યો; ભગીનું દાસપણું સ્વીકાર્યું પણ તેમણે જોના બદલો મળે એવું ઇચ્છ્યું ન હતું. એટલે તે ધર્મપાલન થયું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં ભારતીયોની દુર્દશા મટાડવા તેમને અન્યાય થતો હતો તેને અદિસક રીતે દૂર કરી સત્યાગ્રહ વજેરે કર્યો. ત્યારે ત્યાંના ભારતીયોએ મળીને તેમને ધરેણાં તથા શેકડ એટમાં આપ્યાં. તેને ગાંધીજીએ પોતાના માટે ન વાપર્યા. કસ્તુરબાનું મન જરા ભલચાઇ ગયું પણ ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યા કે આપણે જે કંઈ કયું છે તે બદલાની ભાવનાથી નથી કયું. તેનું ફળ પામવાની આપણને આશા ન હોવી જોઈએ; અને અંતે તે બધી રકમનું દ્રશ્ય તેમણે કયું. આ છે ધર્મભાવના ।

જૈનસૂત્રોમાં અહર્નિક આવકનો અધિકાર આલે છે. એક દેવ તેમની કસોટી કરીને રાજ થાય છે ત્યારે તેમની પાસે સ્વર્ણ કુંડળ ધરે છે. પણ અહર્નિક તેનો સ્વીકાર કરતા નથી કારણ કે તે પુણ્યનું ફળ હતું. ધર્મ તો ત્યાગ માટે છે.

ધર્મ અને પુણ્યની મહત્તા માટે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એક શ્લોક બહુ જ સ્પષ્ટ છે :—

જો સહસ્ત્રં સહસ્ત્રાર્થ માસંમાસં ગર્વં વપ્
તસ્ય વિ સંજ્ઞો સેયો અદિતસ્ય વિ કિંચન

—જે પ્રતિમાસ લાખ લાખ ગાયોનું દાન કરે છે, પુણ્ય મેળવે છે તેના દાન કરતાં સંયમીનો સંયમ એટલે કે ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; જાણે તે કંઈપણ દાન ન કરે ।

ધર્મ એક અતિપવિત્ર ભાવના છે. તેનાથી પ્રેરાઈને લોકના જોઈત

હિત માટે ભક્તિ સર્વસ્વ ત્યાગવા નીકળી પડે છે. ત્યારે આપણે શુદ્ધ, મહાવીર, ગાંધી, ઈશુ જેવી વ્યક્તિઓને પાળીએ છીએ.

પુણ્ય એટલે શું ?

હવે એવીજ અટપટો પ્રશ્ન એ છે કે પુણ્ય શું છે ? પુણ્ય એટલે શુભ આશયથી પરદત માટે ચતુર્ કર્તવ્ય છે. આ કર્તવ્ય કરનાર જાણે છે કે હું અમૂક કાર્ય કરીશ તો અમૂક રીતે ફાયદો થશે. જેમકે કોઈ ભૂખ્યાને અન્ન આપે છે ત્યારે એ જાણે છે કે એની ભૂખ સંતોષાશે. ક્યાંય રક્ષક નથી; તે માટે દાન આપવાથી; ત્યાં શાળા થશે અને વિદ્યાર્થીઓ ભણશે.

ત્યાં દાનાના મનના કોઈપણ પ્રકારના બલ્લાની ભાવના હોતી નથી; પણ સારા કાર્ય માટે સારૂ કરવાની ભાવનાનો અદાજ હોય છે. પ્રણયમાં નામાન્ય ને લોનદિતની ભાવના સ્પષ્ટ હોય છે; પણ બહલામાં કંઈ પણ મેળાવાની અપેક્ષા હોતી નથી.

પુણ્ય અને અધર્મ :

જ્યારે આ પુણ્યમાં જ્યારે અપેક્ષાની કે સ્વાર્થની ભાવનાનો પ્રવેશ થાય છે ત્યારે તે પાપ તો નથી મળે પણ અધર્મ બની જાય છે. જેમકે કોઈ શુભ આશયથી દાન આપે છે તે પુણ્ય છે; પણ તે જ્યારે એમાં એવી આશા રાખે છે કે અને તેનાથી પ્રતિષ્ઠા મળશે; અથવા પરસ્પરમાં સ્વર્ગસ્થ થઈ મળશે; કે મારાં બાકરાં છંવાંઓને મારું નામ માલ બાવવશે. આવી કિંચિત્ ભાવના, પુણ્યના આશયને મારી નાખે છે. અને તે પુણ્ય ન રહીને એક પ્રકારનો વેપાર થઈ જાય છે જ્યાં શુભઆશય રહેતો નથી.

કલ્યા લોકો દાન એટલા માટે કરે છે કે તેઓ બીજા કરતાં ઉજળાં દેખાવ, કે તેમને પ્રમુખ સ્થાન મળે કે લોકો તેમની વાહવાહ કરે ! આમાં પુણ્યમાં રહેલો શુભ આશય તણાઈ જાય છે અને એક

પ્રકારનું અહં પેદા થાય છે. અહં કે અધિમાદ કદિ પ્રજા નથી. એકબે
એ આખા કર્તવ્યનું પરિણામ અધર્મમાં પરિવર્તન પામે છે.

**જીવલણની જાણનાએ થતું દાન
અને તેનાં ભયસ્થાનો :**

જીવલણની જાણનાએ થતાં દાનમાં-પુણ્યમાં-પોતાનાં ભય સ્થાનો છે.
જ્યારે દાન આપનારમાં અહં-મોટાઈ-પ્રવેશે છે અને તેને એવી પ્રતિષ્ઠા
મળે છે ત્યારે તે વધારે દાન કરવા પ્રેરાય છે; પણ આ વધારાના દાન
માટેની રકમ એવા પ્રકારનાં સાધનોથી મેળવાય છે જે શુદ્ધ હોતાં નથી.
ધર્ણાવાર મોટાભાગે, અનીતિ, શોષણ, કાળાંબળર, દાણચોરી, કરચોરીથી
તે ધન ભેટું કરીને દાન આપે છે. તેના કારણે સમાજમાં તેને પ્રતિષ્ઠા
મળે છે. આમાં બે ભયસ્થાનો રહેલાં છે :—

(૧) તેને પોતાનાં ખોટાં સાધનો કે અપામાણિકપણે મળેલી
રકમનો મનમાં ડંખ રહેતો નથી; તેથી તે ગરીબોનું વધારે શોષણ કરે છે.

(૨) લોકો તેનું અનુકંષુ કરવા માંડે છે. આવું સસ્તું માની
લીધેલું પુણ્ય કમાવવા માટે ચડસાચડસી ચાલે છે અને મહુથી દુઃખ
ખીના તો એ છે કે આ રીતે પેદા થતા પૈસાને ગયા જન્મના પુણ્યનો
પ્રતાપ માનવામાં આવે છે.

પરિણામે એક ખોટો ચીલો પડે છે. પુણ્યનું મહત્ત્વ વધે છે અને
ખરા-ધર્મનું ચૂલ્લાંકન ઓછું થતું જાય છે. આવાં પુણ્યના પોષણ
માટે શોષણ વગેરે અનેક અનિષ્ટો ચાલુ થઈ જાય છે, તેમને હતેજન
મળે છે.

સહુથી વધારે ભયંકર ભયસ્થાન તો એ છે કે ન્યાય-નીતિએ
કષ્ટાણી કરવી જોઈ એ-તે અત્યેય ધર્મ-સદતર વિસરાર્થ જાય છે; લોકો
જીવલણી અધર્મને આચરે તો છે પણ તે જીવને જીલ નથી મણતા અને
વધારામાં જીલને પુણ્ય માનીને તેને વધારતા જાય છે. તેથી જીલનો ડંખ
રહેતો નથી અને દોષોનાં ચર જન્મતા જાય છે.

પુણ્યથી અધર્મ અને અધર્મથી પાપ :

આનાં કારણે સમાજની જે શુદ્ધિ થવી જોઈએ તે થતી નથી. પરિણામે અધર્મથી આગળ વધીને પુણ્ય મેળવવા માટે પાપાચાર શરૂ થાય છે. ભોક્ષા ગમે તે રીતે પૈસા મેળવવો—તેમાં પણ લૂંટફાટનો, ચોરીનો, વેસ્થાઓનો, થાપણુ પચાવી પાડવાનો, બ્યાબ વધારવાનો વગેરે ધંધાથી પાપની રીતે પૈસા મેળવવા પાછળ મથે છે; પરિણામે દાન—પુણ્ય એક શુભ આશય રૂપે રહેતું નથી પણ ગમે તે ભોગે પૈસા મેળવી નામના મેળવું, એવી પાપ-ભાવના શરૂ થાય છે.

એટલે જ જૈનસૂત્રોમાં મહારંભ અને મહાપરિગ્રહને નરકનાં દાર ગણ્યાં છે. એવી બૂલને સમાજ ચલાવવો જાય છે તેથી સમાજશુદ્ધિ થતી નથી. આવી જમતી જતી અશુદ્ધિને તપ-ત્યાગ પણ શુદ્ધ કરી શકતાં નથી. આમ ધર્મપુણ્યમિત થાય છે ત્યારે ભયંકર ધર્મ-મૂઠતા ફેલાય છે અને તેને દૂર કર્યા સિવાય સ્વસ્થ ધાર્મિક સમાજની કલ્પના અધૂરી જ ગણાશે.

પુણ્ય ત્યાજ્ય છે ? :

એથી એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે શું પુણ્ય ત્યાજ્ય છે? પુણ્ય એકાંત ત્યાજ્ય નથી. તે એક શુભ આશયે મથેલું કર્તવ્ય છે, એટલે તેની જાહેરાત ન કરવી જોઈએ. કુટુંબમાં માતા બધું કામ કરે છે, હલકામાં હલકું કામ કરે છે પણ તેની જાહેરાત નથી કરતી. એવી જ રીતે દાન માટે પણ ઠણું છે કે ‘ન દર્શા પરિકીર્તયેત્’ દાન આપ્યા પછી કોઈને કહેતા ન કરવું. એટલા માટે જ અપ્તદાનનો મહિમા વધારે છે.

પુણ્ય ધર્મને પ્રાપ્ત કરવાનું એક સાધન છે એટલે તેનો સાધન તરીકે જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પુણ્યવાળાના મનમાં ઊડે-ઊડે મદલાની-કર્તવ્ય કર્યાની ભાવના હોય છે ત્યારે ધર્મવાળાના મનમાં એમ થતું નથી. તદ્દન નિષ્કામ કર્મયોગ સધાતો નથી એટલે પુણ્યનો આધાર ભેવો પડે છે. પુણ્ય એ રીતે નીતિ-ન્યાયની જૂમિકા છે; ત્યારે

ધર્મ અધ્યાત્મની ભૂમિકા છે. અધ્યાત્મની ભૂમિકાએ જવું હોય તો નીતિની ભૂમિકા જરૂરી છે; પણ પુણ્યને શ્રેષ્ઠ માની ધર્મનો પુરુષાર્થ ન કરવો એ સ્થિતિ ધર્મમૂઢતા છે.

નંદ મણિયારે રાજગૃહોમાં વાવ બંધાવી, પછી ત્યાં જોબનશાળા, અતિથિશાળા, દાનશાળા, મિત્રશાળા બંધાવ્યા. તેનો ઉદ્દેશ્ય શુભ હતો. તેણે પુણ્ય મેળવ્યું. પણ પોષધમાં જેસીને ધર્મનો પુરુષાર્થ કરતો હતો તે વખતે લોકસુખે પોતાની પ્રજાસા સાંભળી તે કૃષાયો. તેનામાં મમત્વ અને અહંત્વ જાગ્યું. તેણે ધર્મકરણીની કિંમત ન કરી. તેણે પુણ્યની વધારે કિંમત આંકી પરિણામે તે કાળ કરીને દેડકાની ચોનિ—તિયંચ ગતિ પામ્યો. ત્યાં દેડકાના જવમાં તેને જ્ઞાન થયું અને તે ધર્મ ઉપર સ્થિર થયો અને મરીને દેવલોકમાં ગયો.

એટલે અહીં પુણ્યકાર્ય કરવું, એ ખોટું ન હતું. પણ પુણ્યકાર્યમાં આસક્ત થઈને ત્યાં જ મમતા અને આસક્તિમાં અટવાઈ જવાથી ધર્મનું મહત્વ ઘટી ગયું હતું. એવી જ રીતે જ્યાં ધર્મના બદલે પુણ્યને આગળ પકડવું સ્થાન આપવામાં આવે છે ત્યાં ધર્મમૂઢતા જન્મે છે. જો તેમાં જાગૃતિ ન આવે તો અધર્મ અને અતે પાપાચાર વધે છે.

ધનાશ્રિત ધર્મ :

એવી જ રીતે જ્યારે ધર્મ ધનની આશ્રિત થઈ જાય છે એટલે કે પૈસાદારને માત્ર પૈસાને લીધે ધર્મ, ધર્મક્રિયાઓ કે ધર્મસ્થાનકોમાં વધારે મહત્વ અપાય છે ત્યારે પણ સમાજમાં મૂઢતા પાંગરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે ધર્મ ઉપર દૃઢ રહેનાર લોકોને પ્રતિષ્ઠા મળતી નથી અને આ તરફ અમાઉ વિચારી મયા તેમ જમે તે પ્રકારે મેળવેલાં પૈસાને પુણ્યાર્થ તેમ જ પૈસા વાપરવાને પુણ્યના બદલે ધર્મ માની લેવામાં આવે છે. ધણીવાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે શાની—સંતો અને સાધુઓ પણ એમને પ્રતિષ્ઠા આપે છે. એટલે બધા એ પ્રમાણે ચલાવો પ્રયત્ન કરે છે. એવું પણ જોવામાં આવે છે કે આવા પૈસાથી

ભોક્ષ્યેવકો-આહારોને પણ પ્રસાદિત કરવામાં આવે છે કે ખરીદી લેવાય છે.

ધર્મકાર્યમાં પૈસા વાપરવો એ સદ્કાર્ય છે પણ એવા પૈસાદારને ધર્મવીર કે ધર્મતામની છાપ લાગી જતાં તેને ખોટું ઉત્તરન મળે છે અને તે અધર્મ કે પાપની રીતે પણ પૈસા પેદા કરવા લાગે તો તેને કહેવાની કે રોકવાની કોઈ હિમત કરી શકતું નથી.

શાસ્ત્રોમાં તો સ્પષ્ટતઃ ધર્મને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. રાજ્ય શ્રેષ્ઠિક જેવાને મહાવીર પ્રભુએ પ્રતિષ્ઠા ન આપી અને પુણિયા આવક પાસે મોકલ્યો. આપુ રાજ્ય આપીને પણ તે પુણિયા આવકની સામાયિક ન ખરીદી શક્યો. તેણે કહ્યું : પ્રભુને જ જર્જરે પૂછો કે “ સમતા-ધર્મની શી કિંમત છે ? ”

શ્રેષ્ઠિકે બગવાન મહાવીરને જર્જરે પૂછ્યું, બગવાન મહાવીરે કહ્યું ; “ શ્રેષ્ઠિક ! તમારી પાસે ટૂંકું ધન છે ? ”

શ્રેષ્ઠિકે જવાબ વાળ્યો : “ બાવન ડુગરીઓ થાય એટલું ધન છે ! ”

પ્રભુએ કહ્યું : “ એટલું ધન તો સામાયિક સમતા ધર્મની દલાલીમાં ચાલ્યું જાય ! ”

અહીં તારવવાનું એટલું જ છે કે પ્રભુ મહાવીરે શ્રેષ્ઠિક જેવા પૈસાદાર પુરુષને પ્રતિષ્ઠા આપી ન હતી; પણ પુણિયા જેવા ધર્મનિષ્ઠને પ્રતિષ્ઠા આપી હતી.

એટલે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ માધ્વીઓનું એ કર્તવ્ય ચર્ચા જાય છે કે તેમણે પોતાના તરવાવધાનમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓમાં એ ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ત્યાં ન્યાયી ધર્મપરામણ અને સાર્વિક વ્યક્તિને મહત્ત્વ અપાય; પણ પૈસાદારને માત્ર પૈસાના કારણે મહત્ત્વ ન અપાય.

મુનિશ્રી સંતબાલજી એટલા માટે જ પોતાની પ્રેરણાથી ચાલતી

પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થામાં પૈસાદારોને કેવળ પૈસાના કારણે મહત્ત્વ આપતા નથી. તેવી રીતે દાન આપનારનું પાટીયું કે તપ્તી લગાવતા નથી.

સદ્ભાગ્યે બાટકોખર શ્રી સધે તેમની પ્રેરણાથી એ કાર્ય ઝીંક્યું છે કે ત્યાં પણ ત્યાગ-તપ કરનારને પ્રતિક્રમણ બોલવાનો અધિકાર અપાય છે.

જ્યારે સમાજશુદ્ધિ કે સત્ય ઉપર પ્રતિબંધ રહેવાની વાત આવે છે ત્યારે પૈસાદાર બોલે પૈસો આપે છે એ શુભ છે; પણ જાતે તપ-ત્યાગના પ્રસંગે “અમે તો પૈસો આપ્યો !” કહીને છુટી જવાની વાત કરે છે તે બરાબર નથી. સાથે “અમે દાન કર્યું છે” એમ કહી ત્યાગ-બલિદાનવાળાનું સ્થાન ઝુંટવી લે તે પણ બરાબર નથી.

મહાત્મા ગાંધીજીએ જ્યારે અસહયોગ આંદોલન હેઠળ હતાં તે વખતે કેટલાક વડીલો, પૈસાદારો અને શિક્ષકો એમ કહેવા લાગ્યા કે “અમે અમારી કમાણીમાંથી અમૂક રકમ આપવા તૈયાર છીએ.”

દેશમાંથી દાસ પણ તેમાં એક હતા. ગાંધીજીએ કહ્યું “મને તમારા પૈસાની જરૂર નથી. મને તો તમારી જરૂર છે. ત્યાગ અને બલિદાન માટે તૈયાર થઈને નીકળી આવો !”

તે વખતે અને આઝાદીની લડતના અનેક ખીલ પ્રસંગોએ બોલે ગાંધીજીની હાકલ સાંભળી તે વખતના આંદોલનમાં જોડાયા હતા. તેની પાછળ કેવળ ધર્મશુદ્ધિ હતી. એટલે જ ગાંધીજી હમેશાં આશ્રમોમાં જિતરતા. દિલ્લી જેવા શહેરમાં પણ હરિજનવાસમાં ઉતરતા; પણ ધનિકોને યોદી પ્રતિષ્ઠા ન આપતા.

ધર્મનું સ્થાન ધન કે જ્ઞાન બંને ન લઈ શકે, અને એ લેવાનું શરૂ કરે તો મૂંઢતા ફેલાતી જાય.

મારવાડનો એક દાખલો છે, ત્યાં જેઠ મહીનાના ધ્રુમધોખા તડકામાં એક શેઠ અને પડિતજી જોડે ઉપર સવાર થઈ ખીજે આમ.

જતા હતા. રસ્તામાં તેમણે એક માંદા માણસને જોયો. ઊંટવાળા સાથે જાને કીતમાં. પંડિતજીએ જમને ધર્મની વાતો કરી કે “ભાગ્યા કમ સિવાય છૂટકો નથી જ્ઞાતિથી સહેજે !”

પછી શેઠ આમળા આવ્યા: “આ રૂપિયા લે... દવાદાર કરાવજો !”

તે વખતે ઊંટવાળાને થયું કે પૈસો પડ્યો રહેશે પણ આને જીવકીને જવું જરૂરી છે એટલે તેણે શેઠ અને પંડિતને ઊંટ ઉપર જવાનું કહ્યું અને તે એને પોતે ઉપાડી નજીકના ગામના દવાખાને ગયો. ડોક્ટર પાસે દવા કરાવી અને તેના પૈસા ચૂકવી તેની વિદાય લીધી. ઊંટવાળાને પેલા દર્દીએ અંતરના આશ્રિય આપ્યા.

આમ જ્યાં નિસ્વાર્થ ત્યાગ-તપની જરૂર હોય ત્યાં ધન આપીને રહી જવાથી કે એમાં જ સંતોષ માની લેવાથી ધર્મ ધનાશ્રિત થઈ જાય છે અને તેનાં માઠાં પરિણામો આવે છે.

મેષકુમાર જ્યારે મુનિ થાય છે ત્યારે દીક્ષા પ્રમાણે તેમને છેલ્લે સૂવું પડે છે તેથી ધણીની ડોકર ભાગે છે પરિણામે તેમને થાય છે કે ક્યાં હું રાજકુમાર અને ક્યાં આવી મારી દશા ? સવારે જ વેશ અને ઉપકરણો સોંપીને ઘેર જવાનું વિચારે છે. સવારે પ્રભુ મહાવીર પાસે જાય છે. પ્રભુ તેને પૂર્વજવનું જ્ઞાન સ્મરણ કરાવતાં કહે છે કે “તમારા ને ગયા હાથીના બવમાં તમે એક સસલા માટે એક પગે વીસ પહોર સુધી ઊભા રહીને કેટલો ત્યાગ કરેલો ? હવે આ જન્મમાં તપ-ત્યાગથી કેમ કંટાળો છો ?”

મેષમુનિને બૂલ સમગ્નર્થ કે ધન-વૈભવ કરતાં ધર્મની મહત્તા વધારે છે. એટલે ધર્મને ધન-આશ્રિત ન બનાવવે. જોઈએ. ધણીવાર કોઈની કોઈ બૂલ થઈ જાય તો દડ તરીકે પૈસાને સ્થાન આપવામાં આવે છે; કે તું અચૂક રૂપિયા ભરી દે તે ચાલે ! આનાં કારણે પણ વેલી બકિત મુદ્દ થતી નથી અને પૈસાના કારણે પ્રતિષ્ઠિત થઈને ફરે છે. તે પણ ધર્મમુદ્દતાનું કારણ બને છે.

રાજ્યાશ્રિત ધર્મ :

એવી જ રીતે ધર્મ જ્યારે રાજ્યાશ્રિત થાય છે ત્યારે મુક્તિ ફેલાય છે, ધર્મમાં શિથિલતા આવે છે. વટાળવૃત્તિ, ખૂન-હિંસાનાકારણે ધર્મ પરિવર્તન વગેરે અધર્મનો પ્રચાર થાય છે. પરિણામે સંખ્યાનો વધારો થાય છે પણ ધર્મની મૂળ ભાવનાનો હોષ થાય છે.

આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસે જે ધર્મ રાજ્યાશ્રિત થયો ત્યારે શું પરિણામ આપ્યું તે જોઈએ.

બૌદ્ધધર્મ રાજ્યાશ્રિત થયો જોડે વિદેશોમાં ગયો, તેનો વિસ્તાર ફેલાયો પણ તેમનામાં જીડાણ અને સિદ્ધાંત-નિષ્ઠા ન રહી પરિણામે જે ભગવાન બુદ્ધ યજ્ઞમાથી બકરાને છોડાવી દાવવા સુધી અહિંસામાં વધ્યા; ત્યાં બાહ્ય બિંદુઓમાં માંસાહાર, શિથિલતા, અનાચાર અને છેલ્લે-છેલ્લે રાજનીતિના હાથા બની માનવ-હિંસાના કારણે બન્યા અને બીજાને બનાવ્યા.

ખ્રિસ્તી ધર્મ રાજ્યાશ્રિત થયો. પરિણામે પોપ-મુખ્ય ધર્મગુરુની સત્તા રાજ્ય ઉપર વધી. પરિણામે તેમના સંપ્રદાયને ન માનનારાઓને કાંપી નાખવાના બનાવો બન્યા. ધર્મગુરુઓમાં સત્તાના કારણે શિથિલતા આવી. વૈભવશાળી દેવળોની પછવાડે ઇશુનો આત્મા દટાઈ ગયો; જેણે ધર્મને રાજ્યની પકડમાંથી મુક્ત કરાવવા માટે બલિદાન આપેલું; તેના જ અનુયાયીઓ રાજ્યના શરણે ધર્મને લઈ ગયા.

ધર્મિય ધર્મ રાજ્યાશ્રિત થયો, જોડે તલવારના જોરે ધર્મપરિવર્તન. ન માને તો કાલ, સ્ત્રીઓ ઉપર બળાકાર વગેરે અનિષ્ટો થયાં. તેમાં મુસ્લિમ શાસકોએ મન્દિરના નામે સમર્થન આપીને તે અનિષ્ટને એવું ભરકર રૂપ આપ્યું કે આજે જે મહાન જાતિ હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે તેમણે હંમેશા માટે એક દીવાલ ચણી દીધી છે. જ્યારે હઝરત મુહંમદે બધા માનવાને ખુદાના બધા કહીને તેમની વચ્ચે ભેદભાવ ન કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો છે.

હિંદુ ધર્મમાં પણ જ્યારે કેટલાય આચાર્યો રાજ્યાશ્રિત ધર્મ-
ત્યારે તેમનામાં સુખસાક્ષી આવી ગઇ. સિદ્ધાંત નિષ્ઠા કાચમ ન રહી
અને સંન્યાસીવાદમાં પરાજયીપણું વધી ગયું. તે ઉપરાંત એક નવક
પ્રકારની સુખસાક્ષી, મહાધિપતિ કે માદી મેળવવાથી આવી.

જૈન ધર્મમાં પણ એવી ઘટનાઓ અપવાદ રૂપે જોવા મળે છે.
હરિભદ્રસુગ્રિએ કુર્મારપુરના રાજાના આશ્રયથી પોતાના શિષ્ય હંસ અને
પરમહંસને મારી નાખવા બદલ બોદો પાસે બદલો લેવા માટે કાઓશ
માટે બોલાવી તેમને કક્કળતા તેલમાં બોળવાની ક્ષરત ચૂકેલી. સિદ્ધસેન
દિવાકરે રાજા પાસે પાલખી વગેરે કપૂલ કર્યા પણ તેમના યુરુના
કહેવાથી તેમણે પાછળથી ત્યાગ કર્યો અને પ્રાપ્તિત સ્વીકાર્યું.

પણ, જૈનોના યતિવર્ગમાં તો સ્પષ્ટતઃ રાજ્યાશ્રિતતાના કારણે
રાજાને આકર્ષવા મંત્ર-મંત્ર-તંત્રના પ્રયોગો થયા. છત્ર-ચામર-પાલખી
વગેરેનો વૈભવ આબોધે અને અંતે કંચન-કામિનીની પણ આસક્તિ વધી.
આજે યતિવર્ગનું એના કારણે જ મદત્વ ધરી ગયું છે.

ધણીવાર એવું મનાય છે કે ધર્મને રાજ્યનો આશ્રય મળે તો
તેનો પ્રચાર વધશે; પણ ધર્મનો પ્રચાર કે વિસ્તાર ધર્મના મૂળભૂત
તત્ત્વોના પ્રાણ ઉપર હોવા જોઇએ, નહીંતર ધર્મ કેવળ નામમાત્રનો
રહી જાય છે અને રાજ્ય-સત્તાના આશ્રયે જતાં ધણાં અનર્થો પામશે છે.

પરલોકાશ્રિત-ધર્મ :

એવી જ રીતે ધર્મમૂલતા ફેલાવાનું એક બીજું કારણ છે તેને
પરલોક-આશ્રિત કહી દેવો. ધણાં લોકો માને છે કે ઇલ્લલોક માટે
ધર્મપાલનની જરૂર નથી પણ તે પરલોક માટે છે. પરિણામે તેઓ આ
લોક-આ ભવને કમેક્ષમ કરી ચૂકે છે અને પરિણામે પરલોક પણ
બગડે જ છે. આ લોકમાં જેણે સાચા ધર્મનું (સત્ય-અહિંસાદિનું) પાલન
કર્યું હશે તેનો જ પરલોક સુધરવાનો છે.

પરલોકના નામે ઝુકરેર ધર્મક્રિયાઓ કરવાથી, જ્યારે સમજાવ કે

રાજ્યમાં અનિષ્ટો વધે છે ત્યારે આપને શું ? એમ કહીને ચૂપ ભેટી રહેવાય છે. પરિણામે દ્વંડવતરવો, આત્મ-રક્ષા, સંસ્કૃતિ-હાસિ તરફ તે ઉદ્ધારીન બને છે. તે ધર્મ અને સમાજ, ધર્મ અને જીવનવહેવાર તેમજ ધર્મ અને રાજનીતિને જુદાં માને છે અને તેવો ધર્મ વિશ્વાળ ન બનતાં સંકુચિત-વાડાનો જાતી જાય છે.

માત્ર પરલોક માટે કરવામાં આવતા ધર્મને એટલા માટે ઉપારિયો ધર્મ કહેવાયો છે. જેમ આજના ધોરક માટે આવતી કાલે મળવાનું જન્મજી કામ ન આવે એવી જ રીતે પ્રહલોક માટે પરલોકનો ધર્મ કામ ન આવે । જે ધર્મ આજે હમણાં કરવાનો છે. તે અર્થ, રાજ્ય, સમાજ બધા ક્ષેત્રોને લાગુ પડે છે. એટલે જ ભગવાન મહાવીરે ધર્મને સમાજબાધી બનાવવા માટે સમાજરચના કરી હતી અને ગાંધીજીએ તેને સર્વક્ષેત્રે આચરી બતાવ્યો હતો.

અમત્કાર ધર્મ નથી :

પણા લોકો સિદ્ધિ કે અમત્કારને આશ્રિત ધર્મને મૂકીને લોકોને આકર્ષી ધર્મ અલાવવા કે ફેલાવવા મથે છે; ત્યારે પણ સમાજમાં ધર્મમૂઢતા ફેલાય છે; કારણ કે તેથી ધર્મ એ અમત્કાર સુધી રહી જાય છે અને ધર્મના રથને અમત્કાર આવી જાય છે.

આ બધી ધર્મમૂઢતાઓના કારણોથી સમાજે ચેતતા રહેવું જોઈએ અને સાચા ધર્મનું આચરણ સામાજિક જીવનમાં આવે તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ચર્ચા - વિચારણા

પ્ર. હંડીસ્વામીએ આજની ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ મને નોંધવિશ્વ ધર્મકર્તાનો એક શ્લોક વાદ આવે છે. તેમાં કહ્યું છે :—

“વેદને સંપૂર્ણ” માનીને ચાલવું એ ધર્મમૂઢતા છે; ચાટીના વાસણ બનાવનાર કુંભાર છે એમ જગતકર્તા તરીકે નિર્ણય થતા પરમાત્માને માનવા તે પણ ધર્મમૂઢતા છે. રનાન વગેરે કમકંડોમાં ધર્મ માનવો, એ પણ મૂઢતા છે અને જાતિવાદને ધર્મ માનવો એ પણ મૂઢતા છે.” દુકમાં એકાંગીપણ કે સકુચિતપણ તે જ ધર્મમૂઢતા છે.”

શ્રી માટલિયા : “ ધર્મમૂઢતાના એક કારણમાં ચમત્કાર અને સિદ્ધિનું વિશેષ વિવેચન થવું જોઈએ; કારણ કે ચમત્કાર અને પરચો બતાવે તે આખા સિદ્ધાંત ઉપર નાથસંપ્રદાય ઉભો થયો હોય એમ જણાય છે. પરિણામે તેમની ઉપાસના વગેરે પાછળ એ જ તરત કામ કરે છે અને ધર્મમૂઢતા વધતી જાય છે.

બણીવાર એવું થાય છે કે સમાજ એક કાળે જે નીતિ નક્કી કરે તેને પુણ્ય માને છે. તેને આપણે સામાજિક પુણ્યનીતિ માનીએ તો તેમાં વાધો નથી; એવું મને લાગે છે, કારણકે મોટા ભાગે સામાજિક નીતિનો આધાર ધર્મ હોય છે. તે ધર્મ નીતિપ્રમાણે સમાજમાં સુખ-સમૃદ્ધ-અનુકૂળતા વધારવાનું ધ્યેય હોય છે. ધર્મનું કામ માત્ર નીતિ કે સદાચાર નથી, ધર્મ તો વ્યક્તિ અને સમાજને પૂર્ણતા તરફ દોરી જાય છે.

એટલે આપણે એમ ચી શક્તીએ કે પ્રગતિમય મૂલ્યો આપે તે ધર્મ છે. બણીવાર તે વખતના મૂલ્યો ન બદલવાના કારણે અવરોધ પણ થાય. નિર્ગોષન, સિદ્ધાંતની સ્થિરતા અને મૂલ્યોનું પરિવર્તન કરે તે ધર્મ છે. ધર્મતત્ત્વ એક માળખામાં બંધાયેલું રહેતું નથી. દા. ત. અગાઉ એમ નક્કી થયું કે પોતાની સ્ત્રીથી સંતાન થાય તે પુણ્ય. પણ કેટલી સ્ત્રીઓ હોતી જોઈએ તેની મર્યાદા નહોતી બાંધવામાં આવી. એટલે અનેક પત્નીત્વ નીતિને બાધક ન હતું. પણ આજે તે બાધક ગણાયો. દુકમાં સંયમનું લઘુ રાખીને પરંપરાને બદલાવે તે ધર્મ; એમ ગણી શકાય. આવા ધર્મના બદલે પુણ્ય-આશ્રિત, સત્તાઆશ્રિત કે શ્રીમંતાઈઆશ્રિત ધર્મને ધર્મ ન માનવાની તેમજ ધર્મમૂઢતા સંબંધી

અન્ય પ્રકારનું માર્ગદર્શન મળે તે માટે જ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓને માર્ગદર્શક રૂપે અનુભવ વિચારધારામાં સ્થાન આપેલ છે.”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ આજે મોટા ભાગે સાધુ-પુરોહિત પણ આ પુણ્ય અને ધર્મની બાબતમાં જાગૃત નથી. મેં એક કસબામાં નજરે લેયું કે આવક-આવિકાઓ માસખમણ (માસના ઉપવાસ) કે અઠાઈ (આઠ ઉપવાસ) કર્યા હોય ત્યાં કોઈ જુમારી મુઠ્ઠમ જુમારના પૈસાની લદાણી કરે તો તેનાં ગીતો સાધુ-સાધ્વી આવક-આવિકાની હાજરીમાં ગવાય અને બધાના મુખમાંથી નીકળે કે “ શેઠ હજો તો આવા હજો ! ”

મને અગાઉ થતું હતું કે આમ કેમ થતું હશે ? પણ પુણ્ય અને ધર્મ વચ્ચે અંતરનું પાયાનું જે માર્ગદર્શન આજે મળ્યું છે તેથી એ ખ્યાલ આવી શકે છે કે એ ધર્મમૂલતામાંથી બહાર નીકળી વ્યાપક થવું જોઈએ.

મારા ખ્યાલ પ્રમાણે ધર્મ એકઠા સમાન છે અને પુણ્ય મીંડા જેવું છે. મીંડાની આગળ એકઠો શોભે અને બંનેનું એકબીજાથી મૂલ્ય વધી જાય છે. ખેડૂત કણ માટે અનાજ વાવે છે પણ સાથે ખાસચારો આપોઆપ થાય છે. તેમ શુદ્ધ અંતઃકરણથી શુભકર્મ કરતાં ધર્મ અને પુણ્ય બંને સાથે-સાથે થાય છે.”

પૂ. ડંડીસ્વામી : “ જેમ દશ પ્રકારે ચતિધર્મ કહ્યા છે તેમ દશ યજ્ઞો પણ કહ્યા છે : (૧) બ્રહ્મયજ્ઞ (૨) દેવયજ્ઞ (૩) પિતૃયજ્ઞ (૪) પ્રાણીયજ્ઞ (૫) વૃષયજ્ઞ તેની જ રીતે (૬) કામડા (૭) કુતરા (૮) કીડી (૯) ગાય અને (૧૦) અતિથિ. તે બધાને પણ ખાસ આપવો એ પણ યજ્ઞ કહ્યો છે.

શ્રી પૂંજીભાઈ : “ એક અર્થમાં તો તે સ્વાર્થની વાત છે. દા. ત. કીડીઓ ધી, જોળ, વગેરે ઉપર ચડીને ન બગાડે તેટલા માટે તેના દર ઉપર જ અવડાવવું અને કુતરા-ગાયને કંઈક નીરનું એટલે

તેઓ જાણે ન મગારે તે માટે એ પ્રયત્ન કરે. આમ પ્રાણી માત્ર સાથે એકાત્મભાવ સાધવાની એ વાત કરે.

પશુ ક્યારેક તો આવી ક્રિયાઓમાં હલ થાય છે. સત્યનારાયણની કથા ચાલતી હોય ત્યારે લોકો અપાટાં મારે અને મહારાજ અમરો વગરે એટલે બધા ‘જય’ બોલે. તેમાં પશુ અમરકારની વાતો વધારે આવે છે. ‘એવું જ શ્રાવણું છે કે અહીં’ અવકાશ એટલે પિતરોને પહોંચી જશે ! આ ઉપરાંત જય કોઈ કરે અને પ્રુષ્ઠ પોતાને મળે એ માટે જય બેસાડાય એ ક્યાં સુધી થોમ છે !

આમ આજની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ક્યાં મૂઢતા અને ક્યાં ‘ધર્મ’ છે તે બતાવવાની સતત જરૂર રહે છે; તેમ જ આમૂલ સંશોધન થવાની અમત્યતા છે.

શ્રી બળવંતભાઈ : “સત્યનારાયણની કથામાં તો સત્યનો જય થાય એ જ વાત સમજવાની છે. રાજા જોડું’ બોલી બેદમ્ભાવ કરે, અને વાણિયો સાધુ પુરુષ પાસે જોડું’ બોલે તે યોગ્ય નથી એ સમજવું જોઈએ.

બાકી, બ્રાહ્મણોને જમાડવા બાબતના કેટલાક કડવા અનુભવો થયા છે તે કહું છું. એક ભરવાડ ખૂનમાંથી નિર્દોષ છૂટતાં તેણે બ્રાહ્મણોને લાડવા જમાડયા હતા. તે જોઈને મને આવું કોઈપણ જમણું જમવાની હોંશ જ ન રહી.

એવી જ રીતે સિંહોરના એક મોટા સટોડિયાનું જમણું હતું. બધા કહે કે બહુ સાફ જમણું, તમે પણ ચાલો ! મને આશ્ચર્ય થતું કે ધર્માત્મા કહેવાતા લોકો પણ એ જમણું જમવામાં નાનમ અનુભવતા ન હતા.

રામાયણ અને મહાભારત સાંભળીને પશુ લોકો અન્યાયને ચાલવા દે એ તો વિચિત્ર જ મણાય. “કરશે તે ભરશે અને અન્નપ્રિયના નામે તરશે !” આજ ધર્મ-મૂઢતા ચલાવી લેવાય તે તો જોડું જ છે.

શ્રી બ્રહ્મચારીજી : “સત્નનારાયણની કથા પાછળ તો પૂરું રહ્યું છે. કલાવતી કન્યા સત્ન ખાતર મોટી પડે છે અને માને એ વાત કરે છે તેથી મા સત્નને સંભારે છે. પરિણામે તેનો પતિ અને જમાણ પશુ અઘાણ થાય છે. આ આખી કથાને આધુનિક રૂબે કલાવતી જોઈએ.

ધર્મમૂઢતાનો એક મારો તાળો અનુભવ કહું. એક હિંદુ બાઈ એક મુસ્લિમ કન્યાને પરણ્યા હતા. દસ વર્ષ વીતી ગયાં. ત્રણ બાળકો થયાં, તે વખતે હું કરપાત્રીજીને ત્યાં હતો. ત્યારે એ દાખલો અમારી આગળ આવેલો. શ્રી સીતારામજી વગેરે મોટા-મોટા માણસો હોવા છતાં તેઓ આ દાખલામાં કંઈ કરી શક્યા ન હતા. કદાચ પાંચેયને મુસલમાન બનવું પડ્યું હોય તો નવાઈ નહીં. આજે મત, પૈસા અને શિક્ષણની કિંમત છે, બાકી ગરીબ, મધ્યમવર્ગ અને બિનલાગવગવાળાનો કોઈ ભાવ પૂછવું નથી. આ બધા ઉપરથી લાગે છે કે સમાજમાંથી ધર્મનો ભાવ હઠતો જાય છે.”

શ્રી બળવંતભાઈ : “આજે સાચાને તો હાલું પડે છે. એટલે પરિસ્થિતિને ધરમૂળથી બદલવાની જરૂર છે.

પૂ. નેમિચુનિ : “વાત એ જ છે એટલે આપણે આખીયે પરિસ્થિતિને પલટવા, સાચી ધર્મભાવના સમાજના જીવનમાં લાવવા સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધો જોડવાનું કહીએ છીએ.

(૧૯-૮-૬૧)

શાસ્ત્રમૂઢતા

જીવનનું સ્પષ્ટ દર્શન એ ધર્મ છે પણ તેને મૂઢતાઓએ આવરી લીધું છે. પરિણામે ધર્મ સ્પષ્ટ થતો નથી. એવી પાંચ મૂઢતાઓ પૈકી દેવમૂઢતા, ગુરુમૂઢતા અને ધર્મમૂઢતા ઉપર વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. હવે શાસ્ત્રમૂઢતા ઉપર વિચાર કરીએ.

શાસ્ત્ર એટલે ?

સર્વ પ્રથમ શાસ્ત્ર એટલે શું ? એનો વિચાર કરીએ. શાસ્ત્રની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે :—

શાસ્યતે વિશ્વહિતમનેનેતિ શાસ્ત્રમ્

—જેના વડે વિશ્વહિતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શાસ્ત્ર છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે આ લક્ષણ બરાબર છે પણ વિશ્વહિત એટલે શું તેનો ખુલાસો થવો જરૂરી છે. દુક્રમાં જે લોકહિતકર હોય, સત્યપ્રણી હોય, જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે આધાર હોય, કલ્યાણમાર્ગ દર્શાવનાર હોય, દેશકાળ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ હોય એવો મહાપુરુષોના અનુભવ-વચનોનો સંગ્રહ તે શાસ્ત્ર છે. એજ એની વહેવારિક પરિભાષા છે.

શાસ્ત્રમૂઢતા :

બધા શાસ્ત્રો લોકહિત અને સત્ય-કલ્યાણકારી હોય તો પછી આટલા બધા બેદખાવ અને અધડા લોકો તેમના નામે શા માટે કરે છે ? અહીં જ શાસ્ત્રમૂઢતાનું મૂળ રહ્યું છે.

શાસ્ત્રો પોતપોતાનાં દેશકાળ પ્રમાણે રચાયાં છે, એટલે જ્યારે જ્યારે દેશકાળ બદલાય છે ત્યારે-ત્યારે શાસ્ત્રમાં ત્રિકાળાબાધિત વસ્તુ કાંઈ લેવી જોઈએ; અને બાકીના પોતાની વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે દેશકાળ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એનો મેળ બેસાડવો જોઈએ. એ વાત બૂલાઈ જાય છે ત્યારે શાસ્ત્રમૂઢતા શરૂ થાય છે.

ધણું શાસ્ત્રો એવાં પણ રચાયાં છે, જેને શાસ્ત્ર ન કહી શકાય પણ તે ગ્રંથો છે અને તેમાં ભડાર્ષિ ઝવડા વગેરેની વાતો હોય છે. આવા ગ્રંથો કોણે લખ્યા છે? શા માટે અને કેવી પરિસ્થિતિમાં લખ્યા છે? તેનો વિચાર વાંચકે કરવો જોઈએ—દરેકને શાસ્ત્ર માનીને ન ચાલવું જોઈએ, જે તેમ નહીં થાય તો તે માણસના વિકાસને રૂંધી નાખનારું થશે. સત્ય પ્રાપ્ત થશે નહીં પણ અનર્થો વધશે.

દ્રૌપદી આ કાળે નહીં :

મહાભારત ધર્મગ્રંથ ગણાય છે. એક ઠેકાણે એક પડિતજી રોજ મહાભારત વાંચતા હતા. એક શેઠ-શેઠાણી રોજ ત્યાં સાંભળવા આવતા હતા. એકવાર મહાભારતના વાંચન બાદ શેઠ પાંડવોની ધર્મનીતિના વખાણુ કર્યાં અને તે મુજબ જીવન ગાળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

શેઠાણીજીને દ્રૌપદી ગમી અને તેની ખીજ બધી વાતો કરતાં પાંચ પતિની વાત સારી લાગી. શેઠ કહ્યું : “તે વખતે અપવાદરૂપે તે વાત થઈ હતી આજે તે બધેએસતી ન ગણાય !”

શેઠાણી કહે : “પણ, વાત તો શાસ્ત્રની છે ને?”

અંતે પતિએ કહ્યું : “શાસ્ત્રની વાત હોવા છતાં આજે તે બની ન શકે...! અને તુ પાંચ બણી કરવા જઈશ તો કેવી લાગીશ !”

શેઠાણી સમજી ગઈ.

એવી જ રીતે જૈન શાસ્ત્રોમાં શાલિભદ્રની ૩૨ પત્નીઓની વાત આવે છે. પણ આજે એ વાત વહેવારિક નથી. તેમજ એક પત્ની છતાં ખીજ કરે તો તે કાયદા પ્રમાણે ગુનેગાર ગણાશે.

હેય, રોય, ઉપાદેય :

જૈનદર્શનમાં આ ત્રણ વસ્તુઓ બતાવેલી છે. શાસ્ત્રમાં બધું છે. તેમાં છોડવા જેવું છોડવું તે હોય છે. કા. ત. પાપતું વર્ણન

આવે છે. તે અદૃશ્ય કરવા જેવું નથી. તે ઉપરાંત જે જાણવા યોગ્ય છે તે જ્ઞેય છે. જ્ઞાત્રમાં ઘણી વાતો જાણવા જેવી હોય છે. જેમકે વર્ણવિચાર, યજુ-હિસા, જૂનો વહેવાર, શિકાર કે માંસાહાર, ઇતરધર્મોના સંમ ન કરવો પણ, આ બધી બાબતો જાણવા જેવી જ છે. આજે તે અદૃશ્ય કરવા જેવી નથી.

પણ, તેમાં અદિસા-સત્યાદિ વગેરે ત્રિકાળાબાધિત વસ્તુઓ છે જે આજે પણ દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ભાવને અનુકૂળ છે, ભોક્ષિતકર છે અને સત્યપણું કલ્યાણ કરનારી વસ્તુ છે. તે અદૃશ્ય કરવા જેવી છે—અને તે ઉપાદેય છે.

શાસ્ત્ર આધાર માત્ર જ નહીં !

એટલે જ કહ્યું છે કે :—

ન કેવલ શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ

યુક્તિ હોનવિચારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાય તે ॥

માત્ર શાસ્ત્ર આધારે કોઈ પણ કર્તવ્યનો નિર્ણય ન કરવો જોઈએ. જ્યાં યુક્તિ-તર્ક વગર વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં ધર્મનો ભોપ થાય છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે—‘યસ્તર્કેણાનુસંવત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ’ જે તર્ક—યુક્તિ વડે દરેક વસ્તુની શોધ કરે છે, તે જ ધર્મને જાણે છે, ખીજે નહીં.

ચાર બ્રાહ્મણ પુત્રો કાશીએથી ભણીને પાછા વળતા હતા. એક ન્યાયશાસ્ત્રી હતો, એક આયુર્વેદશાસ્ત્રી હતો, એક જ્યોતિષશાસ્ત્રી હતો અને એક વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતો. ગામેગામ તો ભોડો તેમનું માન કરતા પણ કહેરમાં પહોંચતાં તેમનું માડું અટક્યું. ચારે જણાએ વિચાર કર્યો કે અલગ અલગ કામ વહેંચીને જમવાનો પ્રયત્ન કરી લઈએ. ન્યાયશાસ્ત્રીને ઘીલાવવાનું, આયુર્વેદશાસ્ત્રીને શાક લાવવાનું, જ્યોતિષશાસ્ત્રીને સૂર્યકર્ક લાવવાનું અને વ્યાકરણશાસ્ત્રીને રસોઈ કરવાનું કામ મળ્યું. સહુ યોગ્ય પેલાના કામમાં લાગ્યા.

નામજાતી થી તો હાથ આપ્યા. પણ ને વાસણમાં લાવતા હતા તેના અંગે વિચાર કરવા લાગ્યા કે—

જૂતાનાં પાત્રમાહોસ્વિત પાત્રાનાં પૂતજી !

—એટલે કે ધીના આધારે પાત્ર છે કે પાત્રના આધારે પૂત છે ? નિર્ણય કરવા માટે તેમણે પાત્ર ઉઘાડ્યું તો ધી બધું ઢોળાઈ ગયું. પડિતજી નીચું મોં હાઈને પાછા વળ્યા.

આ તરફ આયુર્વેદશાસ્ત્રી શાક લેવા ગયા. ત્યાં તેઓ વિચારે ચઢ્યા કે આ શાક પથ્થકારી કે પેલું ? કારણ કે બીડો કફકારક તો તુરિયાં પિત્તકારક અને મૂળા વાતકારક ! એમ બધા શાકોમાં કોઈ કફ, કોઈ પિત્ત તો કોઈ વાત કરનાર હતું. તેથી તેમને બધા શાક અપથ્ય જેવા લાગ્યાં. તેમને તો શાસ્ત્રાધારે શાક ભેવું હતું એટલે અતે લીંબડાના પાંદડાં ભેવાતું નક્કી કર્યું; કારણ કે તે ત્રિદોષનાશક, પથ્યકારક હતાં. તેઓ એ ખરીદીને પાછા વળ્યા.

બ્યોતિષશાસ્ત્રી ખરીદી માટે મુદ્દત જેવા લાગ્યા. ક્યારેક ધડી ઠીક ન હતી તો ક્યારેક ચોધડિયું. અતે શુભ ચોધડિયે, તેઓ ખીચડીની સામગ્રી ખરીદીને આવ્યા.

બ્યાકરણશાસ્ત્રીએ રસોઇની પૂણું તૈયારી કરી હતી. તેમણે આવતાં વેંતજ ખીચડીને વાસણમાં ઝોરી દીધી. વાસણ થોડીવાર મરમ થયું તો અંદર ખીચડી ખદખદ ખદખદ કરવા લાગી. તેમને એ શબ્દ સાંભળીને બેચેની થવા લાગી. તેમને થયું કે આતો અશુદ્ધ બોલે છે. એટલે તેમણે એક-બેવાર તપેલીને સંબોધીને કહ્યું :—

અશુદ્ધ કયં વક્તિ ! નહિ સ્વદસ્વદ શબ્દો વ્યાકરણશાસ્ત્રેણ સિધ્ધર્તિ !

“અરે તું અશુદ્ધ શા માટે બોલે છે ? ખદખદ શબ્દ બ્યાકરણ પ્રમાણે સિદ્ધ થતો નથી !” પડિતજી કહેતા મથા.

પણ ખીચડી શું બનતી બોલે ? તે બનતી કરતી ન રહી.

બાકરશ્વશાસ્ત્રીજીને ખુસ્સે ચડ્યો અને ખીચડીને ચૂપ કરવા માટે તેમણે બોલેા બરીને તેમાં ધૂળ નાખતાં કહ્યું : “ હવે તો ચૂપ થઈશોને ! ”

ખીચડી તો ખદખદ કરતી બંધ થઈ પણ પરિણામ શું આવ્યું ? મારે શાસ્ત્રીઓને બૂખ્યા રહેવું પડ્યું.

આમ કમલે ન પગલે જો શાસ્ત્રનો આધાર લઈને નિર્ણય કરવા ભેસીએ તો જીવનવહેવાર ન ચાલી શકે. એટલે જ શ્રદ્ધા માટે, “ વિવેક ચુડામણિમાં ” શ્રી શકરાચાર્ય કહે છે કે :-

શાસ્ત્રસ્ય, ગુરુવાક્યસ્ય; સત્યબુદ્ધયાવધારણં ।

સા શ્રદ્ધા કાર્યતા સદ્વિઃયયા વસ્તુપલભ્યતે ॥

શાસ્ત્ર અને ગુરુવાક્યનો સત્યબુદ્ધિથી નિર્ણય કરવાનું નામ શ્રદ્ધા છે. તે શ્રદ્ધા વડે વસ્તુતત્ત્વનું સાચું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

જૈનશાસ્ત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં સત્યાસત્યના નિર્ણય માટે આત્મા (આત્માનુભવ) અને પ્રજ્ઞા બે વાતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં કહ્યું છે :-

“ આપણા સત્ત્વમેસેજ્ઞા ”

‘પન્ના સમિકલ્લ ઇ ધમ્મતત્તં તત્તવિણિચ્છિયં’

એટલે કે પોતાના આત્મા વડે સત્યની શોધ કરવી; અને ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા પ્રજ્ઞા વડે કરવી જોઈએ. એટલે કે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરનારી વિવેક બુદ્ધિ પ્રજ્ઞા છે.

કુંકમાં માત્ર શાસ્ત્રના આધારે સત્યાસત્યનો નિર્ણય થતો નથી. શાસ્ત્રો વડે તો વસ્તુની માહિતી કે જાણકારી મળે છે. તે માહિતી કે જાણકારીનો તત્ત્વાન્વેષકના આત્માનુભવ અને પ્રજ્ઞા સાથે મેળ પડે તો જ તે તેને માટે ઉપાદેય બની શકે.

શાસ્ત્રો કાષ્ઠ અને અકાષ્ઠની અવસ્થા માટે પ્રમાણ્ય-રૂપે છે. ગીતામાં કહ્યું છે :-

તસ્માન્નિષ્ઠિં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ

જેમ ધારાશાસ્ત્રીઓ જુદા-જુદા પ્રમાણો અને સાક્ષીઓને તપાસે છે અને બધાનો મેળ બેસાડી પોતાની બુદ્ધિથી નિર્ણય કરે છે; તેજ રીતે શાસ્ત્રો જુદા જુદા છે. જુદા કાળે રચાયેલાં છે. તેથી તેમના વિધાનોમાં પણ ધણી સ્થળે અલગપણું દેખાય છે ત્યારે આજનો આત્માનુભવ અને પ્રજા એ બધાને જોઈ-તપાસી નિર્ણય કરવો પડશે.

ધણી વખતે સ્વાર્થી લોકો પોતાના માનેલા વિચારનેજ વિવેક કહેવા માંડે છે; તે બરાબર નથી. વિવેકને સાર્વાત્રિક અને સાર્વાકલિક વિશ્વહિતની કસોટીએ કસવો જોઈએ. આનો અર્થ એ છે કે જોટલી વ્યાપકતાએ સાચો નિર્ણય કરાવી શકે તે વિવેક છે. તેને શ્રદ્ધાથી અનુસરી શકાય છે.

એક માણસે ચોરી કરી અને ચૌથાંશાસ્ત્ર (કર્ણિસૂત-રચિત) પ્રમાણે પોતાના મનને આ રીતે સમજાવી લે કે “મારી પાસે વસ્તુ ન હતી, બીજાની પાસે તે જરૂર કરતા વધારે હતી, એવી સ્થિતિમાં ચોરી કરી કે લઈ લીધી તો શું તે અન્યાય કહેવાશે ?

આ નિર્ણયને તેણે વિવેકનો નિર્ણય સમજી લીધો. પણ દરેક સમજુ સમજી શકશે કે આવો નિર્ણય વ્યાપક મનાજ દષ્ટિએ તેણે કર્યો ન હતો, પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે કર્યો હતો. જો તે એક કગલું આમળ વધીને પોતાના ઉપર વિચાર કરે કે મારી વસ્તુ પણ કોઈ આમ લઈ જાય તો ?

એટલે વિવેકની એક સરળ કસોટી—આત્મો પમ્યની આત્મોપમ્યેન પુરુષઃ પ્રમાણનવિગ્નહતિ—એટલે કે માણસ આત્માની કસોટીએ કસે તો તેને સત્ય મળી જાય. જો ચોરી સારી વસ્તુ હોય તો ચોરની વસ્તુ જતાં તેણે પણ ખુશ થવું જોઈએ. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે તે સારી વસ્તુ નથી.

સત્યાસત્યનો નિર્ણય :

સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા માટે આટલી વાતો હોવી જરૂરી છે :—

(૧) જાણકારી :—નિર્ણય માટે જે જે વાતોની માહિતીની જરૂર હોય તેની જાણકારી હોવી જોઈએ.

- (૨) સપ્રમાણતા :—જો નિષ્કૃંપ હોય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ઉપરાંત પણ નામ પુરુસર હોય.
- (૩) સંભાવ્યતા :—દેહકાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિષ્કૃંપ થવો જોઈએ નથી તે સમર અને સંમત લાગે.
- (૪) નિઃસંશયતા :—નિષ્કૃંપ કરવામાં આવે તેમાં સંદેહ ન થવો જોઈએ કે પાછળથી સંદેહજનક વાત ન થવી જોઈએ.
- (૫) નિર્મોહતા :—નિષ્કૃંપ કરવામાં કોઈ સ્વત્વમોહ, કાળમોહ (નવીનતા કે પ્રાચીનતા) કે કોઈ સ્વાર્થ મોહની વૃત્તિ ન હોવી જોઈએ એવી જ રીતે તે દ્વેષવશ પણ ન થવો જોઈએ.

આ રીતે કોઈ પણ વસ્તુનો નિષ્કૃંપ કરવાથી શાસ્ત્રમૂલતા પાંગરતી નથી પણ “મારું” એજ “સાચું” એમ માનીને ચાલવાથી અને “સાચું” એ “મારું” એને નહીં અનુસરવાથી ધણું અનિષ્ટો અને અનાચારો પ્રગટવાનો ડર રહે છે.

શાસ્ત્રમૂલતાનાં કારણો :

“અમારા શાસ્ત્રકારો સર્વમ્ હતા,” કે “અમે પ્રાચીન છીએ માટે અમારાં શાસ્ત્રો સાચાં છે” આવા હઠવાદના કારણે શાસ્ત્રનું વિશ્લેષિતપણું બાજુએ રહીને ઝઘડા, વિવાદ, કકાસ અને મારામારી તેમજ યુદ્ધો પણ આકાર લે છે, તે શાસ્ત્રમૂલતા છે.

શાસ્ત્રમૂલતાના નીચેનાં કારણો છે તેને વિગતવાર તપાસીએ :—

- (૧) સ્વત્વ મોહ : પોતાનાં જ માનેલાં શાસ્ત્રોને સર્વશ્રેષ્ઠ સમજવાનો મોહ એતું પહેલું કારણ છે. મોટાભાગે ભોકોને સત્યની પરવાહ હોતી નથી, તેઓ સત્યનો નિષ્કૃંપ પોતાના મંતવ્ય ઉપરથી કરે છે અને તે મુજબ પોતે માનેલાં શાસ્ત્રો ઉપર કહેવાતી સમ્માર્ધની કાપ મારે છે. તેથી તેઓ અન્ય શાસ્ત્રોમાં રહેલ સત્યથી વંચિત રહે છે; બીજાને પણ રાખે છે.

તેમનું કહેવું છે કે તેમનાં શાસ્ત્રો સર્વગ્રંથ દ્વારા રચેલાં છે. પણ તેઓ એ વિચારતા નથી કે સર્વગ્રંથો જે કંઈ વિચારી શકતા હતા તેના બધા ભાગ કદિ બાષ્પમાં ઊતારી શકતા ન હતા. આમ તો સહુ સારી રીતે જાણે છે કે જેટલું વિચારાય છે તે સંપૂર્ણપણે વાણીમાં આવતું નથી, અને જે વાણીમાં આવ્યું હોય તે સંપૂર્ણપણે લેખનમાં રજૂઆત પામતું નથી. સામાન્યતઃ જેમ મનાય છે કે વિચારનો દશમો ભાગ વાણીમાં; અને વાણીનો દશમો ભાગ લેખનમાં આવતો નથી. એટલે સરેરાશ વિચારનો સોમો ભાગ લેખનરૂપે માંડ આવે છે.

એટલે જ શ્રીમદે કહ્યું છે :—

જે પદ શ્રીસર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં
કહી શક્યા નહીં તે પણ શ્રીમગવંત જો ।

કૈનશાસ્ત્રો પ્રમાણે તીર્થ કરના વ્રતનો મધ્યધરૂએ પોતભત્રી રીતે ચૂંટ્યા છે, કહ્યું છે—“અથ બાસર્ધ અરહા સુતં ચંમધ મધુકરા.” એટલે કે અહંત અથ રૂપે જે બોલે છે, તેને સુચળક મધુધરો કહે છે. અને શાસ્ત્રો લિપિબદ્ધ તો મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ બાદ ૬૮૦ વર્ષે લગભગ હજાર વર્ષે થયાં છે. આજે પણ જે વક્તા બોલે છે તેનાં શીઘ્ર લિપિ લખાણમાં ત્યાં ફરક રહી જાય છે—સમજદાર બધ જાય છે તો હજાર વર્ષ પછી લખવામાં આવેલા શાસ્ત્રોમાં પાઠભેદ રહી જાય તે સ્વાભાવિક છે. તે છતાં પણ પોતાના એકાંશ સત્યને સાચું અને અન્યનું જુઠું માનીને ચાલવું એ શાસ્ત્રમૂઢતા છે.

(૨) કાળમોહ : બીજું કારણ છે કાળમોહ. અમારાં શાસ્ત્રો પ્રાચીન છે માટે જ એ સાચાં છે તે સત્યની કસોટી નથી, એવી જ રીતે ફરક નવીન વસ્તુ એ પણ સત્ય નથી. પ્રાચીનતા મોહી કે નવીનતા મોહી માટે કવિ કાલિદાસે કહ્યું છે :—

કુરામ મિત્યેવ ન સાધુ સર્વં ન જ્ઞાપિ કાવ્યં નવચિત્રવપશ્વ ।

અર્થ : પરીશ્રાન્તસદ્ મનસી સદ્ વસ્તુત્તમનેવચ્ચક્ષિઃ ॥

—જે જીવું છે તે બધું સારું નથી તેમજ નવીન છે તે બધું નિર્દોષ છે, એમ પણ નથી. સત્ય સંશોધક બન્નેની પરીક્ષા કરી એકનો આશ્રય લે છે, પણ મૂઢ લોકો બીજાની પુદ્ગિએ ચાલે છે.

જે લોકો વેદોને પ્રાચીન કહીને તેના રચયિતા સબધે ખબર ન હોવાથી તેને અપૌરુષેય (પુરુષકૃત નહીં) માને છે તેમજ તેને એ કારણે સાચા માની લે છે અને બીજાનાં શાસ્ત્રોને ખોટાં માને છે ત્યાં શાસ્ત્રમૂઢતા આવે છે.

વેદો અંગે ગીતામાં કહ્યું છે

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः
वेदवादरताः पार्थ । नान्यदस्तीति वादिन ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफल प्रदां
मौनैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेत साम् ॥

જે પુદ્ગલમૂઢ લોકો ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત થઈ, કામપરાયણ સ્વર્ગ લોભા વેદવાદી બનીને બીજા લોકોને ખેત્રવા માટે લોભાવનારી વાણી બોલે છે અને કહે છે કે વેદ સિવાય અન્ય સત્ય જ નથી, તેમની પુદ્ગિ મમાધિ મેળવી શકતી નથી.”

એનો અર્થ એવો નથી કે વેદોમાં સત્ય નથી કે આગમોમાં સત્ય નથી; પણ તેને વિવેકપુદ્ગિએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે અહણ કરવા ભ્રમરે.

(૩) ભાષાભેદ : શાસ્ત્રમૂઢતાનું ત્રીજું કારણ ભાષાભેદ છે. જેનો પ્રાકૃત ભાષામાં, ખોદ્દો પાલી ભાષામાં, મુસલમાનો અરબી ભાષામાં, ખ્રિસ્તીઓ લેટિન કે હિબ્રુ ભાષામાં, હિંદુઓ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં શાસ્ત્રોને જ સાચાં કહે અને બાકીનાને ખોટાં કહે, તે બરબર નથી.

ભાષા તો બાવોને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે. સત્યાર્થો સાધક સત્ય ગમે તે ભાષામાં મળે તેને મેળવી લેશે. સત્યાર્થો કે સમ્યક્દષ્ટિ માટે બધાં શાસ્ત્રો મિથ્યા કહેવાતાં શાસ્ત્રો પણ સમ્યક્ છે પણ

મિથ્યાદષ્ટિ માટે તે બધાં, સર્વિશેષે સમ્યક કહેવાતાં જ્ઞાનો પણ ખોટાં છે. એટલે સત્ય માટે બાધા નહોં પણ સત્ય દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ.

નંદી સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

एषाई चेव सम्मदिद्विस्स सम्मसुयं
मिच्छादिद्विस्स मिच्छासुयं

સમદષ્ટિ માટે મિથ્યા કહેવાતાં જ્ઞાનો—સૂત્રો પણ સત્ય છે પણ મિથ્યાદષ્ટિ માટે, તે અને સમ્યક કહેવાતાં જ્ઞાનો પણ મિથ્યા બની જાય છે. આજે તો પ્રાચીનભાષામાં ન સમજાય તો પ્રચલિત ભાષામાં અનુવાદ કરીને તેમાંથી સત્યને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભાષાને નામે મૂઢતા કેળવવી એ ખોટું છે. એનાં પરિણામરૂપે ધર્મિક, અલ્લાહ અને Godને અલગ બતાવીને થયેલી લડાઈ એનાં ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં મળે છે.

જૈનસૂત્રોમાં તો આગમને ત્રણરૂપે કહ્યા છે :—

सूत्रागमे, अत्यागमे, तदुपवागमे

સૂત્રરૂપ આગમ, અર્થરૂપઆગમ અને ઉભય (બન્ને) રૂપ આગમ. પછી બીજી ભાષાને ન માનવી કે તેમાં અર્થ ન આવી શકે, તે માનવું એ ખોટું છે. વળી શ્રુતજ્ઞાનના એ બેદો પણ કર્યા છે :—(૧) અંગ પ્રતિષ્ઠ એટલે કે જેમનો દ્વાદશાંગમાં સમાવેશ થાય અને (૨) અંગ બાહ્ય એટલે કે દ્વાદશાંગ બહાર ગમે તે ભાષામાં લખાયેલું સૂત્ર હોય પણ તે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રના લક્ષણયુક્ત હોય તો તે શાસ્ત્રરૂપે માન્ય ગણાય છે. આમ જૈનધર્મે તો શાસ્ત્રમૂઢતા કાઢી છે અને ભાષાના નામની મૂઢતા એ ખોટી જ છે.

(૪) પરમગુરુ વચનમોહ : બધા લોકો જેઓ જ્ઞાનોનો અર્થ સમજતા હોતા નથી તેઓ પોતાના ગુરુ કહે તેને આંખો મીચીને એટલે કે ભુદ્ધિનાં દ્વાર બંધ કરીને શાસ્ત્રરૂપે માની લે છે. જે કે સત્ય વચનો ગુરુ કહે તેને ન માનવાનું કોઈ કારણ નથી; પણ તેમના સિવાય બીજા કહે તે અસત્ય છે; તે બરાબર નથી.

પ્રાણીવાર શ્રુતિ અમૂક પરિસ્થિતિવશ અમૂક વાત કહી હોય; તેને પકડીને વળગી રહેવું તે ખરાબર નથી. જેમકે ગ્રંથસાહેબમાં શ્રીમોક્ષ શ્રુતિએ તે સમયને અનુલક્ષીને રાખ્યસત્તા દ્વારા ધર્મપ્રચારની વાત કરી. તેથી આજે પરિસ્થિતિ બદલાવા છતાં તેમાં ફેરફાર ન કરે તો એ શાસ્ત્રમૂઢતા મળ્યા.

(૫) શાસ્ત્ર-અધ્યશ્રદ્ધા : એવી રીતે શાસ્ત્રોને રાખીને, ફેરવીને તેની પૂજા કરવી, વરધાડા કાઢવા પણ તેની અંદરના ધર્મો પ્રમાણે ન આવડવું એ પણ મૂઢતા છે. ગ્રંથસાહેબ, મહાભારત અને ભગવતીસુત વગેરે ધણા ગ્રંથોના વરધાડા નીકળે છે. એવી જ રીતે કુરાને સરીફને પૂજવાની વાત પણ મૂઢતા છે.

ધણા એમ મળ્યું માને છે કે શાસ્ત્ર-અવધ્ય માત્રથી કર્મ કપાઈ જશે કે પુણ્યલાભ થશે. એ બધી શાસ્ત્રમૂઢતા છે. આચરણ વગર કંઈ પણ હાંસિલ થવું નથી, આમને આમ જો શાસ્ત્ર સાંકળીપાથી કે શાસ્ત્રને પૂજવાથી કર્મ કપાઈ જાય તો જપ, તપ, ધર્મચરણ વગેરેની કંઈ જરૂર ન રહે. આવી અધ્યશ્રદ્ધા દૂર થવી જોઈએ.

(૬) અધ્ય-અશ્રદ્ધા : શાસ્ત્રમૂઢતાનું છઠું કારણ અધ્ય-અશ્રદ્ધા છે. શાસ્ત્રમાંથી સારાસારનો વિવેક ન કરવાના કારણે; દેશકાળ પ્રમાણે અમૂક બાબતો ન સમજાય કે ન અધ્યેસતી જણાય; અથવા અલંકારિક રૂપે ધણી વાતો કહેવાઈ હોય-તે ન સમજાય તેના કારણે શાસ્ત્રો એટલે ગપ્પાં કે કપોલકલ્પના; એમ કહી ફગાવી દે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મર્મદાહીન થઈ સ્વચ્છંદાચારથી વર્તે તો તે પણ શાસ્ત્રમૂઢતા છે.

આ અશ્રદ્ધા પેદા થવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે શાસ્ત્ર અંગે અધ્યશ્રદ્ધા રાખીને પૂજનાર માણસો પણ તેનું નિમિત્ત માને છે. એથી તે વ્યક્તિ પૂર્વજ્ઞેના શાસ્ત્રજ્ઞાનથી વર્ણિત રહે છે અને સંસ્કૃતિ તેમજ વિકાસથી દૂર રહે છે.

એટલા માટે ચીતામાં કશું છે:—

यः शास्त्रविधिवुत्सुज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परं गतिम् ॥

જે દેશકાળ પ્રમાણે જોડેલી શાસ્ત્ર વિધિને છોડી સ્વછંદાચારથી વર્તે છે તે સિદ્ધિને પામતો નથી; નથી સુખને પામતો કે નથી મુક્તિ (મુક્તિ) ને પામતો.

શાસ્ત્રો ધણીવાર ખૂબજ પ્રેરણાદાયી અને માર્ગદર્શક હોય છે. તેથી કશું છે :—

अनेक संशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्य एव सः ॥

મનમાં લીકતા અનેક સંશયોને છેદન કરનાર, જે વસ્તુ પરોક્ષ છે જુના મહાપુરુષોના અગતતા અનુભવો પરોક્ષ છે તેને બતાવે છે એટલે તે બધા માટે લેખન જેવાં છે. જેની પાસે તે હોવા છતાં જે તેને લાલ ક્ષેતો નથી તે છતી આંખે આંધળા જેવાં છે.

એક કૈનાચાર્યે સાધુ માટે કશું છે :—

आगमचक्रं साहू

સાધુની આંખો આગમ છે. મહાત્મા ગાંધીજી જ્યારે જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન મૂચવાતો તો તેનો હકેલ ગીતા-રામાયણ વગેરે શાસ્ત્રોમાંથી જોળવી લેતા; અને આનંદ પામતા.

ખાદ્યપિંધ પરની અધશ્રદ્ધાને લીધે જે અધોધૂધી ધર્મશુરુઓએ મલાવી અને સત્યશોધક વૈજ્ઞાનિકો ગેલિલિયો, જુનો વગેરેને મારી નાંખ્યા. તેમ તદ્દન અશ્રદ્ધાના કારણે રક્ષિયા-ચીન વગેરે સામ્યવાદી દેશોમાં લોકોએ આસુરી ઘટિ કેળવી પોતાનાજ લાખો-કરોડો બાકીઆને

મારી નાખ્યા. તેમજ આટલા બધા પૂર્વપુરુષોના જ્ઞાન-વિદ્યાનંદો વચિત રાખીને લોકોનો આત્મવિકાસ રૂપે. આ બંને ઉપાદેશ શ્રદ્ધાનું મૂલ્યના કારણે છે અને અનર્થ પેદા કરનારા બન્યા છે.

(૭) શાસ્ત્ર વડે ધન કે યશ ઉપાર્જન : ધણીવાર જોવામાં આવે છે કે ધણા લોકો શાસ્ત્ર અવલોકનમાં પુણ્ય ધર્મ કે મોક્ષ છે, જેમ બતાવી લોકોને આકર્ષી પૈસા પડાવે છે અને પેટ ભરે છે. પોતાનું કામ બાધુ રહેવું જોઈએ તે માટે અમૂક રથને, અમૂક રીતે, અમૂક સમયે વાંચવું જોઈએ તેના પ્રચાર કરે છે અને હવે તો ત્યારે જાય છે ત્યારે અમૂક માસમાં વાંચવાથીજ મોક્ષે જવાની પથ તો આપે કરે છે.

ધણીવાર એક જાખી કૈલી બેસી જતાં તે વડે પૈસા કમાવાનો પ્રયત્ન પથ્ય કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયત્નમાં બીજાને ઉતારી પાડવાની દૃષ્ટિથી લઈને બીજાં શાસ્ત્રો વાંચવાથી નરક જવાય; ત્યાંસુધીની મૂલ્યતાનો પ્રચાર પથ્ય કરાવાય છે.

(૮) વિપરીત સમવડીયા કે આંધળા અર્થો : શાસ્ત્ર મૂલ્યના આંધળું કારણ છે શાસ્ત્રોના વિપરીત અર્થો કરવા કે સ્વાર્થ માટે સમવડીયા અર્થ કરવા કે શાસ્ત્રોમાંથી બાહ્ય અમલકાર ને રસ્તે ભોળા લોકોને દોરનારા અર્થો તારવવા, અથવા કોઈ વખતે કોઈ તારણ નીકળ્યું હોય તેને હમેશા માટે બાધુ કરવું કે આંધળા કે ભોળા અર્થ કરવા તેમજ અર્થ કહેનારને બીજાની પાડવા તે ઉપરાંત નવોજ અર્થ કાઢી નવો સંપ્રદાય બોલો કરવો તે પથ્ય શાસ્ત્ર મૂલ્યના છે. જેમ વામનાર્થી લોકો શાસ્ત્રમાંથી પચમકાર કાઢી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે અને ભોળા લોકોને અસંવચન રસ્તે દોરે છે.

ત્યારે દ્રવ્ય ક્ષેત્રજ્ઞ બાળ પ્રજાએ વિચાર કરતીમાં આપનો નથી ત્યારે આવી મૂલ્યતા વધારે ફેલાય છે.

કોનોમાં સંવત્સરી મોક્ષની કે પાંચમની ? એ મતભેદ ચાલ્યા કરે

ઉ. અપાક મુદ પૂનર્વાસી સમયે પચાસમે દિવસે સંવત્સરી કરવાનું સામીપ વિધાન છે. એકાદ કેલિહાવાયે રાત્રીને બોધ પમાડવા મોટે યોગ્યની સંવત્સરી કરી. એકમે બોલે તે અપવાદને વિધાન માનીને ચાલવા લાગ્યા. અમારે વર્ષ આખાની બુલોને પમાવવાનો દિવસ હોય ત્યાં અમારી યોગ્ય તમારી પાંચમનો મતભેદ તીવ્રતાએ જણાવી શકાતો નથી.

એવીજ રીતે એક ચોગીરાજ ધ્યાન કરતા હતા. તે વખતે તેમની પાસેથી મિલાડી તેમના યોજાયાં આવીને બેસી હતી એકમે તેને ચાંબલા સાથે બાંધી દેવામાં આવતી. યુરુ કાળધર્મ પામ્યા અને એવા અપવાદ તેમણે કહ્યું “આપણે ત્યાં મિલાડી છે કે નહીં ?”

અનુયાયીઓએ પૂછ્યું : “કેમ ?”

નવાયુરુએ કહ્યું : “યુરુજ ધ્યાન વખતે તેને બાંધીને ધ્યાન કરતા હતા.” પરિણામે મિલાડી લાવવામાં આવી; અને તે જ્યાં વખતે ચાંબલે બાંધવા લાગી. તે યુરુ પણ ચરણ પામ્યા અને નવાયુરુ આવ્યા. તેમણે પણ મિલાડી માગી. ધણી ગજુકારેએ મિલાડી બાંધવાની વાતનું મૂળ કારણ કહ્યું; પણ નવાયુરુએ રમખ કહ્યું : “તમે નાસ્તિક લાવ તેથી શું કામ ચાલશે ? આ તો પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રથા છે. તેનું પાલન થવું જોઈએ.”

મિતારા બધા ચૂપ થઈ ગયા. મિલાડીપાઈ પધારી ગયા.

એવીજ રીતે ગામજનમાં કહ્યું છે : *Thou shalt not kill without cause* (તારે કારણ વગર કોઈને મારવું નહીં) આ શાસ્ત્રવચનનો સમવડીઓ અર્થ કરી અને તેનું નાનું કારણ લગાડીને પણ છપાઈ બોલે મોટા-મોટા મુકો કરે છે અને જુદી જગ્યા છે કે સામગ્રી એમ પણ કહ્યું છે કે “તારા કામા માટે તમારો માર-મારો જમણો માલ પરજી.”

એક માથમાં એક નવા મૌલવી સાહેબે પોતાનો સિક્કો જમાવવા માટે કહ્યું: “કુરાનેશરીફમાં કહ્યું છે કે નમાજ ન પડવી!”

તેના ઉપર ચર્ચા ચાલી, ઉઠાપોઠ થયો. બીજા ગામના એક મૌલવી આવ્યા ત્યારે ફરિયાદ કરી. તેમણે પેલા મૌલવી સાહેબને પૂછ્યું કે “એવું ફરમાન ક્યાં છે?”

તેમણે કહ્યું: “કુરાનમાં!”

ટપાડવા કહ્યું તો તેમણે એક ઠોકણે “નાપાક હોય તો” એમ લખ્યું હતું તેના ઉપર અંગૂઠો મૂકીને બતાવ્યું—“જુઓ આશું લખ્યું છે?—“નમાજ ન પડવી” બીજા મૌલવી તેમની આજ્ઞાથી સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું “આપ જરા પોતાનો અંગૂઠો ઢંઢાવો તો!” અંગૂઠો ઢંઢાવ્યો તો તેની નીચે—“નાપાક હોય તો” એમ લખેલ હતું. પેલા મૌલવી હવે ચૂપ થઈ ગયા.

શાસ્ત્રોના શબ્દો કે તેના અર્થો પકડીને આશયું એ જ બરાબર નથી. કૈનસૂત્રોમાં તો સૂત્ર-અર્થ અને બન્નેને એટલે કે એના આશયને આગમ રૂપે માનેલ છે. તે છતાં ત્યાં “એક અક્ષર ઝોછો કે અધિકો કહે તો અનંત સંસાર વધે” એના બાવને નહીં પકડતાં શબ્દ ન છૂટે એ રીતે પકડીને ધણા બેસી ગય છે. એનો બાવ એ છે કે અક્ષરશ્રુત અને અનક્ષરશ્રુત એ બન્નેમાં અક્ષરરૂપે કે અનક્ષરરૂપે શ્રુતમાનના બેદો સત્ય-સ્વરૂપે હોય છે. બાવ એક હોવા બેધએ.

ફેટલીકવાર ધણા ભોડો શાસ્ત્રના શબ્દોના રમખાણ કરી શકતા નથી. એટલે તેઓ નરકે જશે કે સંસાર વધારશે, એવું નથી; બ્લે તેમનો બાવ રમખાણ હોય તો! જૈનોમાં કે હિન્દુઓમાં એવા ધણા પ્રસંગો છે જ્યાં કેવળ ધ્યાન જગાડવાથી પણ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ

બચેલી છે. માતામહેવી સુત્રો નહોતા બધામાં છતાં કેવળી ચલેલા. કેટલાય ચોર-ઘડુ કે છુટારા શાસ્ત્ર બાણેલા નહતા, છતાં તરી ગયા.

એક વાર સંત હસન બસરી અને બીબા સંત હબીબ નમાબ બણવા ગયા. હબીબ નમાબ બણતી વખતે રપષ્ટ ન બોલી શક્યા : "અલ્લહમદુલિલાહ..." મત્રોઆરમાં ફરક હતો પણ ભાવમાં પ્રભુ ઉપાસના હતી. હસન બસરીએ હબીબને કહ્યું : "તમે અશુદ્ધ બોલો છો ।"

ત્યારે ગૈબી અવાજ આવ્યો : "હબીબની નમાબ તો બરાબર છે. બલે તેનું ઉચ્ચારણ બરાબર ન હોય !"

એટલે સૂચના અર્થે કે ઉચ્ચારણ કરતાં તેના ભાવને બરાબર સત્યની રીતે ગ્રહણ કરવાથી આ મૂલતા દૂર થાય છે.

શાસ્ત્રપરીક્ષા માટે : શાસ્ત્રમૂલતા દૂર કરવા માટે સમન્વયની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ તેમજ સત્યાગ્રહી ઇતિ હોવી જોઈએ. શાસ્ત્રપરીક્ષા માટે :—(૧) પરમચુદ્ધ પરોક્ષતા, (૨) પરિસ્થિતિ પરિવર્તન, (૩) શબ્દ-પરિવર્તન, (૪) અર્થ-પરિવર્તન અને વિકાસ અને (૫) સમાજનો વિકાસ એ કારણોની દૃષ્ટિએ વિનયપૂર્વક શાસ્ત્રપરીક્ષા કરવાથી શાસ્ત્રમૂલતા દૂર થઈ શકશે.

અર્થા - વિચારણા

શ્રી. પૂંજીભાઈએ અર્થા - વિચારણાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : "બુદ્ધિના બેંડાણમાં જઈને ભોંકાવેલ માટે અધિભુનિએ શાસ્ત્રો રચવા ગયા. પણ એક તરફથી અધ્યાત્મની દિક્ષા ખેડાવા લાગી તેમ બીજા બાજુએ અર્થ - કામની દિક્ષા પણ ખેડાવા લાગી. પરિણામે વિરોધની

કાલે થયું કામી; અને પોતપોતાનાં સંપ્રદાયો, પ્રકારો બંધાવ્યા હાથમાં મૂકી અને તે તે અંગે ખૂબ વિવેક રાખવો જોઈએ. મોટા અર્થમાં તો ધર્મશાસ્ત્ર તે કહેવાય જે વિચ્છિન્ન માનવાને એક કરી નાનાં મોટાં આશીર્વાદોની દ્વારા તરફ એકી જાય.

શાસ્ત્રોમાં ધણું અંતર છે. કયાં જ્યોતિષ અને કયાં ગીતા ? શ્રોકોની અનુકૂળતાએ જોશી મહારાજ મુદ્દત જુએ ! ગિર પ્રદેશમાં પછાત વર્ગમાં જુવો જોશે તે શાસ્ત્ર ! અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર પણ ખરાં ! આમાં મૂળ શાસ્ત્ર જાય નહીં અને અ-શાસ્ત્ર હોય તો શાસ્ત્રમાં ન પાખી જાય તેમ જન્મે જાણુથી જોવાતું રહેશે ! મતલબ કે શાસ્ત્ર-અહા તૂટે નહીં અને શાસ્ત્રમુદતા ન પ્રવેશી, તે અંગે તકેદારી રાખવી પડશે.”

શ્રી. ચંચળબેન : “આ વ્રત પાળવાથી અર્થલાભ, સંતાનલાભ વગેરે સુખવનારાં શાસ્ત્રોતું રૂપ ગૌણ બનાવી આ વ્રત પાળવાથી વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિનું રૂપ સ્વસ્થ થશે - તેને મુખ્યતા આપવી પડશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “દયાનંદ સરસ્વતીએ કહ્યું તેમ પોતાની મહત્તા દેખાડવા માટે જોશીઓએ સજબ અને અનુમાન પેદા કર્યાં છે. તેથી તેઓ બંધાય નહીં, પણ જનતા વહેમાય; અને વધારે પૈસા પડાવી શકાય !

બીજાં શાસ્ત્રો સાથે પણ પૈસા પડાવવાની કસામનો નો લાગુ જ છે. ભાગવત ઉપર રેશમી કપડું અને રૂપાનું નાણું હોતું જ જોઈએ. વચાઈ ગયા પછી આરતી કે બોલી વડે પૈસા ભેગા કરાય છે. કથા-લાલકડું પેટ ભરાવું જોઈએ પણ નિમમિત્તરીતે વધારે પૈસા પેદા કરવાનો તે કામિયો ન થવો જોઈએ.

શાસ્ત્રમુદતા કેવળ પછાત કે અજાણ વર્ગમાં છે એમ નથી.

શિક્ષિત વર્ગમાં પણ છે. મારું એક સંબંધીને ત્યાં પ્રવચન થયેલ એટલે પાલેશ ત્યાં આવી પેસા વગેરે લઈ ગયા કારણ કે બહુચરામણા સાંત થાય !

તેલંગાણામાં બૃહદાન થયું તો બળેલા-મળેલા સામ્યવાદીઓ પુસ્તકો જોવા લાગ્યા કે સામ્યવાદમાં આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કેમ નથી. તેમને કમીથી ખ્યાલ હોય કે ઐત્રિક જ્ઞાન તો ભારતની સંસ્કૃતિનો ગુણ છે. તે તેમને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને તેમાં પણ સામ્યવાદની ફિલસૂફીમાં તો નહીં જ મળે. એટલે આ શિક્ષિત જડતા તો એવી છે કે તેમાં સંશોધનની તૈયારી હોતી જ નથી. કેવળ જડતા કે આધળી શ્રદ્ધા એ પણ એક પ્રકારની શાસ્ત્રમૂઢતા જ છે તેને દૂર કરવી જ રહી !”

પ્રો. ઇંડીસ્વામી : “ જ્યોતિષનું તો એવું છે કે નવાણું ટકા ખોદું પડવા છતાં લોકોને તેનું એવું બંધાણ પડ્યું છે કે તે જૂઠું નથી. આજે દેવમૂઢતા, યુગમૂઢતા, શાસ્ત્રમૂઢતા—અધા પ્રકારની મૂઢતા વધી ગઈ છે. શાસ્ત્રનાં રાયક, બમાનક અને યથાર્થ ત્રણે પ્રકારનાં ભાવેનું વશુંન આવે છે તેમાંથી યથાર્થ ભાવ તારવવો જોઈએ.

વેદને અપોરિષેય કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તે એ કેઈ વ્યક્તિવિશેષની રચના નથી પણ અનેક ઋષિ-મુનિઓની શોધનું પરિણામ છે. તે વેદ ઉપર પણ અન્ય ધર્મનો પ્રભાવ નથી પડ્યો કે તેમાં સંશોધનો થયાં નથી, તેમ ન કહી શકાય.

પુરાણો ગુપ્તકાળમાં થયા. તેમાં મને શિવપુરાણ બાહ્ય પ્રાકૃત લાગ્યું. તે ભાગવત પુરાણ જેટલું લોકમાન્ય ન થયું. પણ તે બધા અંગે સત્ય સંશોધનની વૃત્તિ રાષ્ટ્રીય વાંચન થયું જોઈએ. તો જ શાસ્ત્ર-મૂઢતા દૂર થઈ શકે. ”

શ્રી સુન્દરલાલ : સત્ય-સંશોધન કરવા માટે તો પ્રાણ, પરિશ્રમ અને પ્રતિષ્ઠા હોમવાની અને તાદાત્મ્યપૂર્વક તટસ્થતાની સાધના કરનારની જરૂર છે !”

શ્રી પ્રહલાદચરિત્ર : સંશોધન-દ્રષ્ટિ હશે તો જે શાસ્ત્રોમાં સત્ય હશે તે ટપી રહેશે ।

પૂ. નેમિચુનિ : “એકલાં શાસ્ત્ર વડે ધર્મનો નિષ્કંધ કરવા જતાં ધર્મહાનિ થશે. એટલે દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવનો સુમેળ સાધીને નિષ્કંધ કરવો જોઈએ. નહીં તો શાસ્ત્રને પણ શાસ્ત્ર બની જતાં વાર નહીં ભાગે.

ઉત્તરાધ્યયન જૈન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે શાસ્ત્રને ઊંધું પકડવામાં આવે તો તે પકડનારને મારી શકે છે. મતલબ કે શાસ્ત્ર જો યોગ્ય રીતે ન જોવાય તો ધર્મ હાનિકારક નીવડે છે.

એક રીતે કહીએ તો શાસ્ત્ર બે પ્રકારનાં છે :—(૧) અલૌકિક (૨) લૌકિક : ગણિત વિજ્ઞાન વ. શાસ્ત્રો લોકવહેવારમાં જોડવાયેલાં છે તે લૌકિક છે પણ ધર્મ શાસ્ત્રો અલૌકિક છે. તે છતાં અલૌકિકનું દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ ભાવના વિવેક સાથે સંશોધન કરી શકાય છે, તો લૌકિકને ફેરવાય તેમાં નવાઈ શી છે ! જે શાસ્ત્રોના અક્ષરો જ પકડીશું અને ભાવાર્થને નહીં પકડીએ તો અનર્થ જ થશે. એ રીતે આજે અનર્થ શ્વાથી જ ઝપડા થયા છે.

મોંધીજીને પંડિતો કહેવા લાગ્યા : “અરપૃસ્થતાનું” વિધાન ધર્મ શાસ્ત્રોમાં છે !”

મોંધીજીએ સાફ કહ્યું : “હૃદયશાસ્ત્રથી જે વિરહ જનું હોય તે ધર્મશાસ્ત્ર હોઈ શકે નહીં !” અને ખરેખર એવા પંડિતો પણ નીકળ્યા કે જેમણે હૃદયશાસ્ત્રને અનુરૂપ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અર્થ કાઢીને બતાવ્યો કે અરપૃસ્થતાનો નિર્લેખ જ છે.

ટુંકમાં—“આર્યે સંવચીત ન તુ વિવચયેત્ ॥”—પ્રમાણે બધાં શાસ્ત્રો સાચાં મણાં પણ તેને આત્મબક્ષી અને સમાજબક્ષી અર્થ સાથે તાળો સાધનાર સંશોધન સતત કરતા રહો !”

૫. મુનિશ્રી સંતબ્રહ્મણ : “આરા નમ્ર મતે તો શ્રીમદે કહ્યું છે કે, “સર્વથા ભગવાન જાતે જો અનુભવે છે તે પૂરેપૂરું કહી શકતા નથી।” એટલે કે સર્વથાની વાણી પણ સપૂર્ણ જ્ઞાનને આવરી શકી નથી; કારણ કે તે સાધ્ય નથી; સાધન છે. એટલે શાસ્ત્ર ઉપર સર્વથા-પણાતું આરોપણ મર્ષ શકે નહીં. તો શું કરવું? ત્યાં શકરાચાર્યના વિવેક ચૂડામણિનાં એ વાક્યો યાદ રાખવાં જેવાં છે કે “જૂના અનુભવી પુરુષોનાં વચનોશ્રી શાસ્ત્ર, વર્તમાનના અનુભવી પુરુષોનાં અનુભવ મુક્ત વચનો અને આપણી સહજુદ્ધિ એમ ત્રણેય મળીને જો કામ થાય તો શાસ્ત્રશ્રદ્ધા સચવાઈ રહે અને શાસ્ત્રમુદ્ધતા દૂર થઈ જાય।”

(૨-૯-૬૧)

લોક - મૂલતા

લોકમૂલતાનો સીધાસાદો અર્થ એ છે કે વગર સમજે, વગર કારણે કોઈ પણ લોકાચારનો મોહ, સ્વાર્થ, અજ્ઞાન, લોભ કે ભયના કારણે કરવો અથવા પૂર્વમંદ કે અહંકારવશ ખોટો પક્ષપાત કરવો, એ લોકમૂલતા છે. લોકાચારમાં, એટલે સમાજ, યાત્રિ કે સંસ્થાના રીતિ-રિવાજો, શિક્ષાચારો, ખાન-પાન, રહેન-સહન તેમજ વેશભૂષાના નિયમો, કે જન્મ-ભગ્ન-મરણ વગેરેની પ્રથાઓ-વિગેરે લૌકિક વિધિઓનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યારે કોઈ લોકાચાર ધડવામાં આવે છે ત્યારે તેની પાછળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને અનુરૂપ કોઈ ખાસ કારણ હોય છે પણ, આગળ જતાં તે કારણ રહેતું નથી અને લોકો “ આપદાદોં સે ચલી આતી હૈ ” જેમ આંધળું અનુકરણ કરે છે, ત્યારે લોકમૂલતા જોવી થાય છે.

એટલે જ આપણે પ્રાર્થનામાં યોલીએ છીએ :—

નાતજાતના ભેદ અમોને હેશ નથી કાંઈ આભડતા.
દેશવેશના શિક્ષાચારો વિકાસ માટે નહીં નડતા...!

“ અમારી માનેલી આ પ્રથા છે જે અમે અપનાવી છે માટે એ કષ્ટ પ્રથા છે. ” એવી રીતે કોઈ પણ લોકાચારનો આંધળો નિર્ણય કરવો, એ પણ લોકમૂલતા છે. તેવી જ રીતે અન્યના લોકાચારો અંગે વગર વિચારે વાંકુ બોલવું કે ચીડાયેલા રહેવું તે પણ લોકમૂલતા છે. આના કારણે પહેલા પ્રકારની લોક મૂલતાથી પોતાના લોકાચારમાં રહેલા દોષો જોઈ શકાતા નથી અને બીજા પ્રકારની લોકમૂલતાથી અન્યના લોકાચારમાં રહેલી સચ્ચાઈ, બહાઈ કે વિકસિત તત્ત્વ જોઈ શકાતું નથી.

વેશભૂષામાં સ્વચ્છતા, સગવડ, સાદાઈ, અહિંસા વગેરેનો વિચાર

કરવો જોઈએ. તેમ રીતે ખાવપાનમાં કમવૃત્તા, રુચિ, સ્વાસ્થ્ય જાળવાવું અને વિકૃતિયા (ગ્રાણી-દિસા જન્ય ન હોય) વગેરેનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેના બદલે આશ્વિનના કાચનું બનેલું જ પવિત્ર અને અન્યનું કાચનું બનેલું અપવિત્ર, એમ માનવું એ ભોલકા-મૂઠતા છે.

લોકાચાર કેવો? : લોકાચાર યુદ્ધિ-સંમત હોવો જોઈએ. સારા અને સર્વમાન્ય લોકાચારને ધણા લોકો “જૂનો છે” એવા પૂર્વગ્રહના કારણે તરછોડે છે અને નવીનતાના પ્રવાહમાં તથાહને હાનિકારક પ્રથા ઊભી કરે છે; તે પણ ભોલકામૂઠતા છે.

મારવાડમાં કેટલાક લોકોએ આધુનિક ઢબે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે લગ્નમાં ચતા કેટલાક ખોટા ખર્ચ છોડ્યા, એ તો બરાબર હતું પણ તેમણે બેન્ડ-વાળા અને અન્ય આડંબરમાં વધારે ખર્ચ કર્યું તે બરાબર ન હતું.

એના જેવું આજે થાય છે કે લોકો ધરેણું વગેરે પહેરવાનો ત્યાગ કરે છે પણ તેના બદલે નાઇલોન, ટેરેલિનના કપડાં, રનો, પાઉડર, લાલી-લિપ્સ્ટીકનો ઉપયોગ કરે છે, તે એક દોષ કાઢી, બીજો દોષ પેદા કરવા સમાન છે.

તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે કયો લોકાચાર પાળવો અને કયો ત્યાગવો? સામાન્ય રીતે જેનાથી સત્યદષ્ટિમાં કોઈ આંચ ન આવે અહિંસાદી મનોનુ પાલન બરાબર થાય; જે રવ-પર-હિતમાં બાધક ન હોય, વાત્સલ્ય કે સાચા વિકાસને રૂધનારો ન હોય, તેવો લોકાચાર પાળવો જોઈએ.

પુરાણપ્રતીપક્ષ : ધણા લોકાચારો શ્રુતકાળમાં ઉપયોગી હતા પણ આજે નથી તો તેમાં સુધારો-વધારો કરવો જોઈએ. ધણા લોકો એની વિરુદ્ધમાં એમ કહે છે :—“શું અમારા બાપદાદાઓ મુખ્ય હતા તેમણે ચલાવ્યો તે રિવાજ સારો જ છે !”

બાપદાદાએ ઉપકારી કોઈને તેમણે તે કાળે કોઈ વાત ચાલુ કરી પશુ તેનો અર્થ એ નથી કે તેઓ વિકાન પશુ હતા; અને સર્વકળનો વિચાર કરીને ચાલનારા હતા; અથવા તેમનો રિવાજ સામતરૂપે જાનવાયક હતો. આળે જે નૂના રિવાજે લાગે છે તે પશુ એક કાળે સુધારા રૂપે જ હતા; પૂર્વજોએ તેની અગાઉના લોકાચારોમાં સંશોધન કર્યું હોવું જોઈએ; તે પછી આળે સમય બદલાયો છે તે બાપદાદા-ઓના નામની દુહામાં આપીને સુધારાથી વિરુદ્ધ થવું હઠામઠ ગણાશે જે લોકમૂલતાને પોસશે.

એક ગામમાં પાણીની ધણી તકલીફ હતી. એક પરોપકારી ડાસા સજ્જનને કૂવો ખોદાવ્યો. તેમાં ખાઈ પાણી નીકળ્યું. પશુ તકલીફના સમયે બધાને તે ફાની ગયું. પેલા પરોપકારી ડાસા ગૂજરી ગયા. પછી બીજા ભાઈએ એક કૂવો ખોદાવ્યો. તેમાં મીઠું પાણી નીકળ્યું. ગામના લોકો મીઠું પાણી પીવા લાગ્યા; પશુ પેલા ડાસાના દોકરાઓ તો ખાઈ જ પાણી પીતા હતા. લોકોએ તેમને કહ્યું :—“હવે તો મીઠું પાણી મળે છે ને !”

તેમણે કહ્યું : “અમારા બાપદાદાએ કૂવો ખોદાવ્યો છે તેનું શું ?”

લોકોએ કહ્યું—“એનો અર્થ એવો તો નથી કે મીઠું પાણી મળે તો ન પીવું !”

કથાકાર આગળ ઉપર કહે છે :—

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात् स्वदेशशोणेन हियाति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति श्रुत्वाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥

—જેની સર્વત્ર ગતિ છે તે પોતાના દેશ-ભોલ (વેશ-પરંપરા કે લોકાચાર)ના કારણે શા માટે ત્યાં જ મરે ? નાપાનો ખોદાવેલો કૂવો છે, માટે ખાઈ પાણી પીવું, એ તો કાપુરુષોનું કામ છે.

લોકાચારની પકડ : ધણી વાર એવું થાય છે કે લોકાચારને પકડીને બેસી જવાય છે કે તેની પકડ ધારી છતાં પણ છોડી શકાતી નથી.

અમવાલજ્ઞતિમાં પંચવારા જોત્રમાં એવો રિવાજ છે કે જનમંડપમાં વરવધૂ હોય ત્યારે તે જ વખતે માણસો કન્યાને ખાટલામાં નાખીને દોડતા દોડતા એ રીતે લઈ જાય જાણે કે ઠાઠડી ન હોય. કન્યાનાં હાડકાંપાંસળા દીલાં લઈ જાય. વરને પણ ઘોડે બેસાડીને જમલમાં લઈ જાય. ત્યાં પીપળાનાં ઝાડ નીચે જાનનેનાં લગ્ન થાય.

આ રીત કઈ રીતે ચાલુ થઈ તે જોઈએ.

એક વાર પંચવારા જોત્રમાં કોઈને ત્યાં લગ્ન હતા. તેમને ત્યાં જન આવ્યા. તે જ વખતે એવા સમાચાર મળ્યા કે મુસલમાન સેનાપતિ કન્યાનું અપહરણ કરવા માટે આવી રહ્યો છે. તે સાંભળતાં ખળખળાટ મચ્યો કે શું કરવું જોઈએ? કોઈકે કહ્યું કે “કન્યાને લઈને નાસી છૂટીએ”

વળી શંકા થઈ કે વચમાં પકડાઈ જઈએ તો ?

એક અનુભવીએ કહ્યું : “એમ કરો. કન્યાને ઠાઠડી જેમ બાંધીને જમલમાં લઈ જવી અને વરને ઘોડા ઉપર બેસાડી લઈ જવો. ક્યાંક પીપળા મળે તો મોકા જોઈને લગ્ન પતાવી લેવા. ”

સૌને મળે આ વાત બિતરી.

તરત એ રીતે કન્યાને જમલમાં લઈ ગયા અને ત્યાં જ લગ્ન પતાવી લેવામાં આવ્યાં. મુસલમાનો જોતા જ રહ્યા અને ચાલ્યા ગયા. પણ, એ જ્ઞતિમાં કન્યાને ઠાઠડી કરીને લઈ જવાનો તે રિવાજ હજી સુધી ચાલુ રહ્યો છે. જો કે આજે તો મુસલમાનોનો એ રીતે ડર પણ રહ્યો નથી. પણ બાપદાદાની પરંપરા કોઈ બદલવા માંગતું નથી.

બીજી એક જ્ઞતિમાં સુવરતું ભોહી છાંટવાનો નિયમ છે. એક વખતે લગ્ન પ્રસંગે મુસલમાનોએ ધરને ઘેરી લીધું અને તે ભોહા કન્યાને તલવારના જોરે લઈ જવા માગતા હતા. એક હોશિયાર માણસે મુસ્લિમ સેનાપતિને કહ્યું : “તમે કન્યાને લઈ જવા માગો છો; તો તે ઠીક છે. પણ અમારામાં એક નિયમ છે. તે પાળી લેવા હો. ”

મુશ્કિલ સેનાપતિએ 'હા' કહી.

તરત ત્યાં સુવરને લાવી, તેને કાપી તેનું મોઢી કન્યા ઉપર ઝાંટવામાં આવ્યું. તેનો અર્થ એવો હતો કે સુવરનું મોઢી જોઈ કન્યાને નાપાક ગણી મુસલમાનો એને છોડી દેશે.

પરિણામ ધારું આવ્યું અને મુસલમાનો 'નાપાક-નાપાક' કહી કન્યાને છોડીને ચાલતા થયા. તે વખતે આદત ટળી. આજે કોઈ આદત ન હોવા છતાં પણ એ પ્રથાને "નાપાકાદાની પ્રથા" કહી મોકો ચલાવે છે.

એવો જ એક વધુ હાખલો છે.

એકવાર ભગ્નપ્રસન્ને જિલાડી ધરમાં આમતેજ ફરફર કરતી હતી. તેને ભગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે ન ભાગી. અપશુકન ન થાય તે માટે ધરની વડીલ બાઈએ તેના ઉપર પિત્તળનું મોઢું તપેહું લોકી દીધું.

ભગ્ન નિર્વિધને પતી ગયાં. નવી વડુ ધરે આવી. તેણે એક ખૂણમાં આ નવું તપેહું જોયું. તે ઉપાડતાં જિલાડીને મરેલી જોઈ. "ધરનો કોઈ હામદો હશે. એમ જાણી તેણે કોઈને કંઈ ન પૂછ્યું અને જિલાડીને ફેંકાવી દીધી.

તેને દીકરા થયો. તેનાં ભગ્ન વખતે તેણે જિલાડી મંગાવી અને તેને પરાણે તપેલા નીચે ઢાંકવામાં આવી. નવી વડુએ પણ પોતાના દીકરાનાં ભગ્ન વખતે એ જ રીત ચલાવી. એ રીતે જોડી અંધપરપરા ચાલુ થાય છે. પણ એના કારણે કંઈ કોઈ વિચાર કરવું નથી. પરિણામે સેંકડો રીતિરિવાજો સમજામાં મતમનુસંગિત અને ચક્રાવર્તી કારણે ચાલુ થઈ જાય છે.

એ પરંપરા પાછળનું તરવ વિચારાય અને તેને સમજીને પાળવામાં આવે તો જ આવી મોઢામુઢતાઓ દૂર થઈ શકે.

સોહકાર અને સોહકારી :

જો સોહકારી પવિત્ર તેમજ શુભ, ન્યાય અને માણસાધના સંસ્કારો ભક્તિ દોષ, જો દેશ-કાળ-વિશ્વ ન દોષ અને સર્વ કિલકર દોષ તેવા સોહકારને માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. જોન કાઓમાં એટલા માટે જ સોહકારો ઉપર વિધિ-વિધાન કરવામાં 'આશ્યુ' નથી; કારણ કે જોન પર્મે જોયું કે સોહકાર દેશકાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પછડે છે અને જુદા જુદા પશુ દોષી શકે છે. એટલે તેમણે કહ્યું :—

સર્વ દવ દિ જૈનામાં પ્રમાણ લૌકિકો વિધિઃ ।

અથ સમ્યક્ત્વજનિર્ન જ ત્વાત્ પ્રત્યુલ્લભઃ ॥

—જોના માટે બધા લૌકિક આચારો પ્રમાણભૂત છે. તેમાં એટલું જ ધ્યાન રાખવું છે કે તે સમ્યક્ત્વને બાધક ન હોય કે તેનાથી અહિંસાદિ વ્રતોમાં કોઈ દોષ ન લાગે ।

સોહકારમાં અસાધન :

જોનામાં દિગંતર-સંપ્રદાયે તો કેટલાક નવા સોહકારો શરૂ કર્યા છે પણ સ્વેતાંબરોએ કેટલાકમાં સુધારો કર્યો છે અને કેટલાકને બાદ કર્યા છે તો કેટલાકને માન્ય કર્યા છે. હિંદુઓમાં શ્રાદ્ધની પ્રથા છે. એની પાછળ એ માન્યતા છે કે અહીં બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી પિતૃદેવો પરશોકમાં તે વસ્તુ પહોંચી જાય છે. પણ તે વાત જોનાંએ અમાન્ય કરી છે. કારણ કે તે સત્ય શ્રદ્ધાને બાધક છે. પ્રથમ તો એ નીકળી નથી કે પિતૃદેવો ક્યાં ગયા ? પછી બ્રાહ્મણોનું પેટ-પિતરોનું પેટ નથી. એટલે એ ખોટી માન્યતા છે. તેમણે શ્રદ્ધાને માન્યતા ન આપી.

એવી જ રીતે અમાઠ વૈદિક કાળમાં લગ્ન પ્રણયે નરમૂંડ લાખને માણવાની પ્રથા હતી. જોનાંને તે વિખત્ત લાગી. ખાસ કરીને આવા મંત્રણ-પ્રસંગે તેમણે સુધારો કર્યો કે તેના જાહેર શીલણ લાખને માણવું. આ સુધારો મોટા ભાગે હિંદુઓએ પણ સ્વીકારી લીધો છે. જોનાંને

મંગળ ચિહ્ન હવે સહુ માને છે. તે હપરથી કમ છે એટલે કે મુદસ્તા-
શમના નિયમોમાં રહ રહેવાનું સમય છે પણ અંદરથી કામળ, મીઠું
અને ઠંડું છે તે બહાવે છે કે બીજાના વહેવારમાં કામળ રહેવું, મીઠી
વાણી બોલવી અને કસેલ વખતે ઠંડા રહેવું. આમ આ સુંદર પ્રતીક
બની ગયું છે.

બીજી એક પ્રથા હતી કે લગ્ન-વખતે બળદને મારી, તેનું તાજું
ચામડું વર-વધુને લગ્નમંડપમાં ઝોડાડતા. આનું વર્ણન વૈદિક ધર્મશાસ્ત્ર
'જોતિષ્યમૃદયસૂત્ર' વગેરેમાં જોઈ શકાય છે. જૈનોએ જોયું કે મંગળ
પ્રસંગમાં આવી વિભત્સ-હિંસા અને ચામડું ઝોડાડવાની પ્રથા ચીતરી
અડાવે તેવી છે. એટલે તેમણે બાલ કપડું દાખલ કર્યું. હવે તો હિંદુ-
ઓએ પણ તે પ્રથાને અપનાવી લીધી છે.

એવી જ રીતે જન્મ-લગ્ન-મરણ વગેરેની ધણી પ્રથાઓ છે. તેમાં
સંસાધન-પરિવર્ધન કરવાની જરૂર છે. કેટલીક એવી છે તેમાં તથ્ય
વિચારવામાં આવે તો તેનું રહસ્ય જીકું ભાગશે. તેમાં પણ જો કેટલીક
નુકસાનકારક હોય તો તેને છોડવી જોઈએ-નહીંતર સુંદર તત્ત્વ હોય
તેને સમજીને આણુ રાખવી જોઈએ.

પણ કેટલીક કુશલિઓ તો છોડવા જેવી જ છે. જેમકે બાળલગ્ન,
કળ્પેડાં લગ્ન, શુદ્ધ લગ્ન, દિયરવટ્ટ, વર કે કન્યાના પૈસા લેવાં, અથવા
સગવડો, દાયજો, કરિયાવર, ધરેણ્યાં-વસ્ત્રોનું પ્રદર્શન, આ બધી નુકસાન-
કારક પ્રથાઓ છે.

એવી જ રીતે મૃત્યુ સમયની પ્રથાઓ - મૃતબોજક, રડવું, જાળિયાં
લેવા, છાતીઓ કૂટવી વગેરે પણ સદંતર બંધ થવી જોઈએ. એથી
મરનારને કંઈ શાંતિ નથી મળતી; પણ મરનારને આત્મધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન
આદિ છે અને દુર્ગતિ મળે છે. મૃતબોજન પાછળ કોઈ કાળે દૂરથી
આવતા બધા ભેગા મળે અને ખવડાવવાનો નિયમ બંધાયો હશે; પણ
આજે તો મોંઘવારી વધી છે અને પછી ધણીવાર ઘરમાં કોઈ ન હોઈને

અગરતો માથે દેવું કરીને, મરીબ હોય છતાં ધરમાર-ધરેણું વેચીને પશુ દહાડો (મૃતબોજન) કરવાનો કોઈ અર્થ નથી.

તેવી જ રીતે પદ્મપ્રથા પશુ મુસલમાનોના સમયમાં દાખલ થઈ હતી. પશુ હવે તે ડર કે કારણ રહ્યાં નથી અને સ્ત્રીઓને એ રીતે ગ્રાંધી રાખીને વિકાસ ન અટકાવવો જોઈએ. સ્ત્રીએ અગે બીજા પશુ અત્યાચારો થાય છે તે બંધ થવા જોઈએ. કોઇને ડાકણ માનીને તેને હેરાન કરવી; વિધવાઓને અમંગળ માનવી તેમજ અન્ય આર્થિક વ. કારણોસર મહિલાગતિને નીચી ગણવી, તેના ક્ષાત્ત્ર બચવાનો કે ધર્મપાલન કરવાનો અધિકાર ઝૂંટવો સ્ત્રીઓની સાથે માર-પીટ કરવી આ બધી મૂઢતા છે.

હવે તો જમાનો વાડાબંધીનો રહ્યો નથી. તે છતાં પોતા અલગ-ચોકો (ચોકબો) માંડવો કે છૂતાછૂતને માનવું એ પશુ મૂઢતા છે. એ જ ભમી-હરિજન જમારે સાહેબ (કિશ્મિયન) બનીને આવે છે ત્યારે એની જી-હજુરી કરતી-એવા કારણોથી ભોકોને ધર્મ-પરિવર્તન કરવાની ફરજ પડે છે. ઝડપી વાહનવહેવારોએ દુનિયાને ટૂંકી કરી નાખી છે ત્યાં આવી સંકુચિતતા ન જોઈએ.

આચાર્ય મહાવીર પ્રસાદજી દિવેદી પોતાના ગામમાં હતા. એક પાસી (હરિજન) બહેનને સાપ કરડ્યો. મહાવીર પ્રસાદજી તે જ રસ્તે આવી રહ્યા હતા. બાઈને રડતી જોઈ, કારણ પૂછ્યું અને તરત પોતાની પછેડીમાંથી પટ્ટો ફાડ્યો. ચપ્પુથી તે ભાગ ઉપર કાપે : મૂક્યો અને જનોઈથી કસીને ઉપર પાટો બાંધ્યો. તે વાતની જાણ ગામમાં થઈ. ભોકોએ હોકારો મચાવ્યો. બ્રાહ્મણોને ભાણું કે મહાવીરે તેમની ધર્મની નાવ દુબાડી દીધી. જનોઈ હરિજનબાઈને અડાડી. આવી વાત આજના જમાનામાં ભોકમૂઢતા છે. માણસ માણસ વચ્ચે ધૂણા કે બેદ કરનારી જેટલી પ્રથાઓ છે તે સામાજિક હિંસાજનક છે, એટલે ત્યાગ્ય છે.

અહીં આપણે લોકપ્રવાહ કે લોકચારમાં અજ્ઞાન, અવિવેક, અસમજબુદ્ધિ, લોભ, સ્વાર્થ, કુસંસ્કારના કારણે જે ખોટી પ્રથાઓ ચાલે છે તેનો જ સમાવેશ કરવાનો છે. તે લોકમૂઢતા છે અને તેને દૂર કરવી જોઈએ.

કેટલીક ખોટી રીતો :

લોકપ્રવાહમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ધણા લોકો ઊંધી વાતો કરે છે. કોઈ એક પંડિત બાવાજીએ એક બાઈને પોતાના બાળકની રક્ષા કરવા માટે ખાનગી મંત્ર આપ્યો કે “જો તું કોઈ ચાર બાળક વાળી સ્ત્રીના મકાનમાં આગ ચાપીશ તો તારું બાળક બચી જશે !” મૂઢ નારીએ તે પ્રમાણે કયું પરિણામે આસપાસના મકાનો બળીને ખાક થઈ ગયાં.

મંત્ર-મંત્ર તંત્ર

ધણા લોકો પોતાની દુકાનદારી ચલાવવા, મંત્ર-મંત્ર-તંત્ર દોરા-ધાગા કરે છે. કોઈકની વાત અનાયાસે બને છે તો લોકો એ તરફ આકર્ષાય છે. પણ તેમાં ખરું કારણ તો એ છે કે માણસની ઉત્કટ શ્રદ્ધાના કારણે જ એ ફળે છે. જો દૃઢ મનોબળ હોય અને સર્વહિતકારી કામ ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો મંત્ર-તંત્ર વગર પણ એ કામ સિધ્ધ થઈ જાય છે.

આત્માની આસપાસ મન અને ક્રૂર્યનાં મોટાં મંત્રો છે. તેને સાધી લેવાય તો મોટાં કામો થઈ શકે છે. મારણ-મોહન-હુઆટન વગેરે મેલીવિદ્યાઓ તો સ્વપર-હાનિકારક જ છે. મનોબળ ઉપર તેની જરાયે અસર થઈ શકતી નથી.

આજે તો જેમ સ્વરાજ્ય કે સત્યાગ્રહ વખતે “કરેજે વા મરેજે”નો મંત્ર જાપીને બારતને આઝાદ કરાવ્યું તેવી જ રીતે સમાજની સર્વાંગી શુદ્ધિ માટે જનમાનસમાં એવા પવિત્ર મંત્રો જાપવામાં આવે તો તો હૃદય પરિવર્તન થાય કે સમાજનું વાતાવરણ બદલાય !

આગાહી, વહેમ અને ચમત્કાર :

અહગોચર, આગાહી કે જ્યોતિષના ભવિષ્યકથના આધારે દોરાર્ધ પુર્ત લોકોના ચક્રકરમાં ફસાઈ જતાં, તેનું, પરિણામ આખા સમાજ ઉપર પડે છે. જ્યોતિષ વડે અહગણના બરાબર છે અને જૂગોળની જેમ અસર શરીર પર પડે છે; તેમ ખજોળની અસર પણ પડે છે. તે છતાં સુદૃઢ શરીર અને મનવાળો જૂગોળ આબોહવાની અસર પોતાના ઉપર થવા દેતો નથી તેમ ખજોળની પણ થવા દેતો નથી. તે આગાહીઓથી સાવધ રહેશે પણ, પૈસા વેડફવાની દૃષ્ટિમાં નહીં દોરવાય.

વહેમો પણ લોકમૂઢતાના અંગમાં આવે છે. છાંક, શકુન, સ્વર, મુદ્રત વગેરે માનવજીવનના પ્રવાહને પ્રગટ કરવાનાં ચિહ્નનો છે. તેથી વહેમમાં નહીં પડીને માણસે આત્મચળ વધારીને ચાલવું જોઈએ. જેમ આગાહીઓનું છે તેમ વહેમોનું છે તે આત્મચળી માટે ખોટા સાબિત થાય છે.

ચમત્કારો ત્યારે જ ચાલે છે જ્યારે ત્રિતેષણા, પુત્રોષણા, અને લોકેષણા હોય. જગતમાં મોટામાં મોટો ચમત્કાર ચારિત્ર્યનો જ છે. ચમત્કારને નામે છેતરપીંડી, સ્વાથ' અને દુકાનદારી ચલાવાય છે. તેમાં સમજી માણસોએ દોરાવું ન જોઈએ; બલે લોકો ગમે તેમ કહે. તેમણે તો એનો ભાડો ફાડવો જ જોઈએ.

લોકસમાજમાં જે કુશલિઓ, કુપ્રચાઓ, વહેમો, અધવિધાસો ચાલે છે, તે બધી લોકમૂઢતાથી આપણે બચવું જોઈએ; અને સમાજને બચાવવો જોઈએ ત્યારે જ સમાજને આપણે સાચા માર્ગે લઈ જઈ શકીશું.

ચર્ચા - વિચારણા

પૂ. દંડીસ્વામીએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું “ કેટલીક શલિઓ સચાઈને આંચ આવવા દેતી નથી. પણ તેમાં મૂળ તત્ત્વ સમજીને આચરાય તો વધારે બાજબી થશે. જો કે આજના વિષય

બહારની એ વસ્તુ છે; પણ ભોકાચારમાં ચાલે છે. એટલે કે હિંદુઓના ભોકાચારની મુસલમાનો ઉપર અને મુસલમાનોના ભોકાચારની હિંદુ ઉપરની કેટલીક અસરની વાતો રજૂ કરું છું.

હિંદુઓમાં દેવ-પૂજા અને દક્ષિણ પહેલાં નહાવું-ધોવું આવશ્યક છે તેની ઇસ્લામમાં અસર પડેલી છે અને નમાઝ પહેલાં સાફ થવું જરૂરી છે. આકાશમાં શોધ કરી બીજનો ચંદ્ર જોવો અને પૂજવો એ ઇસ્લામની હિંદુઓ ઉપર અસર છે. તેવી જ રીતે બહુચરાણમાં કર ઉધરાવનાર પાવૈયાઓ હિંદુ-મુસ્લિમ બન્ને હોય છે. વૈદિક ધર્મમાં મૂર્તિ કે ત્રિશૂળ કે લિંગ પૂજાય છે પણ બહુચરાણમાં “વીસાનો યત્ર” પૂજાય છે. તેની પાછળ મુસલમાનોનાં “તાવીજ” જેવી અસર છે. અગાઉ મંદિરોમાં થાબલે સાંકળ મૂકાતી તે પણ મુસલમાનોની અસરનું જ કારણ છે. આ બધી વાતો એ સમજાવવાં કે વિચારવાં તો હિંદુ-મુસ્લિમ ભોકાચાર-એકતામાં તેની અસરનો ઉપયોગ થઈ શકે.

ધણી વાતોને યુગાનુકૂળ રીતે બદલવી પડશે જેમકે પાણીની અતિ તંગી હોય ત્યાં નહાવું-ધોવું કે પાણીનો વધારાનો વપરાશ ન થાય તે બંને ધર્મ ગણાય પણ, જ્યાં પાણી પુષ્કળ છે ત્યાં ચોખ્ખી સ્વચ્છતા જેટલું પાણી વાપરવામાં વાધો ન હોવો જોઈએ.

જો મૂળમાં વાંધો ન આવે તે રીતે યુગાનુકૂળ પરિવર્તન કરવું યોગ્ય; ન થાય ત્યાં પરાણે કરવું પડશે. ને માટે ધર્મના અસલી અંગો વડે માનવમુદતાને હટાવવી પડશે. આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં તર્ક, વિજ્ઞાન અને ધર્મની મૂળ શ્રદ્ધા એનો ત્રિવેણી-સંગમ કરવો પડશે.”

શ્રી દેવજીભાઈ : “આજે સમાજમાં જે છેડા દેખાય છે. એક તો પુરાણપંથી, જે પુરાણી પ્રથામાંથી બહાર નીકળવા માંગતો નથી અને એક છે નવીનતાવાદી જેને જૂનું કંઈ ગમતું નથી. કચ્છના એક દંપતિનો દાખલો આપું. પતિ આફ્રિકામાં પશ્ચિમી દબે રહ્યા અને પત્ની

કચ્છના જૂના ચીલાઓ ચાલ્યાં. પરિણામે આજે પેન્શન ઉપર ઉતરવા સમયે છતી સંપત્તિએ બન્ને દુઃખી છે.

આગળ મા-આપો પ્રેરક બનતાં; પતિ-પત્ની સાદાઈથી રહી રહે-સેવાના સંસ્કારો બાળકોમાં રેડતાં. તેથી સંતાનો પૂરક બનતાં. તે વખતે શ્રદ્ધા વધારે, તક ઓછાં. પણ આજના વિજ્ઞાનયુગમાં તે વાત ઉલટી થઈ છે. તેથી મૂળતત્ત્વોને ચુસ્ત રહીને, ધર્મ-વિક્ષિત કરેક રિવાજોમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય તેવું મૂઢતારહિત વાતાવરણ ખડું કરવું પડશે.”

શ્રી પૂંજભાઈ : “આજના ધણીખરા ભોક-રિવાજો પાછળ જેમ ઈતિહાસ હોય છે તેમ ધણીવાર તુકાઓ પણ હોય છે. જાડેજ રાજપૂતોમાં ખાંડા મોકલવાનો રિવાજ હતો; કારણ કે મુસલમાનો તે વખતે કન્યાઓનું અપહરણ કરતા પણ, આજે તેની જરૂર નથી. તેનું કારણ ઇતિહાસ-પ્રધાન છે પણ ધણી ક્રિયાઓ તુકા રૂપે જ શરૂ થાય છે. દૂધરેજ મંદિરના મેળા વખતે મને થયું કે ચાલ એક તુકો શરૂ કરે. મેં એક આખલાને બધ બરી; બીજા રખારીઓએ પણ તેમ કયું. આવી બધી ક્રિયાઓમાં સંશોધન થવાની જરૂર છે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “શંકરાચાર્યે કહ્યું છે તેમ જો ક્રિયાઓ એક કાળે ધર્મ હોય છે પણ તેમાં સંશોધન ન થતાં તે જ ક્રિયાઓ કાળાંતરે અધર્મ પણ બની જાય છે. ધણીવાર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પણ મત્ર-જન્મ-તત્ર અને દોરા-ધાગા ચાલુ રખાય છે. ભોકોને કહીએ તો કહે છે કે શું વડવાઓ માંડા હતા. આવી મૂઢતામાં પુરાણપંથી જ નહીં નવા-ભણેલાં પણ રાચે છે.

સૂતકમાં બધા માને છે પણ, આજે કાર્ણાબજર, લાંચરસ્વન તેમજ અપ્રમાણિકતાનાં જે સૂતકો લાગ્યાં છે તેને કાણ કાઢશે? યુરુ નાનક કહે છે કે “પુસ્તક પઢે પણ શું થાય, ભાં મેઢિ કડવી વાણી હોય !” યુરુનાનકે લોભ, નિંદા વગેરેને સૂતકો ગણાવીને દૂર કરવા કહ્યું છે.

આદર્શમાં પણ ધણા માને છે. સ્વામી હયાનંદ કહે છે કે સત્યને પકડવું એ શ્રદ્ધા છે અને સત્ય-આચરણ કરવું; એ જ ખરું, શ્રદ્ધા છે. તર્પણ એટલે પ્રસન્નતા આવે તે વહેવાર !

આ બધી મૂઠતાને તો ફટકા લગાડવામાં આવે તો જ જળ, સંત પુકારામને દીકરો માંદો પડ્યો, પત્નીએ કહ્યું, “ માનતા કરો ! ”

પુકારામે કહ્યું : “ મારા પાંડુરંગની જ હું માનતા કરું છું ! ”

છોકરો મરી ગયો ત્યારે કહ્યું : “ રડતા કેમ નથી ? ”

પુકારામે કહ્યું : “ આવા કાઠિ - કાઠિ મરી ગયા ! કોને રડું અને કોને ન રડું ? ”

સંતોએ આવી રીતે જને આંધકા ખાઈ સમાજને દ્રષ્ટાંત આપવા પકડે તો જ મૂઠતા દૂર થશે ! ”

પૂ. મુનિશ્રી સંતખાલજી : “ સત્ય અને વ્રતોમાં હાનિ ન થતી હોય ત્યાં લગી મૂઠતાને જ બધા દોષોનું કારણ માની, બહુ ગંભીર વિચાર એના વિષે કરવો તે થડ-મૂળ છોડી પાંદડાનો વિચાર કરવા જેવું થશે. માત્ર બૌદ્ધિક, સત્તાવિષયક અને ધનવિષયક પ્રતિષ્ઠા તૂટે અને શ્રમ, સેવા તેમજ નીતિને પ્રતિષ્ઠા મળે તો મૂઠતાનું જોર નરમ પડી જશે. આજનો યુગ ઝડપનો યુગ છે; તેમજ સમગ્ર વિશ્વને નજર સામે રાખીને વિચાર કરવાનો યુગ છે; તે ન બૂલવું જોઈએ.

આજે ધર્મગુરુઓ અને બ્રાહ્મણો વગેરેને જે ઊંડાણથી જોશું તો તેઓ સત્તા, ધન અને યુદ્ધિવાદના પ્યાદાંરૂપે પ્રાપ્ત : નજરે પડશે. આટલા ઉપરથી જ તમને મૂળ રોગની કથના આવી જશે. એટલે વિચાર ચોમેરનો બાંહે કરીએ; પણ ધ્યાન તો મૂળ રોગ - નિવારણ કરવામાં જ રાખવું પડશે. ”

શ્રી બ્રહ્મચારીજી "વિવેક નથી રહેતો ત્યાં સાચું અનુકરણ
 મળ્યું મૂઢતામાં પરિણમે છે. ભૈરવભાટી સ્થળ ઉપર લોકો પથ્થર ઉપર
 પથ્થર મૂકે છે. શા માટે ? એનો જવાબ આ રીતે મળે છે કે અહીં
 કેદારનાથ જેટલે દૂર આવ્યા છીએ તો વધારે સોનું મળે, પરભવમાં
 સારાં મકાનો મળે, આવી કામના ત્યાં કરાય છે. દુકર્માં આ લોક કે
 પરભોક્ત્રી સ્થૂળ સંપત્તિ માટે જ આ બધું થાય છે.

આ ઉપરથી લાગે છે કે લોક પરભોક્ત્રી બાબતમાં જે ધીમેધીમે
 સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે પરત્વે જ મૂઢતાને ટકવાનો અવકાશ રહે છે.

(તા. ૨૬-૯-૬૧)

આસ્તિકતા - નાસ્તિકતા

દર્શનવિશુદ્ધિ માટે આપણે જુદી જુદી મૂઢતાઓ ઉપર વિચાર કરી લીધા બાદ વિચાર-મૂઢતા તરફ આવીએ. ધણીવાર વિચારો એટલા બધા આપણા મસ્તક ઉપર દઢ થઈને પડ્યા રહે છે કે આપણે સ્પષ્ટ દર્શનને પામી શકતા નથી.

દર્શનશાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટતા અંગે એક શબ્દ બહુ જ પ્રચલિત છે તે છે ‘આસ્તિક’ તેવી જ રીતે તેના વિરોધરૂપે એક શબ્દ ફેખાય છે તે છે ‘નાસ્તિક.’ આ શબ્દોની ઉત્પત્તિ અને તેની પાછળ જે વિચાર-પ્રવાહ ગુંથાતો ચાલ્યો આવે છે; તેનો લાંબો ઇતિહાસ છે; જેની આસપાસ બધાં દર્શનો રચાયેલાં છે. દરેક દર્શન પોતાની રીતે પોતાને જ સત્ય મનાવવા પ્રેરે છે. એટલે આ બે શબ્દો - (આસ્તિકતા-નાસ્તિકતા) ની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને ઇતિહાસ તપાસશું તો ધણી વાનો પોતાની મેળે જ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આસ્તિક એટલે ?

આસ્તિક શબ્દ મૂળ તો “અસ્તિ” શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. ‘અસ્તિ’ એટલે ‘જેવું છે તેવું.’ જગતનાં જે તરવો જેવાં છે તેવાં જાણુવાં અને માનવાં એ આસ્તિકતા છે. એવી જ રીતે :—

અસ્તીતિ માવો યસ્ય સ આસ્તિક :

— ‘આત્મા છે’ એવો જેનો માવ છે તે આસ્તિક છે; એવો પણ અર્થ થાય છે. ‘અસ્તીતિ મતિર્યસ્ય સ આસ્તિક :’ એમ પણ પાણિની બાકરણના ‘અસ્તિ-નાસ્તિ દિષ્ટમતિઃ’ એ સૂત્રથી આસ્તિક શબ્દ બને છે.

જેનધર્મમાં :—

વસ્તુ સહાવો ધમ્મો

—વસ્તુનો સ્વભાવ એ ધર્મ છે એ લક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં પણ આત્માનો જે સ્વભાવ એટલે ધર્મ—તેના ઉપર ‘અસ્તિ’ એટલે છે, એવી જેની બુદ્ધિ છે તે આસ્તિક છે. એટલે આસ્તિક જીવ પ્રારંભમાં આત્માનાં અસ્તિત્વને માનનાર માટે વાપરવામાં આવ્યો.

હવે આત્મા છે તો પુનર્જન્મ છે; આ લોકની જેમ પરલોક પણ છે અને પરલોક છે તો તેનાં કારણો જે શુભાશુભ કર્મો છે તે પણ છે; કર્મો છે તો કર્મબુક્તિ મારેતું આચરણ પણ છે. એટલે આત્માની સાથે પરમાત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ, શુભાશુભ કર્મ વગેરે બાબતો પણ આસ્તિકતા સાથે વણી લેવામાં આવી.

આચારાંશ સૂચમાં એટલા માટે જ તેની પરિભાષા વિકાસક્રમ સંદિત બતાવી છે:—

જે આચારવાઈ, સે લોચારવાઈ
જે લોચારવાઈ સે કમ્માવાઈ
જે કમ્માવાઈ સે કિરિયાવાઈ

—જે આત્મવાદી છે તે લોકવાદી છે; જે લોકવાદી છે તે કર્મવાદી છે; જે કર્મવાદી છે, તે ક્રિયાવાદી છે: આમ આત્મા અંગેના સત્ય-જ્ઞાનને આસ્તિકતા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. અને આસ્તિકતાનો પ્રારંભ આત્મવાદથી થઈને તેનો સાંધો આચરણ એટલે ક્રિયા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. તેનો એક ઇતિહાસ છે, જે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

આસ્તિકવાદના વિકાસનો ઇતિહાસ :

આયં ઋષિઓએ બહુ જૂના જમાનામાં બ્યારે પુનર્જન્મની શોધ કરી ત્યારે એ વિચારની સાથે જ તેમને કર્મના નિયમો, આલોક અને પરલોકની કલ્પના પણ આવી. એટલે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત સાથે કર્મતત્ત્વ તેમજ હલલોક અને પરલોકને સાંકળવામાં આવ્યાં. તેની પાછળ વિચારપૂર્વકનું ચિંતન હતું ધણું કર્મો એવાં હોય છે જે

તાત્કાલિક ફળ નથી આપતાં. એટલે આજે દુઃખી દેખાતા આરિયશીલ માણસો પ્રત્યે લોકોને શ્રદ્ધા ન રહે અને શંકા થાય કે આ માણસ આરિયશીલ હોવા છતાં કેમ દુઃખી છે? ત્યારે બીજો માણસ પાપકર્મો કરવા છતાં યે મોજ કરે છે; તે સુખી દેખાય તેનું કારણ શું? એનો ઉત્તર જ્ઞાનીઓએ યુક્તિપૂર્વક આપ્યો કે આ જીવનનું નાટક એક જ જન્મમાં પૂરું થતુ નથી; તે લાંબું ચાલે છે કે ચાલશે! એટલે અત્યારે જો દુઃખી દેખાય છે, એ એના પૂર્વજન્મના પાપકર્મોનું ફળ છે; કાં આજન્મના પૂર્વસંચિત પાપકર્મોને લીધે તે દુઃખી થઈ રહ્યો છે. આજે એ સમજાવે સહી લેશે તો આવતા કાળમાં—કે આ જન્મમાં પણ ભવિષ્યમાં કે પુનર્જન્મમાં તે સુખી થશે. એવી જ રીતે જો આજે સુખી દેખાય છે. તે પણ એનાં પૂર્વ-સંચિત શુભકર્મોનું ફળ છે. પણ અત્યારે તેને જૂલીને પાપકર્મો કરે છે તો તેનાં ફળ તેને ભોગવવાં જ પડશે. ને આવતા કાળમાં આજન્મ કે આવતા જન્મમાં તેના ફળ પામશે જ.

દા. ત.—કોઈ એક માણસે ચોરી કરી. સયોગવશ તે પકડાયો નહીં. તેને વૈરાગ્ય આવતાં તે સાધુ થયો. ધણી વર્ષો બાદ તે ચોરીને પત્તો લાગ્યો અને તે પકડાયો તેમજ તેને કેદની સજા થઈ. તેણે શાંતિથી તે સહન કર્યું અને તેના સદાચરણથી તેને જલદી સજામાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યો. જેમ આ વૈરાગીને અગાઉ કરેલાં કર્મોનું ફળ મળ્યું તેવી જ રીતે જેલા દુઃખી માણસનું હોઈ શકે કે તેના ગયા જન્મના કર્મો ભારી હોય! તે આ જન્મના વ્રતપાલનથી હેરાન થઈ ગયો છે. એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી.

જો કર્મ, કે કર્મફળની વ્યવસ્થા ન હોય તો માણસ ગમે તેમ ભેદાત્મ કે સ્વછંદ બનીને વિચરી શકે છે. તે પાપ કરતાં સંકામ જ ન પામે. તે માટે પરલોકની સાથે પાપ-બીજતાને પણ સાંકળી લીધી. આમ આસ્તિકતા સાથે પુનર્જન્મનો સંબંધ જોડવાયો. એટલે આસ્તિક સાથે આત્મા, કર્મ, લોક-પરલોક વગેરે સંકળાયા.

નાસ્તિકતાનો પ્રારંભ :

જે કે આ વસ્તુમાં હમેશાં થોડાપણે મતભેદ તો રહેતો જ હતો. તે કાળે પણ એક એવો વર્ગ હતો જે કર્મચક્ર કે પુનર્જન્મને માનવા તૈયાર ન હતો. તે વર્ગ પુનર્જન્મવાદી સાથે ચર્ચા કરતો. તે વખતે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને ન માનનારા વર્ગના તે કાળના વિચારક ઋષિઓએ ‘નાસ્તિક’ કહીને ઓળખાવ્યો અને તેમણે જાતે પોતાને ‘આસ્તિક’ કહેવડાવવા શરૂ કર્યું. તે સમજાવી ઋષિઓએ કેવળ ઓળખાણ માટે જ “ન” શબ્દ જોમેર્યો. તે વખતે એની પાછળ કોઈ કડવાશ ન હતી. આ શબ્દો સહુને ગમ્યા અને અનુકૂળ થઈ ગયા.

ઈશ્વરની માન્યતા અને વિવાદ :

વખત જતાં ઈશ્વરની માન્યતાનો સવાલ આવ્યો. એક પક્ષ ‘ઈશ્વર છે’ અને તે જમતનો કર્તા છે એમ માનનારો હતો. બીજો પક્ષ સ્વતંત્ર ઈશ્વર નથી; અને છે તો તેને જગત-કર્તાત્વ સાથે સંબંધ નથી એમ માનનારો હતો. આ બન્ને પક્ષો અને તેના અનેક પેઢાપક્ષો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ધીમે-ધીમે ‘નાસ્તિક-આસ્તિક’ શબ્દનો પ્રયોગ ક્રમશઃ અનીશ્વરવાદી અને ઈશ્વરવાદી માટે થવા લાગ્યો. એટલે આસ્તિકતા-નાસ્તિકતાનું ક્ષેત્ર પુનર્જન્મથી વધીને ઈશ્વરવાદી અને અનિશ્વરવાદી સુધી થવાયું.

પોતાને આચાર્ય કહેવડાવનાર ગુરુઓ પાસે જે પદ હતું. એટલે તે વખતે પુનર્જન્મવાદી હોવા છતાં કેવળ ઈશ્વરને ન માનનારા પક્ષ તરીકે અગ્રક માન્યતામાં જુદા પડનાર પોતાના સાંખ્ય-મીમાંસક, બાઇઓને જુદા તારવવા અંગે ‘નાસ્તિક’ શબ્દ રૂઢ થયો એ રીતે સાંખ્ય-મીમાંસક, જૈન, બૌદ્ધ એ બધા પુનર્જન્મવાદીઓ એક રીતે આસ્તિક હોવા છતાં, ઈશ્વરકર્તાત્વને ન માનતા હોઇને ‘નાસ્તિક’ કહેવાયા.

વેદવાદી અને અવેદવાદી :

વખત જતાં જ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો વળી એક બીજો સુદો જો

થયો તે વખતે વેદશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા રૂઢ થઇ હતી છતાં પુનર્જન્મવાદી અને અનીશ્વરવાદી એક પક્ષને વેદનું પ્રામાણ્ય પૂર્ણરૂપે સ્વીકાર્યું ન હતું. બ્યારે બીજો મોટો પક્ષ તેને સ્વીકૃતિ આપતો હતો. મનુમહારાજે એટલે જ કહ્યું :

‘ નાસ્તિકો વેદનિંદક : ’

—જે વેદ નિંદક હોય તે નાસ્તિક. વાત એમ હતી કે ઇશ્વરકર્તૃત્વને ન માનનારા, છતાં વેદને માનનારા સાંખ્ય-મીમાંસક ભોકાને સમાવી લેવા માટેનું આ વિધાન રજૂ થયું હતું. તેઓ હવે ‘આસ્તિક’ ગણાવા લાગ્યા, અને હવે કેવળ જૈન અને બૌદ્ધો જેઓ વેદને પ્રમાણ્ય નહોતા માનતા તેઓ જ ‘નાસ્તિકપક્ષમાં’ રહ્યા.

સમ્યક્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ

હવે જૈનો અને બૌદ્ધોએ વેદવાદી અને ઇશ્વરકર્તૃત્વવાદી ભોકાને પોતાનાથી અલગ ઓળખાવવા માટે આસ્તિક-નાસ્તિકની જેમ ‘સમ્યક્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ’ શબ્દો વાપર્યા. આ ભોકા પુનર્જન્મમાં માનવા છતાં ઇશ્વરના જગત-કર્તૃત્વને માનતા ન હતા. તેમણે પોતાના ઊંડા મિતન-મનનને આતે જાણ્યું કે ‘ઇશ્વર એટલે આત્માનું સંપૂર્ણ-સ્વરૂપ; જેને સંપૂર્ણ કર્મોના કાય પછી પામી શકાય છે. એવા ‘મિથ્યાતામાં’ દેહરહિત, કર્મરહિત અને અજન્મા કોઈને સૃષ્ટિના સર્જન-વિનાશમાં પડી શકે નહીં. સૃષ્ટિનું નિર્માણ નીતિ અને ધર્મની દૃષ્ટિએ થાય છે અને ધડતર સંધ-રચના દ્વારા થાય છે. આ રચનાના ધડતરમાં દેહ હોવા છતાં દેહાતીત અવસ્થામાં રહેનાર વીતરાગી પુરુષ જિન બૌદ્ધ કે અવતારને બધે એક પ્રકારના ધર્મર માનીએ; પણ તે એકલો જ આખા જગતનું નિર્માણ-રચના કે ધડતર-કરે છે તે ન માની શકાય કે તેના દોરે જ જગતના ભોકા દોરવાઈ પાપ પુણ્ય આચરે છે; એ યુક્તિસંગત નથી.

તે હિપરાંત તેમણે કહ્યું કે જે સત્ય છે તેને સત્ય માનવું-કેવળ વેદમાં જ સત્ય છે એમ ન માનવું ! આગમો, શાસ્ત્રો કે પુરાણો એમાં

પણ જ્યાં જ્યાં સત્ય જણાય તેને ગ્રહણ કરનાર એ સમ્યક્દષ્ટિ છે. તેના બદલે અમૂક જ ધર્મ, શાસ્ત્ર કે માન્યતાને નિર્તાંત સત્ય માનીને ભાલવું; એ મિથ્યાદષ્ટિ છે ભ્રાંતદષ્ટિ છે.

સમ્યક્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ શબ્દો યોજવામાં જૈનો અને બૌદ્ધોએ વૈજ્ઞાનિક યુદ્ધિ વાપરી અને ‘આસ્તિક-નાસ્તિક’ શબ્દની એક નવી વ્યાખ્યા આવી આ ઇશ્વરકૃત્વ અંગે તેમના મંથનનો ઉડો પ્રભાવ વૈદિક ભોકા ઉપર પડ્યો. જેનું સ્પષ્ટ દર્શન ‘ગીતા’માં ઠેર ઠેર થાય છે.

મતભેદમાં સમભાવનો અભાવ અને તેનાં પરિણામો :

પ્રારંભમાં તો જૈનો અને બૌદ્ધોએ, વેદધર્મની વિરૂધ્ધમાં આ શબ્દો સમભાવ પૂર્વક વાપર્યા; પણ જૈનો અને બૌદ્ધોમાં ધણી વસ્તુઓ સમાન હોવા છતાં સમન્વય ન હોતો થયો. પરિણામે આગળ ઉપર જાનેમાં મતભેદ ઉગ્ર થતો ગયો. એટલે જૈનો પોતાને જ સમ્યક્દષ્ટિ અને બૌદ્ધો પોતાને જ કેવળ સમ્યક્દષ્ટિ માનવા લાગ્યા. પરિણામે પરસ્પર એકબીજાને તેમણે ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ કહ્યા.

સંપ્રદાયો અને ઉપસંપ્રદાયોમાં કટુતાવૃદ્ધિ :

શબ્દો કોઇ સારા નરસા હોતા નથી; પણ તેની પાછળ રહેલ મધુરતા કે કટુતાના આધારે જ તે સારા નરસા થયા. જ્યારે એક શબ્દ પાછળ કોઇજાતની અહતા પોષાય કે તે કોઇ તરફ ધણા પેદા કરનાર બને છે તો તે આગળ ઉપર અંદરોઅંદર ફાટફૂટ પેદા કરનારો સિદ્ધ થાય છે. એનું જ જૈનો અને બૌદ્ધોનું પરસ્પર માટે તો થયું. પણ સદુચી વધુ કરુણ બીના તો એ ધર્મ કે એક જ જૈનધર્મને માનનારા અલગ-અલગ સંપ્રદાયો એક-બીજાને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવા લાગ્યા.

નાનપણથી જ જૈન બાળકોમાં એ સંસ્કારો ‘અરણ્ય સદ્’ થયા કે પોતે માને તેમ અરિહંત દેવને દેવ, જૈનસાધુને ગુરુ અને જૈનધર્મને ધર્મ માને તે સમ્યક્દષ્ટિ અને તે સિવાયના બધા મિથ્યાદષ્ટિ છે.

એવી જ રીતે બૌદ્ધોમાં પણ ચયું કે તેમણે બૌદ્ધધર્મ, બુદ્ધદેવ અને બૌદ્ધ સાધુ તથા ઉપાસકોના સધને માનનારા સિવાયના બધાને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવા શરૂ કર્યા. નાની ઉંમરમાં વ્યક્તિની સમજણ જોડી ન હોઈને, ઉપર જણાવેલ રચૂળ અર્થો જ બેસાડી શકાય; પણ એ અર્થને વળગીને બેસી રહેતાં, જ્યારે ખરેખર સમજણ વ્યાપક બની જાય ત્યારે પણ દરેક સિદ્ધ કે વિનરાગને દેવ; દરેક સાચા સાધુને સાધુ; કે સત્યધર્મને ધર્મ માનતા પણ મન અચકાશે. પરિણામે આંતરે જઈને જે કડવાશ કેળવાય છે તેનું પરિણામ બધા ધર્મો અને દર્શનો વચ્ચે જે તીવ્રમતભેદ છે તેનાથી જોઈ શકાશે. તે ઉપરાંત ક્યાંક સત્ય અને સારી વાત જણાવા મળતી હશે તો પણ તેનો લાભ નહીં લઈ શકાય.

આ વૃત્તિનો વિકાસ થતાં, જિજ્ઞાસા, વિવેક અને સમજણને તાળાં મારીને સંકુચિતતા તરફ વળાય છે; પરિણામે પરસ્પરમાં સાથે રહેવા છતાં, ધણી સમાનતા છતાં ભોંકો ભળી શકતા નથી અને એકબીજા તરફ સંદેહની નજરે મન હંમેશાં જોતું રહે છે. મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તીની વાત તો દૂર રહી પણ વૈષ્ણવ, શૈવ, બૌદ્ધ અને જૈન સમાજની ધણી સમાનતા હોવા છતાં સાંપ્રદાયિકતાના કારણે તેઓ એક રસ થઈ શકતા નથી.

આ સંકુચિતતાએ જ્યારે જૈન સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પ્રારંભમાં તો જૈન સિવાય બધાને મિથ્યાદષ્ટિ સમજવાનું શરૂ થયું હતું. પણ આગળ ઉપર જૈન પરંપરાના શ્લોકો, સ્થાનકવાસી, તેરાપથી અને દિગંબર ફિરકાઓમાં કેવળ પોતાના ફિરકાની માન્યતા સાચી, અને માકીના ફિરકાને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવા શરૂ કર્યા. એટલે આજે ૨૪ તીર્થંકરો, ધર્મતત્ત્વ એક છતાં, ધર્મગુરુઓ, શાસ્ત્રો, તીર્થો, મૂર્તિપૂજા કે અમૂર્તિપૂજા વગેરેના બેદોના કારણે પરસ્પરમાં ઉપેક્ષા અને ધ્રુષ્ટા કેળવાતી આલી; એટલું જ નહીં, અન્ય તરફ માનથી જોવામાં સમ્યક્ત્વનો નાશ મળવામાં આવ્યો.

એથી પહેલાં ખતાવેલ નાસ્તિક અને મિથ્યાદષ્ટિની શ્રેણીમાં વળી

બીજા બે શબ્દો હિમેરાયા જૈન શ્વેતાંબર શાસ્ત્રકારોએ જૂના વખતમાં અમૂક મતબદ્ધ ધરાવનાર અમૂક પક્ષેને નિહવ કહેલા. પાછળથી દિગંબર શાખા અલગ પડતાં તેમના માટે 'નિહવ' શબ્દ વાપર્યો. તેવી જ રીતે દિગંબરોએ શ્વેતાંબરોને 'જૈનાશાસ' કહેવા શરૂ કર્યા.

શબ્દની ઉત્પત્તિ અને કડવાશ :

સમજાવે વપરાયેલા શબ્દો અંગે પકડ આવતાં કેવું ધૂરં પરિણામ આવે છે, તેના નમૂનારૂપે એક તરફ જૈનોએ પોતાના શાસ્ત્રોની ટીકા-ઓમાં કડક પ્રહારો કર્યા; 'આ સર્વમ્ પલાપપાનકિનૂ! દુર્વંદવાદિનૂ!...' જેવી માળો આપી. બ્રાહ્મણોને 'ધિગ્ગતીવાઃ' એવા શબ્દોથી નવાજ્યા. સર્વશ્રવાદની સામે ચનારાઓનું કડક શબ્દોમાં ખંડન કર્યું. અનેકાંતવાદી હોવાથી જૈન ધર્મી શાસ્ત્રકારોએ વૈદિક ધર્મ અને વૈદિકધર્મ અંથોમાથી સાર તારવવો જોઈએ, તે છતાં તેમણે તારવ્યો નહીં. તેણે પરિણામ એ આવ્યું કે કેટલાક પુરાણોમાં જૈન-બૌદ્ધોની ઉત્પત્તિનાં ખોટાં કારણો રજૂ કરવામાં આવ્યાં. જે મતાધતાના નમૂના જેવા છે. પાશ્ચિનીએ 'શ્રમણુ-બ્રાહ્મણુ' એટલે શ્રમણુ બ્રાહ્મણુ બન્નેને 'અહિનકુલમ્' એટલે સાપ-નોળિયા'ની જેમ શાશ્વત-જન્મમળત-વિરોધી નરીકે ગણાવ્યા છે. બ્રાહ્મણુએ 'હસ્તિના તાઠ્યમાનો કપિ જ ગળ્ધે બજૈન મંદિરમ્' એટલે કે ખાડો હાથી તાડુડીને આવતો હોય તો પણ તેનાથી બચવા માટે જૈન મંદિરમાં ન પ્રવેશે. આમ કહીને કદરતા પધારી. આમ મેષ્ટતા સાગિત કરવા માટે જ્યાં સત્યના સિદ્ધાંતોને અહણ્ય કરવાની જરૂર હતી. ત્યાં 'માઈ એ જ સત્ય' એ ન્યાયે કડવાશ વધતી આવી.

સ્વધર્મ-સંપ્રદાયો પણ નાસ્તિક :

આ કડવાશનું સૌથી ધૂરં પરિણામ તો એ આવ્યું કે એક જ ધર્મને માનનારા પણ બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયવાળા એકબીજાને હલકા માનવા લાગ્યા.

હિંદુ-વૈદિકામાં શૈવ અને વૈષ્ણવો વચ્ચે એટલો દ્વેષ ફેલાયો કે વૈષ્ણવો કપડું શીવડાવવા માટે ઇચ્છેને “કપડું શીવ” એમ કહેતા અમકાતા કારણ કે ‘શીવ’ શબ્દ આવતો. એવી જ રીતે શિવ પંથી ‘હે રામ’ બોલવું પાપ ગણતો અને રામ-ભોક્ષનારને ‘શ્રી કૃષ્ણ’ ,કહેવું આકરે લાગવા માંડ્યું. વૈદિક ધર્મના બીજા સંપ્રદાયોમાં પણ કડવાશ વધી. સ્વામી નારાયણવાળા પોતાની સંપ્રદાયવાળા ને સત્સંગી અને બાકી બધાને કુસંગી ગણવા લાગ્યા. વળી કેટલાક પોતાને મર્યાદી અને બીજાને અમર્યાદી ગણવા લાગ્યા. મથુરા-વૃંદાવન તેમજ અન્ય વૈષ્ણવ-શિવ મંદિરોમાં ઢગલા ખડકી તે દ્વારા માત્ર પેટ ભરનાર અને ધણીવાર તો બચકર અનાચાર પોષનાર પડાવ્યો. ગોંસાર્ધિઓના પાખડો મહર્ષિ દયાનંદે ઉચ્ચ વિરોધ કર્યો: “આ ભગવાનની પૂજા નથી પણ ઉદર-પૂજા છે; ભોગપૂજા છે.” એવી જ રીતે કાશી અને ગયામાં શ્રાદ્ધ કરાવી તાગડ-ધિન્ના કરનાર પંડાઓને તેમણે વખોડ્યા. તેથી વેદપુરાણગામી પડાવ્યો તથા સનાતનીઓએ સ્વામીજીને ‘નાસ્તિક’ કહ્યા.

બૌદ્ધોમાં પણ હીનયાન અને મહાયાન ફાંટાઓ પડ્યા. તેમાંથી પણ વધારે ફાંટાઓ થયા અને તે ધર્મ ઉદારતાનો પોતાનામાં પરસ્પર પ્રચાર ન કરી શક્યો. પરિણામે ચીનમાં સામ્યવાદ આવ્યો. ચીન-જપાન અને ચીન-કોરિયા વચ્ચે બૌદ્ધ-ધર્મ દેશોમાં પરસ્પર યુદ્ધો પણ અટકી ન શક્યાં.

જૈનોએ વિશ્વધર્મ બનવા લાયક જૈનધર્મને સક્રિયતાના દાયરામાં આણી તેની મહાન હાનિ કરી. પરિણામે તેના અનુયાયીઓ ધરતા જ મયા અને આજે ગણ્યા-ગાંઠ્યા લાખોમાં જ જૈન-મતાવલંબી રહી મયા છે. તેમાં પણ સ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાનકવાસી, દેરાવાસી એકબીજાને ઉતારી પાડે છે. સહુથી વધુ કચ્છાબનક તો એ છે કે એક જ સ્થાનકવાસી ફિરકામાં પણ પોતાના ઉપસંપ્રદાય સિવાયના અન્ય જૈન સાધુ કે આચાર્યને ન માનવાની વાતને નાનપણથી મનબંધ રેડવામાં આવે છે. એવું જ દિગંબર, દેરાવાસી ફિરકાઓના પેટા

ધિરકાઓમાં જોવામાં આવે છે. મારવાડ, (રાજસ્થાન) કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આ વસ્તુએ અતિ ઊંડા મૂળ પાયાં છે.

અન્ય ધર્મો અંગે :

આ તો હિંદની અંદરના ધર્મોની વાત થઈ. હિંદ બહારના ધર્મોમાં ખ્રિસ્તીધર્મો આસ્તિક-નાસ્તિક માટે વિશ્વાસુ-અવિશ્વાસુ સ્વરૂપે વાપર્યા છે. ઇસ્લામધર્મો મોમિન અને કાફિર સ્વરૂપે વાપર્યા છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં એ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે કે પોપ અને પાદરીઓ તરફથી પોતાનાથી નજીવી બાબતમાં ભિન્ન મત ધરાવનાર, ભક્ત કે સંતને રંજાડવાથી લાંછને બાળી નાખવા સુધીમાં કોઈ કસર બાકી ન રખાતી. ખ્રુદ ઇશુને પણ આ ધર્મજનની ભોકાએ કોસ ઉપર ચઢાવ્યા હતા. આ ધર્મ જનને તેના કદર સત્કારે સામ્યવાદને અને ધર્મને માનનારો મને તે આચરણ ચલાવી લેવા સમાન પૂંછવાદને જન્મ આપ્યો. કેથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને પ્રોટેસ્ટન્ટીયન દ્વારોમાંની આપસની લડાઈઓનો પણ એક ઇતિહાસ છે.

ઇસ્લામધર્મનું મહાજ્ઞ અલ્લાહ અને કુરાન શરીફની આસ્તિકતાથી શરૂ થયું. તેની જે ઉદારતા હતી તે મુસલમાનો એ ન પકડી પરિણામે તેમનામાં જનુન આવ્યું જેને ભોગ ખુદ મુસલમાનો અને વિશેષ રૂપે હિંદુઓ થયા. જે કે પાછળથી મુસલમાનોની બે શાખા શિયા-સુન્નીઓમાં અને સૂફીઓમાં પણ પરસ્પર લડાઈઓ થઈ.

સ્પષ્ટ દર્શન ન થાય :

આ બધી વાતો રજુ કરવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે જ્યાં ઉદારતા વ્યાપક સત્યને પકડવાની દૃષ્ટિ જ જાય છે ત્યાં સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી. તેનું દર્શન કુવાના દેડકા જેટલું જ રહી જાય છે. તેથી સંતને સંત, ધર્મને ધર્મ અને સત્યને સત્ય ન માનવાની હઠવાદિતા પકડ જમાવતી જાય છે.

એક પ્રખ્યાત મુસલમાનને પૂછવામાં આવ્યું: “ ગાંધીજીને તમે કેવા માણસ માનો છો ? ”

તેમણે કહ્યું: “ બહુ ભલા માણસ છે, નેક છે, દેશનેતા છે ! ”

“ ઇસ્લામની દૃષ્ટિએ કેવા છે ? ”

તેમણે કહ્યું: “ સહુથી હલકામાં હલકા માણસ ! ”

આ છે ધર્મઝનૂન અને સંકુચિતતાના કારણે પેદા થતું અરપથ-દર્શન, જેમાં ઉપરની વાતોને પકડી રાખવામાં આવે છે. બધા ઇસ્લામના અલ્લાહના બંદા છે-ફરજ છે તો ગાંધીજી પણ અલ્લાહના બંદા છે અને બધા નેક માણસો ઇસ્લામની પાસે છે તો ગાંધીજી પણ હોવા જોઈએ છતાં તેમને માન્યતા આપી શકાતી નથી. એવી જ રીતે અસ્પૃશ્યતા—નિવારણ, હરિજન-સેવા વગેરેના ગાંધીજીના કાર્યક્રમથી કદર સનાતની પડિતોએ તેમને ‘ ધર્મનાશક ’ ગણાવી નવાળ્યા હતા.

આજે ભોડો પોતાને સુધારક, વિચારક કે તર્કપ્રધાન કહેવડાવવું વધારે પસંદ કરે છે; તે અર્થમાં તેમને ‘ નાસ્તિક ’ કહેવડાવવું પણ ગમે છે. આજે આસ્તિકો કે સમ્યક્દૃષ્ટિઓ એટલે જીના પુરાણપંથી કે જીજ્ઞાસા ભોડો જેઓ એક જ દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે તેથી આજના યુવકો તે ધર્મ કે ધાર્મિક ભોડો પાસે જવા ઇચ્છતા નથી. વળી આવડા ધાર્મિકોના જીવનમાં ન્યાય નીતિ જેવું ઓછું હોવાથી ધર્મ ઉપરથી યુવકોની શ્રદ્ધા ઓસરતી જાય છે; તેથી તેઓ પણ અમૂલ્ય એવા જ્ઞાનના વારસાથી વંચિત બને છે.

દર્શન-વિશુદ્ધિના પેટાળામાં આ બન્ને ગૂંદોને લેવાનું કારણ એ છે કે આજે કહેવાતા આસ્તિકો પાસે પણ જેને સ્પષ્ટ દર્શન કહી શકાય તે નથી; તેમજ કહેવાતા નાસ્તિકો-આસ્તિકો પૈકી જેમની પાસે સત્યદર્શન છે તેમને ન માનવાનો દ્વારકા સેવીને જે સ્પષ્ટદર્શન અર્થે શકે તેને પણ ધડેલતા ભય છે.

જેઓ ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે પણ જોમનાં જીવનમાં ધર્મયુક્ત વહેવાર

હોતો નથી તેઓ નાસ્તિકતાના પંથે આગળ ધપે છે. અને બીજાઓને પણ નાસ્તિકતા તરફ જવા પ્રેરે છે; પણ જેઓ આલોક કે પરલોકને માનતા નથી અને સ્વચ્છંદ વિચરે છે તેઓ નાસ્તિક જ છે. બન્ને તરફ ઠેક છેવાડે બેસીને જોવાની રીતથી દૃષ્ટાંત વિશુદ્ધ થતું નથી. એટલે સત્યને વિવેકની કસોટીએ કસીને જીવન-દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરીએ એમાં જ સાચકતા છે.

ચર્ચા—વિચારણા

પૂ. દંડીસ્વામીએ ચર્ચાનો આરંભ કરતાં કહ્યું : કપિલ અને મીમાંસક ધર્મશાસ્ત્રી ન હોવા છતાં વેદવાદી હોઇને તેઓ આસ્તિક કહેવાયા. યોગદૃષ્ટાંતમાં પુનર્જન્મને માને તે બધાંને ‘આસ્તિક’ માનવામાં આવ્યા છે. પુનર્જન્મનો વિશ્વાળ અર્થ લઇએ તો સારાં-માઠાં કર્મોનાં ફળમાં જે માને તે આસ્તિક મનાય. આજની ભાષામાં ચૂકીએ તો આશ્વાવાદી તે આસ્તિક અને નિરાશાવાદી તે નાસ્તિક. ખરી રીતે તો જેવું છે તેવું કહે તે આસ્તિક કહેવાય. તેની ઉપર “પોતે જે માન્યુ તે જ સાચું” એ આધારે જીન, બૌદ્ધને ખોટા પાડવા જતાં વૈદિકોમાં પણ પરસ્પર વિરોધી કેટલા બધા ફાટા પડી ગયા છે ? વૈદિક ધર્મમાંથી નહીં, નહીં તોયે પાંચસો ફાટા નીકળ્યા છે. જે સમન્વયની સત્યચુદ્ધિ ન હોય તો સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત થવું મુશ્કેલ છે.”

શ્રી. પૂજ્યભાઈ : “વિશ્વાસનું નામ આસ્તિકતા ! શંકરાચાર્યના મનમાં પ્રશ્ન થયો “હું કોણ ?” અને તેમણે એના ઉપર વિશ્વાસ કર્યો અને ખોટો અહંકાર તત્ત્વો ! આમ જે આત્મવિશ્વાસ તે આસ્તિક છે. ધણીવાર બહારથી નાસ્તિક લાગતા લોકો અંદરથી સંપૂર્ણપણે આસ્તિક હોય છે. જેમકે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ ધર્મના તત્ત્વોને વિદ્યાનંદી કસોટીએ કસાયેલાં નહીં જોઈને નહીં માને પણ તેમનાથી વધારે કયો આત્મવાદી, શાંતિવાદી કે માનવતાવાદી આસ્તિક છે ?

દેશાનંદ સરસ્વતીએ પણ ધર્મને શ્રદ્ધા ઉપરાંત તકની કસોટીએ કર્યો. એટલે અન્યની વાત ન સંભળાય તે નિયંત્રણ ભેડી ગયું અને અનેક પોગળો - પાપડો ખુલ્યાં થયાં. હવે તેમાં નમ્રતા, અહિંસા, તથા સર્વધર્મ સમન્વયની વિશેષાત્મક બાજુ ઉમેરાવી જોઈએ.

આજે એક વાત તો જોવામાં આવે છે કે હવે નારિકે પણ આત્મા અંગે વિચાર તો કરવા લાગ્યા છે. વિદ્યાન પણ એ દિશામાં વિચાર કરી રહ્યું છે. આ બુદ્ધિના યુગમાં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે નેને નાસ્તિક ન માની શકાય - પણ ધીરજથી તેના પ્રશ્નોનું સમાધાન આપવું એ જ સાચા આસ્તિકોની મુખ્ય દૃરજ બની જાય છે.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ ધર્મોએ તો નાસ્તિકોને આસ્તિક બનાવવાં પડશે. પુરાણોમાં પણ જે ધર્મ - મૂલતાની વાતો છે તેનું આમૂલ્ય પરિવર્તન કરવું પડશે. ધર્મનું વૈજ્ઞાનિક અને વ્યાપક સ્વરૂપ પકડવું પડશે જેથી તે અનર્થને બદલી અર્થને પ્રેરી શકાશે. પદાર્થ કે તત્વને સમજવા માટે દ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - બાવની કસોટી જોવી પડશે. ”

શ્રી. મોદે : “ મારા મત પ્રમાણે તો સત્ય એ જ આસ્તિકતાનું માપદંડ હોઈ શકે ! વિચાર - વાણી અને આચારમાં સત્ય આવ્યરે તે આસ્તિક !

પૂ. નેમિષુનિ : જૈનવિચારક-વાડીશાલ મેલીલાલ શાહે પોતાના એક લેખમાં જૈનના ચાર પ્રકાર વર્ણવીને આ અંગે તથા રૂપરેખા કરી છે:-
(૧) જૈનધર્મી—જેની દષ્ટિ પણ સાદ્દ હોય અને આચરણ પણ ધર્મયુક્ત અને શુદ્ધ હોય; (૨) જૈની—જેની દષ્ટિ સાદ્દ હોય પણ પરિસ્થિતિનુસાર તે પ્રમાણે આચરી શકતો ન હોય. જે ખામી હોય તેને પોતે બહાર કરતો હોય, પોતાની બૂલ કબૂલનો હોય, સુધારવા પ્રયત્નશીલ હોય; (૩) જૈનમતિ—જે ખરેખરામત જૈનધર્મને માનતો હોય, ઉપરબધ્ધ જૈનત્વ હોય, તે પણ સંકીર્ણ સંપ્રદાયગત. બીજા ધર્મ કે સંપ્રદાયને ખોટા કહે અને જ્યાં બીજા ધર્મ કે સંપ્રદાયનથી કંઈક

આણેપ કરે કે ને હડવા - મરવા માટે તૈયાર થઈ જાય; રાગદ્વેષ વધાર્યા કરે. ધર્મનું આચરણ પોતાનામાં ન હોય. (૪) કૈનાલાસ—જે ઉપરથી ખરો જોન જાણે છે પણ રાગદ્વેષને છતવાને બદલે વધારે એટલે કે જોનત્વમાં મીડું હોય. તે ખરા રૂપિયામાં ખોટો ચાલે તેવી રીતે તેનું ચલણ હોય. જેની દૃષ્ટિ પણ સાફ ન હોય અને જેનું આચરણ પણ શુદ્ધ નહોય. આ ચતુર્ભંગીમાં બે આસ્તિક અને બે નાસ્તિક ગણી શકાય.

આ દૃષ્ટિએ ફરક ધર્મોએને તપાસીને આસ્તિક નાસ્તિક ગણવા જોઈએ. એટલું જ નહીં ખરા આસ્તિકોએ નાસ્તિકોને પણ આસ્તિક બનાવવા જોઈએ. આજના યુગના આસ્તિકોની તે કસોટી રૂપે બને રહે !

આમાં સાધુઓએ સર્વથી મોખરે રહીને સમાજમાં કામ કરવું પડશે; તેમની ફરજ વધારે છે. ભોડો આચરણમાં દીક્ષા અને અથવા નાસ્તિક બને તો ત્યાં સાધુવર્ગની જવાબદારી ઝાઝી નથી. તેમણે ધર્મની જ્યોતિને જળહળતી રાખી, જગૃતિનું ચોમેર વાતાવરણ તૈયાર કરવું પડશે. અનિષ્ટો ફેલાયાં હોય ત્યાં ઇંછીને સ્થાપવા પડશે. એવા આજ્ઞાવાદીજ આજના યુગના આસ્તિક ગણાશે. તે ચોમેરનાં પ્રસોબનો, કષ્ટો અને ઘોરનિરાશ્ચાનાં નિમિત્તો વચ્ચે અડોલ રહીને આત્મપ્રકાશને પ્રતિષ્ઠિત કરશે.

આચારંગસૂત્રમાં કહ્યું છે !—પ્રથમ આત્માને જાણવો જોઈએ ! આત્માને જાણનારે કે જાણવા છ્વ્વનાર વિષયો વિચાર કર્યા વિના રહી શકશેજ નહીં. એટલે તે આત્મવાદી હોવાની સાથે વિષયવાદી અથવા તો ભોક્ત્રવાદી પણ હશે. તે જગતનાં અનિષ્ટોમાં પોતાનો હિસ્સો ગણીને આત્મલક્ષ્યે તેના નિવારણમાં બળશે. કોઈની મદદની પોતે આશ્ચા નહીં રાખે પણ ઊલટો વળુમાગે અનિષ્ટોમાં ફસાયેલાંઓની મદદે દોડી જશે એટલે કે તે કર્મવાદી હશે એજ રીતે પોતાનાં અને જગતનાં પ્રાણીઓનાં જન્મ, મૃત્યુ સુખ-દુઃખ, ભાગ-હાનિ વગેરે કર્મફળો જાણી તે કઠોર તેમજ કોમળ બન્ને પ્રકારે રહેશે. તેથીજ તે વ્યક્તિમત, સમાજમત અને સમઘિમત કર્મોના નિવારણમાં સતત ધર્મચરણપૂર્વક અન્નાયાસે

હાજેલો રહેશે. કારણ કે તે દરેક ક્ષેત્રે અને દરેક પ્રાણીએ ખારણુ, પોષણુ, વર્ષન અને સત્વ સંસાધનને આત્મવત્ જોતો હશે તેથી તે જરૂર જણાતાં ક્રિયા આચરણુ કર્યા વિના રહી શકશે નહીં. આ રીતે તે ક્રિયાવાદી પણ હશે. મતલબ કે ચાર ગુણોને તે સામુદાયિક જીવનમાં વણીને પાકો આસ્તિક કરશે.”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ સાચો આસ્તિક સિદ્ધ શ્રત્તિવાળો હશે. તે લાકડીને નહીં પકડે પણ લાકડી મારનારનેજ પકડશે. જગતમાં જે કાર્યો છે તેના ઉપર દોષારોપણુ કરી લડવું, ઝઘડવું અથવા બળવું, અકળાવું તે આસ્તિકતા નથી. ખરી રીતે તો જે નિમિત્ત-કારણોને મુખ્ય માને છે તે નાસ્તિક છે. તેના બદલે નિમિત્ત-કારણોને ગૌણ ગણી, ઉપાદાન કારણોને મુખ્ય ગણીએ તે આસ્તિકતા છે. નેથી જ પોતાના પક્ષે નાનામાં નાના દોષને આસ્તિક મોટો ગણાવે છે અને પારકા ગુણને મોટો ગણે છે. પારકો દોષ પોતાનો માની તેના તરફ કઠોર જરૂર બને છે અને તેને નિવારવા તપ આદરે છે અને દૂર કરે છે. તેથી તેને ઝીંજના દોષો પ્રત્યે યુસ્સો આવેલો નથી, આત્મનિરીક્ષણ સૂઝે છે.

શ્રી બ્રહ્મચારીજી : “ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ તો આત્માને કંઈ પણ નડતું નથી એટલે એ દૃષ્ટિએ તો બધા આસ્તિકજ ગણાવ. પણ જે આત્માના બદાને અજ્ઞાનવશ યશ, નામ, રૂપ, વગેરે તરફ જુએ છે અને ચૈતન્યભાવ તરફ ગૌણ દૃષ્ટિએ જુએ છે તે નાસ્તિક છે.

ધર્મિરવાદ — અનીધર્મિરવાદ

આસ્તિકતા—નાસ્તિકતા ઉપર હથ્થાવટ કરતી વખતે “ધર્મિરને માને તે આસ્તિક અને ન માને તે નાસ્તિક” એવી એક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હતી. એમાંથી દર્શન માટે એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે ધર્મિર શું છે? તે કાણ છે? ક્યાં છે? કેવો છે? તેવી માન્યતાને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવાનું નામ ધર્મિરવાદ પડ્યું અને ન સ્વીકાર્યું તે વાદ અનીધર્મિરવાદરૂપ પ્રચલિત થયો.

ધર્મિરવાદનું મૂળ : હવે આ ધર્મિરવાદના મૂળને તપાસીએ !

આર્યોએ જ્યારે જુદી-જુદી જગતની વસ્તુઓ જોઈ—સૂર્ય, ચંદ્રમા, તારા, ઋતુ, ઋતુ, નક્ષત્ર, વિજળી વગેરે. તેની એક પ્રકારની વ્યવસ્થા, પ્રાણી-સૃષ્ટિ વગેરેને જોઈને તેમના મનમાં થયું કે જેમ સંતાન સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી પેદા થાય છે, તેમ આ અખિલ સૃષ્ટિને રચનાર, ઉછેરનાર, ધડનાર અને નિયમન કરનાર કોઈને કોઈ જરૂર હશે? હશે તો તે કોણ હશે?

એમાંથી ધર્મિરની કલ્પના સાકાર થઈ. લોકો ધર્મિરને કર્તા, ધર્તા અને નિષંતા માનવા લાગ્યા. પછી તે સાથે જ કેટલીક કલ્પના અને તર્કનો વિકાસ થયો. એમાંથી શંકાઓ ઊભી થઈ કે શું એક ધર્મિર આટલું બધું કાર્ય કરી શકે? વિચારકોએ કહ્યું કે જો કણ્ઠા ધર્મિર માન્યું તો જોટાજો ઊભો થશે. મને તે ઐશ્વર્યશાળી માણસ પોતાને ધર્મિર કહેવો શરૂ કરશે! તેથી એક જ ધર્મિરને માનો—વધુ માનવાયો ઝઘડા થશે અને જગતની માનેલી વ્યવસ્થા ચૂંચાશે. બીજી શંકા એ થઈ કે ધર્મિર જો આપું જગત જાણ્યું તો નહીં હોય તો સંસારને કંઈ રીતે રચશે? સર્વગ્રાહ વગર બનાવના એસશે તો ઊંધું-સુધું બનાવી નાખશે. એટલે ‘ધર્મિર સર્વગ્રાહ છે’—‘સર્વ વ્યાપક છે’ એમ માનવામાં

આવ્યું. ત્રીજી શ્રેણી એ થઈ કે જે ઇશ્વર અનિત્ય હશે તો જન્મે-જન્મે નવો ઇશ્વર આવશે. એટલે અગાઉની વ્યવસ્થા પડી ભાંગશે, તે નવો ફરફાર કરશે. નવા ઠેકાણે તેનું કાર્યાલય રહેશે, આ બધું બંધબેસતું ન હતું એટલે ઇશ્વર નિત્ય છે તે પશુ કૂતરથ નિત્ય છે; એમ માનવામાં આવ્યું. ચોથી શ્રેણી એ થઈ કે ઇશ્વરને પરતંત્ર કે પરાધીન માનીએ તો તેની આજ્ઞા નહીં ચાલે. એ જોને દડા દેવા ઇચ્છશે તેને ઉપરનો બીજો ઇશ્વર-અધિપતિ રદ કરશે એટલે તેને સ્વતંત્ર માનવો જોઈએ. આ બંને સ્પષ્ટાદ-મંજરીમાં આ પ્રમાણે શ્લોક છે :—

कर्तास्ति कश्चिज्जगतः सचैकः

स सर्वगः स स्ववशः स नित्यः

આમાંથી ઇશ્વર અગેની કલ્પના “કર્તુમર્તુમન્યથાકર્તુ” વા સમર્થ : ” (કરવા નહીં કરવા કે અન્યથા કરવા, જે સમર્થ છે) એ રીતે રૂબિત થઈ, ઇશ્વર જગતનો નિયામક છે. તેમાંથી કલ્પના થઈ કે ઇશ્વરનો પ્રેર્યો જીવ સ્વર્ગ કે નરકે જાય છે. જુઓ :—

इश्वर प्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वंभुमेव वा

—આની પાછળ હેતુ એ હતો કે શુભ કર્મના ફળ ભોગવવા તો સહુ કોઈ તૈયાર થઈ જાય પણ અશુભ કર્મનું ફળ કોઈ જાતે ભોગવવા તૈયાર થતો નથી. સંસારમાં કોઈ ગુનો કરીને છટકી જાય, પશુ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી હોઈ ઘટધટનું જાણે છે. તે તો ગમે ત્યાં ગમે તે વ્યક્તિએ કરેલ ગુનાને પકડી લે છે. એટલે તેના કર્મનું ફળ આપનાર પરમાત્મા જ છે; એમ મનાયુ. આ પ્રમાણે ઇશ્વરવાદની કલ્પના કરનામાં આવી.

અલગ-અલગ ધર્મોમાં ઇશ્વર :

આ ઇશ્વરવાદથી થોડા અલગ સ્વરૂપે સાંખ્યદર્શન ઇશ્વરની માન્યતાને સ્વીકારે છે. તે ઇશ્વરને પુરુષતાત્વમાં જ સમાવી લે છે. પુરુષ જ પ્રકૃતિથી

અસંગ શરીરને પરમાત્મા બની શકે છે; તે જાતનો કર્તા-હર્તા-ધર્તા નથી. જે પુરુષ પ્રકૃતિ સાથે સંગ કરે એટલે તે કર્તા-બોક્તા-હર્તા પોતે જ કહેવાય.

મીમાંસક દર્શનવાળા પણ ઇશ્વરતત્વને જુદો માનતા નથી. તેઓ પેદવિહિત કર્મને પરિણમે જ શુભાશુભ ફળ મળે છે; એમ માને છે. આને તેઓ 'અદૃષ્ટ' કહે છે. તેઓ કર્મને જ મહાન શક્તિ માનવા લાગ્યા.

વેદાંત દર્શનમાં ઇશ્વરને બ્રહ્મ તરીકે માનવામાં આવ્યો. ત્યાં જ માયોપાધિક બ્રહ્મ છે તેને જીવ અને વિદ્યોપાધિક બ્રહ્મને શુદ્ધ-સર્વોચ્ચાત્મા ઇશ્વર તરીકે માનવામાં આવ્યું.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઇશ્વરની કલ્પના ન્યાયાધીક્ષ કે રાજ્ય જેવી કરવામાં આવી. કર્મ ફળ ભોગવનાર અને ન્યાય આપનાર ઇશ્વર છે. તેને પ્રાર્થના કરવાથી કે અપરાધ સ્વીકાર (આત્મ નિવેદન) કે confess કરવાથી તે માફી આપી દે છે.

ઇસ્લામ ધર્મમાં ઇશ્વરની માન્યતા અનેક દેવ-દેવીઓમાંથી આવી. અરબસ્તાનના લોકો કા'બા પત્થર અને અનેક દેવદેવીઓને માનતા હતા. હજરત મુહમ્મદે તેઓ બધા પ્રપચ્છ છોડી એક માત્ર ખુદા-અલ્લાહ (ઇશ્વર) ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું કહ્યું. દુઃખમાં આત્માસન આપનાર, પાપની સજા કરનાર અને સ્વર્ગ કે બહિસ્ત અને નરક કે હોજમ આપનાર તે જ છે. એટલે ઇશ્વરને માનવાથી લોકો પાપકર્મથી કરતા રહે, ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો પાપકર્મથી અટકે એ પણ કલ્પના ત્યાં હતી. તેમણે ઇશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા ટકાવવા માટે કુર્બાની કરવાની વાત કરી.

બૌદ્ધો અને જૈનોએ તેને જીવનના અતિમ અદર્શરૂપે-પરમાત્મા રૂપે કબૂલ કર્યું.

ઇશ્વર છે કે નહીં ?

આ પ્રશ્નનો માત્ર તકથી જીવેલો જાવજા મનમાં તેમ કમારેય

પણ આવી શકે તેમ નથી. એમાં અનુભવશુદ્ધિ-વિચારશુદ્ધિ તથા બંનેના પાયારૂપ જાવનાશુદ્ધિ અને જાપાશુદ્ધિ એ ચારેયની અપેક્ષા છે. જગત એકલું જડતત્વનું બનેલું નથી; તેમાં જડ અને ચેતન બંને તત્વો છે. તે ઉપરાંત એક પરમાત્મતત્ત્વ પણ છે. તે પુરુષ નથી, પ્રકૃતિ નથી તો છે કોણ ? આ જગત શૂન્યમાંથી કેવી રીતે પેદા થઈ શકે ? આ પ્રશ્નો જગત વિષે ઊઠતા ઈશ્વરને શોધવાનો માર્ગ કંઈક બની મયો. કારણ કે ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી ને અદ્રશ્ય છે. અને માનવસ્વભાવનું એવું છે કે જ્યાં સુધી જાને ન જુએ કે વધારે લોકોએ ન જોયું હોય તે તત્ત્વ ઉપર તેની યુદ્ધિ કે શ્રદ્ધા ચોંટતી નથી.

અવ્યક્ત ઈશ્વર સાથે વ્યક્ત ઈશ્વરો :

એટલે દરેક ધર્મોએ એ અવ્યક્ત ઈશ્વરની સાથે વ્યક્ત ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરના પેશવા, પ્રતિનિધિરૂપે કોઈકને માનવા શરૂ કર્યા શેવોએ શિવને, વૈષ્ણવોએ વિષ્ણુને, વેદાંતીઓએ અવતારને, જૈનોએ તીર્થંકરોને બૌદ્ધોએ દીપંકરને, ઇસ્લામે પયગંબરોને, ખ્રિસ્તીઓએ મસીહાઓને ઈશ્વરની સાથે જોડ્યા. તેથી જીતરતાં યુરુને પરમજ્ઞાની માનીને ઈશ્વર માનવા લાગ્યા. વિવિધ ધર્મ સંપ્રદાયો પૈકી ઇસાઈઓમાં પોપને, વલ્લભસંપ્રદાયોમાં આચાર્યને, ગોસ્વામીઓને, શંકરાચાર્યના વારસોની ઉપાસના પણ ઈશ્વરરૂપે થવા લાગી. સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયમાં પણ “ભણ દેખોને, સહજાનંદ હરિ” કહી સહજાનંદની પૂજા ઈશ્વર સમાન થવા લાગી. કેટલાક હિંદુ તેમજ ઇસાઈ લોકોમાં ‘રાજા’ની પણ દેવી-પુત્ર તરીકે પૂજા થવા લાગી.

સગુણ નિર્ગુણ ઈશ્વર :

આમાંથી સગુણ - નિર્ગુણના અનેક મતભેદો અને તેના પરિણામે સંઘર્ષો પેદા થયા. ઈશ્વરની સાથે ચૂકવામાં આવેલા પ્રતિનિધિઓ માટે દરેક ધર્મમાં તકરારો જોવા થાય છે અને થઈ છે. કોને કયા રૂપમાં ચૂકવો એ તકરારનું મૂળ કારણ છે. વળી તેના માટે તારકપણ્યનો

દાવો હોય છે. આવો દાવો કરનારાઓને માત્ર પોતાના ઉદ્ધારની ચિંતા હોતી નથી; બીજાના ઉદ્ધારની ચિંતા હોય છે તે માટે જરૂર પડે દરેક સારાં—નરસાં સાધનો કામમાં લેવામાં આવે છે. પ્રચાર, પ્રસોબનથી માંડીને બળાત્કાર; લડાઈ સુધીના આશ્રય લેવામાં આવે છે. તેથી જોટલી જોહાદો પોકારવામાં આવે છે તે આ પ્રતિનિધિઓના નામે જ થાય છે.

આ બધા પ્રયત્નો અને ઝઘડાઓમાંથી મુક્ત કરવા માટે બૌદ્ધ ધર્મે ૧૦ અબ્યાકૃત વસ્તુઓમાં ઈશ્વર તરફને પણ અબ્યાકૃત કહ્યું છે. જગતના બુદ્ધે ઈશ્વર અંગે તેમના શિષ્યના જવાબમાં કહ્યું: “કોઈ માણસને તીર વાગ્યું હોય તો તમે પહેલાં તીર કાઢીને સારવાર કરશો કે તીર અંગે પ્રશ્નો કરશો? તીર ક્યાંથી આવ્યું? કાણે બનાવ્યું? શેનું બન્યું?”

એના ઉત્તર રૂપે એક જ વાત આવશે કે સાધકે તીર કાઢી સારવાર કરવી જોઈએ. તેવી જ રીતે પરમાત્મા રૂપી તરવ વિષે પૂછવા કરતાં આજે જગતને જે દુઃખનું તીર વાગ્યું છે તેને કાઢવું જોઈશે. તેને જગતની સેવા કરી દુઃખ મટાડવા મથવું પડશે. તે બુદ્ધ થશે એટલે પોતાની મેળે જ તેને ઈશ્વરનું જ્ઞાન થઈ જશે પછી ઈશ્વર અંગે કોઈ શંકા તેને નહીં રહે.

જૈનદ્રષ્ટિએ ઈશ્વર :

પણ, જૈનધર્મે એ પ્રશ્નને બીજી રીતે છાંયો છે. ત્યાં લાગ્યું કે વહેવારમાં આગળ વધવા માટે અવલંબનની જરૂર છે. એટલે તેને મૂકી દેવાથી કામ નહીં ચાલે. તેણે નિશ્ચયનશની દ્રષ્ટિએ બધા આત્માઓને વેદાંતની જેમ સમાન માન્યા છે. તે રીતે બધા આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. તેની ઉપર કર્મના આવરણો આવી ગયાં છે. તે જેમ દૂર થતાં જશે તેમ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થશે. એટલે જ “અધ્યા સો પરમધ્યા” આત્મા એ જ પરમાત્મા છે તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે જ કહ્યું છે :—

“ સિદ્ધાં જૈવો જીવ હૈ જીવ સોઈ સિદ્ધ હોય,
કર્મ મેલકા આંતરા વૂંસે ચિરલા કોય ! ”

એ જ વાત યોગદર્શનમાં કહી છે કે :—

“ ક્ષેષકર્મ - વિપાકાશ્ચયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષઃ ઈશ્વરઃ ”

ક્ષેષક, કર્મ, વિપાક (ફળ) અને આશ્રય (વાસના)થી તદ્દન અછૂતો પુરુષ, એ જ ઈશ્વર છે. એ ઈશ્વર જન્મ-મરણ કરતો નથી ત્યારે તેને સંસારમાં પાછા આવવાની જરૂર રહેતી નથી; સૃષ્ટિના કર્તૃત્વથી એ તદ્દન અરૂપ રહે છે. જૈનદર્શન તેમના માટે કહે છે “ અપુણરાવિતિ નિદ્વિગર્ધ નામધેયે કાણુંસ પત્તાણુ ” (એટલે જ્યાં જઈને પાછા વળવાનું (જન્મ લેવાનું) ન હોય, એવી સિદ્ધિગતિ નામકસ્થાનને પ મેલા) ગીતામાં પણ કહ્યું છે :—

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्दशम परमं मम

—જ્યાં જઈને પાછું આવવું પડતું નથી તે ધામ મારું છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધ ઈશ્વરની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે : મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલય મશાશ્વતં નાનુપુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિ પરમાં ગતાઃ ॥ ” “ મને પ્રાપ્ત કરીને દુઃખના ધામ અને વિનાશી પુનર્જન્મ ને પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત તે મહાત્માઓ મેળવતા નથી :

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

—ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી કે જગતના કર્મોનો અને કર્મફળનો સ્રષ્ટા પણ નથી. વસ્તુસ્વભાવથી આ જગત આદ્યા કરે છે.

ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ અંગે શંકાઓ : ઈશ્વરને કર્તા-હર્તા-ધર્તા માનવા જતાં અનેક દોષાપતિઓ ઈશ્વર ઉપર આવવાનો સંભવ છે. તે અંગે ધણી શંકાઓ જાગે છે. જે ઈશ્વર કર્તા છે તે

તે એકને મુખ અને એકને દુઃખી શા માટે કરે છે ? જે ઇશ્વરને ન્યાયી કહો છો અને કર્મ પ્રમાણે ફળ આપનાર કહો છો; તેમજ ઇશ્વર જ બધાં કર્મ કરાવે છે, એમ કહો છો તો ઇશ્વર શા માટે જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને તેનું ફળ પમાડે છે ? આમ માનીએ તો તે એકરને એકી કરાવી, પછી તેને સજા પમાડે છે. તો તેને ન્યાયી કહી રીતે માનવો ? તે ઉપરાંત સદાચારી કષ્ટ બોમ્બે અને દુરાચારી એક આરામ કરે એમ શા માટે થાય છે ? વળી તે સમાનભાવે બધાને જોનાર છે. તો તેણે જાણી જોઇને દુષ્ટો; શ્રમતાનો વગેરેને શા માટે પેદા કર્યો ? જે તેને માનતા નથી અને જગતમાં અનિષ્ટો વધારે છે. શા માટે તે અનિષ્ટોને આલવા દે છે ? જે સર્વંશ છે તો પહેલાંથી જાણીને, દુષ્ટોને શા માટે વારનો નથી ? તે ક્રૂરસ્થ નિત્ય છે તો ક્ષણાંતર કરીને રચના કરવા કષ્ટ રીતે જઈ શકે ?

આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ ઇશ્વરકૃતૃત્વવાદની પાસે નથી. એટલે જૈનદર્શને અને ગીતાદર્શને તે અંગે વિચાર્યું કે :—“ ઇશ્વર પ્રાણીઓની સવિશે માનવની શુદ્ધત્તિઓને જાગૃત કરવામાં, પ્રેરિત કરવામાં અને બળવાન બનાવવા માટે અને માનવના કૃતકર્મ તેમજ ઉન્નતિ માટે પ્રેરણા આપનાર અવ્યક્ત બળ છે. આવા ઇશ્વરના ત્રણ પ્રકારો છે :—(૧) મુક્ત ઇશ્વર (૨) સિદ્ધ ઇશ્વર (૩) બદ્ધ ઇશ્વર.

મુક્ત ઇશ્વર :

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે મુક્ત ઇશ્વર તે છે જેમણે ૪ ધનધાતી કર્મો ક્ષય કર્યા છે. જે રાગદ્વેષથી રહિત છે અને શેષ ચાર કર્મો પશુ નજીવો નાશ માત્રનાં રાખ્યાં છે. તેવો સદેહ પુરુષ વીતરાગ હોય છે. તે સ્વરૂપમાં જે કોઈ અસ્વતા હોય. પછી નામની દૃષ્ટિએ રામ, કૃષ્ણ, જિન, બુદ્ધ, બ્રહ્મા બધે હોય. તે બધા મુક્ત ઇશ્વર છે. આની કદપના રૂપે વૈદિકો અવતાર, ઇસાઇઓ મસીહા, મુસ્લિમો પયગંબરને માને છે. આ સગુણ ઇશ્વર કે બ્યક્ત ઇશ્વર છે કે ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ છે.

આવા ઇશ્વરને કર્તા માનવામાં આવે છે, પણ તે કઈ દૃષ્ટિએ ? તે કોઈ નવું રચૂળ જગત રચતો નથી પણ તેમાં રહેલ સમાજ-તીર્થ કે સંઘની રચના કરે છે, ઘડે છે તેને પ્રેરણા આપે છે. તેમાં જ્ઞાન, સત્ય, સંયમ, વગેરેનો વિકાસ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, જાને નિર્દોષ રહી જન્મતના કલ્પાણુ માટે તત્પર થાય છે. આને આલંકારિક બાષામાં ગીતા કહે છે :—

यदा यदाहि धर्मस्य ज्ञानिर्भवति भारत ।

अस्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

—આનો ૨૫૯ અર્થ એ થાય છે કે જ્યારે વિશ્વમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ સમાજ-રચનાનો હાસ થાય છે, અધર્મ અને અનિષ્ટો વધે છે ત્યારે ઇશ્વર અવતરે છે અને જૂનાં ખોટાં મૂલ્યો નિવારે છે અને નવાની સ્થાપના કરે છે.

અહીં મુક્ત (સચુચુ-વ્યકત) ઇશ્વરની વાત છે. જે સિદ્ધ ઇશ્વર સૃષ્ટિરચનાનું કામ કરતા હોય નો આ મુક્ત ઇશ્વરની વાત ગીતામાં ન થાત. એટલે એવા મુક્ત ઇશ્વરો બકનોની દૃષ્ટિએ સમાજના કર્તા, ધર્તા, હર્તા છે.

સિદ્ધ ઇશ્વર :

સિદ્ધ ઇશ્વર : એવા પૂર્ણ મુક્ત ઇશ્વરો માટેનો શબ્દ છે. જન્મણું સંપૂર્ણ કર્મોનો નાશ કર્યો છે અને જેઓ સમાજના અનિષ્ટોના નિવારણ માટે જીવન અર્પી સિદ્ધ, પુદ્ધ અને મુક્ત થઇ ગયા છે, જે નિરંજન નિરાકાર છે, જે શરીરધારી નથી. કર્મ, કાયા, માયાથી સર્વથા રહિત છે.

બદ્ધ ઇશ્વર :

આ પછી ત્રીજા ઇશ્વરને બદ્ધ ઇશ્વર કહેવામાં આવે છે. વેદાંતની બાષામાં તેને માયોપધિક બદ્ધ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે કર્મોથી

અપટાએલો આત્મા તે બદ્ધ હૃદય છે. તેનામાં કર્મ કરવા અને ભોગવવાની, ઓછા કરવાની કે વધારે કરવાની શક્તિ છે. તેથી મીતામાં કહ્યું છે :

इक्ष्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन निष्ठति
भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया
उद्धरे दात्मनाऽऽत्मानं मात्मानम वसादयेत्
आत्मेव ज्ञात्मानो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मने

—હૃદયર બધા પ્રાણીઓના હૃદયમાં વિનાશમાન છે. તે બધા પ્રાણીને યંત્ર જેમ, વિવિધ યોનિઓમાં કર્મબદ્ધ કે માયાવૃત્ત હોવાના કારણે ભ્રમણ કરાવે છે. આત્મા વડે આત્માનો હૃદયાર પથ્ય થાય છે અને પતન પથ્ય થાય છે કારણ કે આત્મા આત્માનો બંધુ છે અને શત્રુ પથ્ય છે.

એ જ વાત જૈન શાસ્ત્રોએ આ પ્રમાણે કહી છે :—

अप्या कृत्ता विकृता य सुहाणय दूहाणय
अप्या मित्तममिच्छं दुपङ्क्तिओ सुपङ्क्तिओ

—આત્મા સુખ અને દુઃખનો કર્તા અને ભોક્તા છે. આત્મા આત્માનો મિત્ર છે અને તે જ રીતે શત્રુ પથ્ય છે. તે સુપ્રવૃત્તિ કે દુઃપ્રવૃત્તિને પોતે જ કરનારો છે. કર્મફળનો ભોક્તા છતાં પોતે જ એ તો સ્વાનુભવની વાત છે. મર્યાદા ખાસે તેનું મેં બળવાનું જ છે; એર પીશે તેર તેનું ફળ ગળવાનું જ છે. એવી જ રીતે કર્મોમાં એવી શક્તિ છે કે તીવ્ર, મૃદ કે મધ્યમ જે ભાવે તે બંધાવા હોય, તે પ્રમાણે તેનું તેઓ ફળ આપશે. પથ્ય આ કર્મેની ઓછાવરતા કરવાની શક્તિ તે આત્મામાં છે. એટલે હૃદયરની અવગણના થઈ શકતી નથી.

શું હૃદયર બદ્ધ રી નથી ?

હાલ કેાઇ એમ સાબિત કરે કે હૃદયર નથી; તે છતાં જ્યાં સુધી

મનુષ્યને હૃદય છે, આકાંક્ષા છે ત્યાં સુધી ઇશ્વર કે આત્માને માન્યા વગર ચાલશે નહીં. સુખના શાશ્વતપણા માટે અને દુઃખમાં હૈયાધારણ માટે તેને કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાની જરૂર પડવાની છે, એટલું જ નહીં, આજના સંઘર્ષમાં કે જીવન વિકાસમાં કોઈને કોઈ મહાન આત્માના માર્ગદર્શનની પણ એટલી જ જરૂર પડવાની છે. કદાચ તેની કલ્પના કરવામાં અલગ-અલગ માપદંડો પોતપોતાના હોઈ શકે પણ ઇશ્વરની કલ્પના વગર ધર્મમય સમાજ ચાલશે; એ નિરર્થક થશે.

તે છતાં આ ઇશ્વર કે ઇશ્વરના પ્રતિનિધિના નામે જગતમાં જે અનિષ્ટો પ્રસરાયાં છે તેના કારણે “ઇશ્વરને અશીશુની ગોળીનું” ગિરદ પણ મળ્યું છે.” ત્યાં પણ કંઈક વિવેક ચર્ચ શકે છે કે અશીશુને ઔષધ તરીકે વાપરીએ તો ને જીવનદાયક છે. જ્યારે તેનો નશા તરીકે ઉપયોગ થાય તો તે જીવનનાશક છે.

અરી રીને તો ઇશ્વરની કલ્પના પાછળ ભાવના, મક્કિત અને નિષ્ઠા હોવાં જોઈએ. તેનાથી મળનારી શાંતિ અને પ્રસન્નતાની મનને લૂપ્ત છે એટલે એ કલ્પના અને તેટલી શુદ્ધ, સરસ અને ઉદાન હોવી જોઈએ. સદાચારની પ્રધાનતા હોવી જોઈએ. દયા, સત્ય, ધૈર્ય, નિર્ભયતા, ઉદારતા, નિશ્ચિતતા વગેરે સહજભાવે હોવાં જોઈએ. કેવળ માનવ જ નહીં સમસ્તિના બધા જીવો પ્રતિ વાત્સલ્ય હોવું જોઈએ. જગત, કલ્યાણ માટે ઝંખના, ખેવના અને સમર્પણ હોવાં જોઈએ. તેમાં મુહતા, શંકા કે ખોટી ખટખટો હોવી ન જોઈએ.

ઇશ્વરવાદની કલ્પનાના લાભો :

આમ વિવેકપૂર્વક ઇશ્વરવાદની કલ્પનાથી નીચેના ગુણો કે લાભો રપટ દેખાશે :—(૧) શ્રદ્ધા, (૨) પાપભીરતા, (૩) સમર્પણતા, (૪) નિરહંકારિતા, (૫) ઇશ્વરસાક્ષિતા, (૬) દુઃખમાં આશ્વાસન, ધૈર્ય અને નિશ્ચિતતા, (૭) નિર્ભયતા અને (૮) પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતા.

અદ્દાની શક્તિ ઇશ્વરને માનવાથી ઘણી જ વધી જાય છે. તેના કારણે પ્રાણીમાં બલિદાનો પણ આપી શકાય છે, ઇશુ ખ્રિસ્તે ઇશ્વર ઉપર એટલે આવી જગનિયતા અત્યંત શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધાના કારણે જ વિરોધીઓ પ્રત્યે સમભાવ રાખી પોતાનું બલિદાન આપી દીધું હતું. સુકરાને પણ સત્યરૂપ ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી ઝેરનો ખાલો પીધો હતો. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ સત્યરૂપ રામ (ઇશ્વર) પ્રતિ શ્રદ્ધા રાખી પોતાનું બલિદાન આપ્યું હતું.

એવી જ રીતે કદ ન હોય તો પણ ઇશ્વરશ્રદ્ધાથી માણસ મસ્તીમાં જીવતો રહી શકે છે. એક ફકીરની પુત્રી બહુ જ ઇશ્વરનિષ્ઠ હતી. તેને પરણ્યા ઘણા લોકો આવ્યા. પણ કોઈ તેની પરીક્ષામાં પાસ ન થયું. આંતે એક રાજકુમાર પાસ થયો. બન્નેએ લગ્ન કર્યાં.

એક દિવસ રાજકુમારે એક રોટલીનો ટુકડો વધ્યો તે સંભાળીને બીજા દિવસ માટે રાખી મૂક્યો. ફકીરપુત્રી તે જોઈને કહ્યું કે તમે મારી શર્તમાં નાપાસ થાવ છો, તેથી હું તમારી સાથે નહીં રહું.

રાજકુમારને કંઈ સમજણ ન પડી.

ફકીર પુત્રીએ કહ્યું : “તમને ખુદા ઉપર વિશ્વાસ નથી કે રોટલી કાલે મળશે કે નહીં ? તેથી રોટલીનો ટુકડો સંભાળીને રાખ્યો.”

રાજકુમારને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. તેણે મારી માંગી.

પાપભીરતા : ઇશ્વરને માનવાથી સહેજે પાપભીર બનીને જીવ અશુભકર્મ કરતાં અટકશે પરિણામે આનંદો ઝોલાં થશે.

સમર્પણતા : જ્યારે પાપભીર બનીને જીવ શુભકાર્ય કરશે તો તેમાં સમર્પણની બુદ્ધિ આવશે તેથી કરીને તે ખરાબ કર્મ કરતાં અટકશે.

નિરહંકારિતા : સમર્પણતા આવ્યા બાદ દરેક શુભકર્મના ફળ વખતે તે એમ જ માનશે કે એ ઇશ્વરશ્રદ્ધાનું પરિણામ છે. એટલે તેનામાં નિરહંકારિતા નહીં આવે.

ઈશ્વરની સાક્ષિતા : દરેક કર્મમાં ઈશ્વરની સાક્ષી રાખવાથી ખોટાં કર્મો થતાં અટકે છે પરિણામે સુખી થવાય છે.

દુઃખમાં આશ્વાસન : આ રીતે ખરાબ કર્મ ન થતાં દુઃખ આવવાનું કોઈ કારણ નથી; તે છતાં દુઃખો કોઈ કારણસર આવે તો ઈશ્વરવાદને માનવાથી ખોટામાં ખોટાં કબ્જા આવે તે વખતે તે સમભાવ રાખી શકે છે. તેને આશ્વાસન મળે છે કે આમાં મારા હિત માટે જરૂર કોઈક સંકેત હોવો જોઈએ. તેમાં પણ આ નિમિત્તે પ્રભુએ મારો વિકાસ કરવાનો ફરો. આમ વૈય મળવાથી દુઃખમાં પણ નિમિત્તના આવી જાય છે.

નિર્ભયતા : જ્યારે બધું ઈશ્વરને સમર્પણ કર્યું છે તો પછી એક પ્રકારની નિર્ભયતા જીવનમાં પ્રગટે છે. જેથી કરીને જીવનમાંથી ભય, જુગુપ્સા વગેરે આસુરીભાવો ટળી જાય છે.

આત્મીયતા : ઈશ્વર દરેકને બનાવે છે, કે બધામાં ઈશ્વર છે એમ માનવાથી બધા જીવોને-પ્રાણીને ઈશ્વરના સંતાનો માનીને તેમની સાથે આત્મીયતા કેળવાય છે. તેથી બધા પ્રતિ પ્રેમ, સમભાવ અહિંસાથી વર્તાય છે. નરસિંહ મહેતાએ જોયું કે કુતરો લૂખી રોટલી લઈ જાય છે તો તેમને થયું કે ઘીનો વાટકો પણ લઈ જાઉં અને તે ઘીનો વાટકો લઈ કુતરો પાછળ જવા લાગ્યા. અને એને તેને પ્રભુરૂપ માની ઘીથી રોટલી ચોપડીને આપી. એટલે જ કહ્યું છે—સિયારામમય સજ્જ જગ જાની, કરહું પ્રણામ જોરી જુગપાની અને “વાસદેવમયં સર્વમ્.”

ઈશ્વરવાદનાં ભયરથાનો

ઈશ્વરવાદના જેમ લાભો છે તેમ કેટલાંક ભયરથાનો પણ રહેલાં છે.

પુરુષામત : સર્વ પ્રથમ તો તેથી પુરુષામતનો દુર્ગંજ આવે છે. માણસ એમ સમજવા લાગે છે કે ઈશ્વર નામજાપ, કીર્તન ધૂન, સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થાય છે તેથી તે જીવી પુરુષામતમાં પડી જાય છે અને

માને છે કે ઈશ્વરે મને માફ કરી દીધી. આ માણીનું અજ્ઞાન બધા અનર્થો પેદા કરે છે એથી તે પાપોથી અટકતો નથી.

હોંગ-પાખંડ : બધા લોકો ઈશ્વરભક્તનો દેખાવ કર્યા કરે છે પણ તે પાપ કરતાં અટકતાં નથી. તેથી પાપબીરતા ચાલી જાય છે અને અન્યાય, અનીતિ તેમજ દુરાચાર છડેયોક શરૂ થાય છે. એક તરફ તે લોકોને લૂટતો-છેતરતો હોય છે અને બીજી તરફ તે મજન-કીર્તન પણ કરતો-કરાવતો હોય છે. આમ ઈશ્વરના નામે પાખંડને ઉત્તેજન મળે છે.

પામરતા : બધી વાર માણસ ઈશ્વર બરોસે હાથ ઉપર હાથ રાખીને બેસી રહે છે. તેથી પામરતા વધે છે. તે માને છે કે ભગવાને જે લાખડું છે કે રમ્મું છે તે મુજબજ થવાનું છે, નેમાં રતીબરનો ફરક પડવાનો નથી. એટલે માણસ ભાગ્યબરોસે પામર બની જાય છે.

ઈશ્વરના નામે ઝંઘડો : સદૃથી મોટું બયરથાન તો એ છે કે ઈશ્વરના પ્રતિનિધિઓના નામે ઝંઘડાઓ થાય છે. તેની સાથેજ ઈશ્વર સાક્ષાત્કારના નામે અંધવિશ્વાસો, છેતરપીંડી ચાલે છે.

ખરું જોઈએ તો ઈશ્વર સાક્ષાત્કારનું બીજ સમ્યક્ત્વ છે. એનો જેટલો વિકાસ થશે, જેટલા રાગદ્વેષ પાતળાં થશે, પવિત્રતા અને સમતા વધશે તેટલોજ જીવ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર તરફ વધશે. ઈશ્વર સાક્ષાત્કારનો એ અર્થ પણ છે કે આત્માની સુપ્રવૃત્તિઓ અને કલ્પપ્રવૃત્તિઓની જાણકારી, “જે એમ” જીજુઈ સે સંબં જીજુઈ” જે એક આત્માને જાણી લે છે તે સર્વને જાણી લે છે એટલે કે વિશ્વના આત્માઓ સાથે એકરૂપતા થઈ જવી. આત્મીયતા વધવી એજ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે.

અનીશ્વરવાદના લાભો અને હાચરથાનો :

અનીશ્વરવાદના કેટલાક લાભો છે. તેનાથી માણસ સદ્ગુણોમાં સ્વયં પુરુષાર્થ કરે છે. તેથી અભગતાવાદનો ભય ખરો. ત્યાં જળવીને

આશ્વસનું જોષએ કે હું મારા પુરુષાર્થથી બીજાના ઉત્થાન માટે પ્રેરક નિમિત્ત બની શકું છું. તે ઉપરાંત તકનું તત્ત્વ વધારે હોય તે ઇશ્વર અંજે સારી પેઠે વિવેક કરી શકે છે. તેનામાં પરાવર્ણથી પણ રહેતું નથી.

તેના દોષો પણ છે. શ્રદ્ધા કે અવલબન વગર આદર્શ ઉપર ટકી શકાતું નથી; ધૈર્ય જોવાય જાય છે. દુઃખ વખતે આશ્વાસન મળતું નથી તેમ જ બલિદાન શક્તિ મંદ પડી જાય છે.

શુદ્ધ દર્શન માટે બન્નેનો વિવેક

દર્શન-વિશુદ્ધિ માટે બન્ને વાદોનો વિવેક કરીને ચાલવું પડશે. ગાંધીજી જેમ સત્ય અહિંસાને અવ્યક્ત ઇશ્વર માનતા, તેમ જ બીજા મહાપુરુષો—રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ મહાવીર પ્રત્યે વ્યક્ત ઇશ્વર તરીકે ‘શ્રદ્ધા રાખના પણ અનુકરણ, અંતરના ઇશ્વરનું કરતા; તે રીતે ચાલીએ તો સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે.

ગાંધીજીની સત્ય (રામ) ઇશ્વર પ્રત્યે શ્રદ્ધા અપાર હતી. એકવાર એક વિદેશી ગદિલાએ ગાંધીજીને પત્રમાં લખ્યું:—God is nowhere ! ગાંધીજીએ એનું પૃથઃકરણ કરીને લખ્યું કે ઇશ્વર તો અહીં હમણાં છે “God is now + here”

સ્વામી વિવેકાનંદને રામકૃષ્ણ પરમહંસે ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર વિષે પૂછતાં એમણે કહ્યું કે અવ્યક્ત ઇશ્વર તો શ્રદ્ધાબળથી જોવાશે પણ વ્યક્ત ઇશ્વર પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાશે. તે છે હરિદ્રનારાયણ તેની સેવા કરે !

એની જ રીતે ‘ઇશ્વરવાદી આસ્તિક’, ‘ઇશ્વરવાદી નાસ્તિક’, ‘અનીશ્વરવાદી આસ્તિક’ અને ‘અનીશ્વરવાદી નાસ્તિક’ આ ચોમંગીથી પણ સાચા ઇશ્વરવાદી-અનીશ્વરવાદીનું રહસ્ય સમજી શકાશે.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી માટેલિલાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “આપણે આસ્તિકતા-નાસ્તિકતા, અને ધર્મરવાદ-નિરીધરવાદ ઉપર સમન્વયનો દષ્ટિએ વિચારી રહ્યા છીએ. પ્રાકૃત માનવથી આજના વૈજ્ઞાનિક માનવ સુધી માણસે જ્યારે-જ્યારે પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિથી વિજ્ઞાન દર્શક કે બાબત જોઈ ત્યાં તે અહોભાવથી નમી ગયો. આકાશ, સૂર્ય, હાવાનળો, નક્ષત્રો, સાગરો, વગેરેમાં તે જોમ-જોમ અનંતતાનો અનુભવ કરે છે તેમ-તેમ તેના મગજમાં “કંઈક બીજું” છે” એમ આવે છે. આ અનુભવમાંથી હૃદયનો અહોભાવ પેદા થાય છે. તેમાંથી આપો-આપ ધર્મરવાદ ફક્ત થાય છે.

આજની દુનિયામાં સામ્યવાદી વધુમાં વધુ નાસ્તિક ગણાય છે તે છતાં તેઓ આદર્શ માટે પૈસો, કુટુંબ સાધનો અને સંયોજોને ભતા કરે છે. તે બલિદાનનું મૂલ્ય ઓછું નથી. તેમની માન્યતા એ છે કે મન એક રાસાયણિક પ્રક્રિયા છે અને એ રીતે ઉત્ક્રાંતિથી માનવ પેદા થયો છે અને આમળ એ પ્રક્રિયાથી જ વિકસી રહ્યો છે. તે ભોક્ષી આદર્શ સિદ્ધ કરવાનાં સાધન તરીકે પૃથ્વીનાં દ્રવ્યોને માને છે કારણકે તેથી સુખ વિશ્વનાં માનવીઓને આપી શકાય. આવા માનવની રચના કરતાં હોમાઈશું એ તેમની ભાવના છે. આમ દ્રવ્ય અને શરીરી એતત્ત્વો એમનાં મુખ્ય છે. એ ભોક્ષી માને છે કે ઐતિહાસિક પરિબળો કામ કરેજ છે. દુનિયામાં શરીરીથી સંવેદના જાગે છે અને એ રીતે દુનિયામાં એ ભોગી નીકળે છે. આપણી પરિભાષામાં કહીએ તો તેને ‘મહાકાલ’, ‘અકાલ’ અથવા ‘કાલપુરુષ’ કહી શકાય. તેઓ માને છે. “બલિદાનો કાળને આગળ લાવે છે. માટે બિરાદર ! તું માતના સહન કર !” આ છે તેમનું તત્ત્વ. આમ જોઈએ તો દ્રવ્યમાં પ્રકૃતિનું તત્ત્વ અને કાળમાં અભ્યક્ત ધર્મરને એમણે પોતાની દષ્ટિએ માન્યો.

ચાર્વા કે દ્રવ્યને લાલે માન્યું, પણ તેનેય યમ-નિયમ વગેરે તો માનવા જ પડ્યા છે. વેદાંત અને જોનો વચ્ચે તો માત્ર પરિભાષાનો જ ભેદ છે.

પૂ. નેત્રિમુનિએ કહ્યું તેમ ઇશ્વર ત્રણ રૂપે છે કર્મબદ્ધ ઇશ્વર તે કર્તાબોક્તા છે; અરહિંત (સાક્ષી) તે જીવનમુક્ત (સદેહ) ઇશ્વર છે અને સતારૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યમય વિદેહ તે સિદ્ધ ઇશ્વર છે. કર્મબદ્ધ ઇશ્વર જો શ્રદ્ધા પ્રગટ કરે તો શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રગટી શકે છે. આ શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવા માટે નિસર્ગ-કુદરત ઉપર ધણા સાધક-સાધિકાઓ ટકી રહે છે. વિશ્વવાત્સલ્ય ઉપર ચાલનાર માટે “ૐ મૈયા” મૂઝાયું છે તે અવ્યક્ત શક્તિ તરફની શ્રદ્ધા છે. આ શ્રદ્ધા અવશ્ય ફળે છે, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહે છે. “ બિલાડીનાં અને વાંદરીનાં બચ્ચાંને વિશ્વાસ હોય છે તેથી બિલાડી બચ્ચાંને મોંથી ઉપાડે કે વાંદરીની છાતીએ બચ્ચું ચોંટે તો પશુ પડે નહીં ! ” તેમ ૐ મૈયા ઉપર વિશ્વાસ રાખી સાધક કાર્ય કર્યા કરે.

રજ્જેશુણવાળાને નૈતિક સિધ્ધાંતોવાળી સંસ્થા દ્વારા કર્મયોગ આચરવો જોઈએ; અથવા સંતોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. સંતોનો આશ્રય લેતી વખતે એક બાબત યાદ રાખવાની કે આપણે માની લીધેલા એ સર્વશ સંત પશુ દેહધારી છે અને તેમાં કોઈ કચાશ તો રહેવાની; તે કદાચ પહેલી નજરે પડે પશુ તેના કારણે શ્રદ્ધા ન ડગાવવી. પાણી ઉપર લીલ તો તરે પશુ તેની નીચે સ્વચ્છ પાણી હોય છે, એવું પશુ દેહધારી સંતો અંજે સમજવું જોઈએ.

આમ તો પ્રાણી માત્રમાં વાત્સલ્યભાવ તો હોય જ છે. તેથી પ્રકાશ સર્વત્ર દેખાશે. સૂર્ય કરતાં તે પ્રકાશ વધુ ઉપયોગી અને શક્તિશાળી હોય છે. આમ નિસર્ગ-અવ્યક્ત ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ચાલીએ તો નિરાશ થયા વગર આગળ વધી શકાશે. ”

શ્રી પૂંજીભાઈ : “ માણસ માટે એ શ્રદ્ધા સહજ બિલ્લીને ચાહે તો ચલાય તેમ છે. માણસમાં સહેજે ઓકિસજન (પ્રાણવાયુ) ચાહે છે પણ તે બંધ આવે તો બહારથી લેવો પડે છે. આવું શ્રદ્ધાતું છે. હરણનું નાનું બચ્ચું પણ માની જેમ શિકારીના લથથી ઠેકડા મારતું શીખી જાય છે. તેના ઉપરથી પણ અવ્યક્ત તત્વ તરફ પ્રેરાયા વગર નહીં રહેવાય !

ધણા લાલચ અને બધથી ઇશ્વરને માનવા પ્રેરાય છે. એક ચોર ચોરી કરે છે અને સારો તકાકો પડતાં તેને ઇશ્વરની કૃપા માને છે. તે પકડાઈ જતાં સજા પામે છે ત્યારે તેને ઇશ્વરનો કોપ માને છે. આને ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા ન કહેવાય; ઇશ્વર અધ્ધાનો પાયો તો સદૃશ સ્વાભાવિક જીડો વિવેક બુદ્ધિ ઉપર ઢોલો જોઈએ.”

પ્ર. હંડીસ્વામી : “ આખળા દેશમાં ધણાં દર્શનો થયાં છે, એક આવકિ મતને ચૂકીને બાકી બધાએ એક યા બીજી રીતે આસ્તિકતા અને અન્યકત ઇશ્વરનું પ્રતિબ્રાહ્મ કર્યું જ છે. સમન્વયની દૃષ્ટિએ વિચારતાં તો દરેક સ્થળે જીડું સત્ય સમજવા વગર નહીં રહે.

શ્રી બુળવંતભાઈ : ઇશ્વરવાદ, આસ્તિકતા વગેરે વિષયો ગૂઢ છે. પણ અહીં તેનું જે રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે સરળતાથી સમજાય છે. જૈન દર્શનના “આત્મા તે પરમાત્મા છે; જીવમાત્ર સિદ્ધસમાન છે. પુરૂષાર્થ કરીએ તો પરમાત્મા થવાય ” આ સત્યો સાચાં છે એથી શ્રદ્ધા તરત બેસે છે. જીવોની કક્ષા સમાન ન હોવા છતાં કેટલીક વાર આત્મા-પરમાત્મા છે તે અંગે શંકા પણ જાગે કે અપૂર્ણ આત્મા કઈ રીતે પરમાત્મા બની શકે? પણ, રાગદ્વેષથી મુક્ત ગુણ્યુક્ત બનવાન મહાવીર જેવાને પરમાત્મા માનવામાં કશી મુશ્કેલી પડતી નથી.

મારા નમ્ર મતે તો ગુણ્યુકર્મયોગનો આસરો લાઇ કર્તૃવ્યલીન બનવું જોઈએ; ન કે અંધઅધ્ધામાં રાગીને પરાવલંબી બની જમએ ! કર્તૃવ્યપરાયણુ તે શૂરવીર અને અંધઅધ્ધામાં ફસાઇ કર્તૃવ્ય ચૂકે તે પામર એમ માની, પરમાત્માના ખાગે જવાની કર્તૃવ્યપરાયણુતાને શૂરવીરતા માની, તેને ઇશ્વરવાદ માનવામાં આવે તો મારા નમ્ર મતે તેને ગણી શકાય છે તેવા ઇશ્વરવાદમાં શ્રદ્ધા તરત બેસી જાય છે.

(૭-૧૦-૬૧)

યોગ સાધનાનું તત્ત્વ

ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે ધ્યાન સાધનામાં યોગ સાધના પણ એક છે એમ મનાય છે. પણ યોગ સાધના કોને કહેવી ? તે સમજ્યા વગર સાધકે તે તરફ વળવું એ કંઈક અંશે ખતરા તરફ જવું થશે.

યોગ સાધના અંગે નીચેના વિચારો આજે પ્રચલિત છે :—

(૧) શાંતિ માટે એકાંતમાં જઈને યોગ સાધવો જોઈએ.

(૨) શરીર ધર્મનું સાધન હોઈને તેને સ્વસ્થ રાખવા માટે મેતિ, ધૌતિ, આસન, પ્રાણાયામ વગેરે માટે યોગની સ્થૂળ સાધના કરવી જોઈએ.

(૩) સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે યોગ સાધના કરવી જોઈએ.

(૪) ચમત્કાર ખતાવવા માટે યોગ સાધના કરવી જોઈએ.

(૫) લોકોને આકર્ષવા અને કામ-દામ-નામ કમાવવા યોગ સાધના કરવી જોઈએ.

(૬) ઈશ્વર કે આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગસાધના કરવી જોઈએ.
આ બધા મુદ્દાઓનો જરાક વિસ્તારથી છણીએ.

(૧) શાંતિ માટે એકાંતમાં યોગ સાધના :

આવી યોગ સાધના મોટા ભાગે ધર અને સંસારથી કંટાળેલા, ધરથી અસતુષ્ટ, સમાજના સધર્મો જોઈને ભાગનાર, બિનજવાબદાર સાધકો કે સંન્યાસીઓ વડે થાય છે. પણ ખરી રીતે તો તેમને જંગલમાં શાંતિ મળે છે કે કેમ તે એક પ્રશ્ન છે ? સધર્મથી દૂર ભાગનારને જંગલમાં કે એકાંતમાં ચિત્ત-એકાગ્રતા મળતી નથી અને ત્યાં જઈને પણ કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે વિષયો ધમાલ મચાવે છે. જેઓ આત્મકલ્યાણના બહાના હેઠળ સમાજકલ્યાણની જવાબદારીથી

છટકવા જાય છે તેમની સાધના પણ કાચી રહી જાય છે. તેમની સાચી કસોટી તો સમાજમાં જ થઈ શકે ને! એકાંતમાં રહેવાથી કપાયો કેટલા મોળા પડ્યા છે તેની ખબર ક્યાંથી પડે? સર્વાંગી વિકાસ પણ સમાજ સાથેનો અનુબંધ રાખવાથી જ થઈ શકે? જમવાન મહાવીર હજ્ય કોટિના શ્રમણ હતા. તેમણે એકાંતમાં કે સમાજથી અલગ રહીને પોતાની સાધના નહોતી કરી પણ સમાજના જુદા જુદા વર્ગના મનુષ્યોત્તર પ્રાણીઓના પણ સંપર્કમાં રહીને તેમણે સાધના કરી હતી. જ્યારે તે સંપૂર્ણ થઈ ત્યારે સંગ સંસ્થા સ્થાપી. શ્રમણ અને ગૃહસ્થ વર્ગ જનને પોતપોતાની કક્ષાએ યોગ સાધનાનું રહસ્ય બતાવ્યું. આ યોગ સમાજની વચ્ચે રહીને જ સાધવાનો હતો. આ હતો વિશ્વયોગ—વિશ્વના પ્રાણીમાત્ર સાથે એકતા આત્મીયતા સાધવાનો યોગ.

મહાત્મા ગાંધીજીને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કોઈ કે કહ્યું : “ બાપુ ! હવે આપનું કામ પૂર્ણ થયું છે. હવે આપ હિમાલયમાં જઈ યોગસાધના કરો ! ”

બાપુએ ખડુ જ લાક્ષણિક શૈલીમાં એનો જવાબ આપ્યો કે “ જો સમાજ હિમાલય જશે તો હું પણ હિમાલયમાં જઈને રહીશ. સમાજ છોડીને એકલા હિમાલયમાં જઈને યોગ સાધના કરવાની મારી કદપના નથી; કારણકે મારી સાધનાની સાચી કસોટી સમાજમાં જ છે. સમાજસેવા મારા આત્મવિકાસ માટે છે. મારામાં અને સમાજમાં અભિજ્ઞતા હોઈને સમાજ—કલ્યાણમાં જ મારું કલ્યાણ હું માનું છું. આમ મારી દરેક પ્રવૃત્તિ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે છે ! ”

કેટલાક લોકો થોડા સમય માટે આત્મનિરીક્ષણ કે ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ માટે એકાંતમાં જાય છે; તે સમજી શકાય છે, પણ તેમનો અનુબંધ તે વખતે પણ સમાજ સાથે હોવો જોઈએ નહીંતર એકાંતમાં રહીને દબ, કપટ વગેરે દુર્ગુણો પ્રવેશી જવાનો ડર રહે છે.

બદ્વ્યાહુ સ્વામીએ નેપાળની તળેટીમાં “ મહાપ્રાણ ” યોગ સાધવો શરૂ કર્યો. આ તરફ પાટલિપુત્રમાં વિદ્વાન સાધુ-સાધ્વીઓ અને

આવક-આવિકાઓ જાણીને લિપિબદ્ધ કરવા બેગા થયા. બદ્રબાહુ સ્વામી વમર શાસ્ત્ર વાચના પૂરી ન થઇ શકે કારણુ કે તેઓ જ તે સમયે સદ્ગુથી પ્રખર યાત્રી હતા. તેથી જિનભદ્રક્ષમા અમણે બે સંતોને, શ્રીસંધની આજ્ઞા લઇને ત્યાં મોકલ્યા. બદ્રબાહુ સ્વામીએ કહ્યું : “ મારે યોગ પૂરો થયા પછી આવી શકીશ । ”

સાધુઓ પાછા ફર્યા અને તેમણે શ્રીસંધને વાત કરી. સંધે જન્મને ફરી મોકલીને કહેવડાવ્યું : “ આપની યોગસાધનાનો છેલ્લો હેતુ સમાજ-સાધના છે. એટલે સહજ આવતી સમાજ સાધનાને મહત્વ આપવું જોઈએ । ”

બદ્રબાહુ સ્વામીને સત્ય સમજ્યું અને તેઓ પાટલીપુત્ર આવ્યા.

ધણી સમાજથી કટાણીને ચતડા થવા માટે યોગ-સાધના કરે છે; તે સાધકોની સાધના પણ કાચી રહી જાય છે. બાહુબલિજીએ એ રીતે જન્મભ્રમમાં યોગ સાધવો શરૂ કર્યો કારણુ કે તેમને સિદ્ધિ મેળવી મહાન મવાનું મનમાં હતું. સાથે જ નાના ભાઈઓને પણ પૂર્વ દીક્ષિત થયેલાં હોઈને વંદન કરતાં મન અચકાતું હતું. તેમને સમજાવવા અપભરેવ પ્રશ્ન એ બાહી અને સુદરી સાધ્વીને મોકલ્યાં. સાધ્વીઓએ તેમને કહ્યું :-

વીરા મારા ગજ થકી હેઠા ઉતરે રે, ગળે ચઢ્યાં કેવળ ન હોય વીરા મારારે ! તે સાંભળી બાહુબલિજી પ્રતિશ્રોધિત થયા. સમાજ સાથે અનુબંધ ન હોવાથી તેમનું અભિમાન વધતું ગયેલું. પણ યાત્રા થયા પછી સમાજ સાથે અનુબંધ જોડવા પગલાં ભરે છે કે તરત કેવળ-યાત્રા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમને સિદ્ધિ મળી જાય છે.

યોગસાધના ઝેઠંતમાં થોડા સમય માટે બંધે થાય પણ તેની ખરી પરીક્ષા તો સમાજની વચ્ચે રહીને જ થાય છે. સામાન્ય માણસ યોગસાધના ઝોછી કરી શકે છે. કાંતો કંટાળેલા, કાંતો યાત્રી અથવા સમર્થ માણસો કરે છે. ધણી ધનવાનો પણ નામ કમાવવા માટે

યોગસાધના કરવા જાય છે. તેઓ દાન-પ્રણમ કે સમાજ હિતનું કાર્ય કરતા નથી; એટલે તેમની યોગસાધના દંભ-સ્વાર્થ કે પોતાના ખોટાં કાર્યો ઉપર પડેલી નાખવા માટે હોય છે. તેની સમાજ ઉપર ઊભટી અસર પડે છે.

ધણી સમાજસેવકો જેઓ સમાજ સાથે મેળ સાધી શકતા નથી તેઓ પણ આવી યોગસાધના તરફ જાય છે. તેઓ જવાબદારીથી ભાગનાર હોય છે. ધણી તેમને ફકકડો કહે છે. તેઓ સ્વચ્છંદ અને બિનજવાબદાર ચમ્પ છૂમે છે. ધણી એકાંત નિવૃત્ત-પ્રધાન સાધુઓને તે સૂઝે છે જેમને સંસાર પાપમય ભાસે છે. પણ તેમને અંતે આહાર-પાણી માટે તો ગૃહસ્થનો આશરો લેવો પડે છે. પૂ. કેદારનાથજીએ પણ એકાંત યોગસાધનાનો અખતરો કરેલો પણ અંતે મહાત્મા માંધીજી પાસે આશ્રમમાં રહેવા આવ્યા અને કર્મયોગ સાધ્યો.

(૨) સ્વસ્થ શરીર માટે યોગ સાધના : યોગસાધના ધણી લોકો શરીરની નિરોગિતા માટે કરે છે. આવા હઠયોગી હિમાલયમાં જન્મને તેતિ, ધોતી, નૌત્રી, ભસ્ત્રિકા, આસન, પ્રાણાયામ વગેરે પટ્કર્મ સાધે છે પણ તેઓ અતડા બની જાય છે અને સમાજ સાથે રહેવા લાયક રહેતા નથી. આવા લોકો દીર્ઘજીવી અને સ્વસ્થ બની જાય છે ખરા, પણ તેથી તેમના આત્માને કે વિશ્વને શું લાભ ?

અરવિંદ યોગીએ રાજયોગ સાધ્યો અને માન્યું કે ચૌંડીચેરીમાં જન્મને ત્યાંથી વિશ્વને મારા વિચારો મોકલીશ ! તેમણે ચૌંડીચેરીમાં આશ્રમ બાંધ્યો ખરો અને કેટલાક આકર્ષાયા પણ ખરા; પણ આખા ભારતને તેનાથી કેટલો લાભ મળ્યો ? આવા યોગી અરવિંદને પણ અંતે ગૂમડું થયું અને તે જીવલેણ બનેલું. તે દરેક માટે ચેતવણીરૂપે છે.

(૩) સિદ્ધિ માટે યોગ સાધના :

યોગ સાધના વડે ધણી સિદ્ધિઓ મેળવતા હોય છે પણ મોટાભાગે તેનો દુરુપયોગ જ થતો જોવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં એક પંથ એવો નીકળ્યો જે ચમત્કારોમાં માનવા લાગ્યો. પણ અંતે તેની પ્રતિષ્ઠા ન રહી. ખુદ ખુદ ભગવાને યોગ કરી નેયો પણ તે સમાજ કદમાણ્ય માટે ઉપયોગી ન લાગતા, તેમણે બિહુઓને કહ્યું :—

ચરમ મિત્રસ્ત્રવે વહુજન હિતાય, વહુજન સુખાય

કે બિહુઓ ! બહુજનહિત માટે અને બહુજન-સુખ માટે તમે વિચરણ કરો—સાધના કરો.

જૈન-ધર્મે તો પ્રારભથી જ હઠયોગ ચમત્કારો વગેરેથી દુર રહેવા બિહુઓને કહ્યું છે. સિદ્ધિઓના ચક્રકરમાં પડવાથી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર્યની સાચી સાધના થતી નથી. તે તો સમાજમાં રહીને જ થઈ શકે છે. હૃદય ચરિત્રવાન સાધકોને સર્વાંગી સાધના કરતા કરતા આપોઆપ લઘિધઓ મળી જાય છે ! સિદ્ધિઓ માટેના યોગની મહત્તા એટલા માટે ઝાઝી આંકવામાં આવી છે કે તેનાથી વિશ્વતું-સમાજતું કે આત્માનું કશું કદમાણ્ય સધાતું નથી.

એકવાર એક હઠયોગી ૧૪ વર્ષ સુધી હઠયોગ કરી પાણી ઉપર ચાલવાની સિદ્ધિ મેળવીને આવ્યો હતો. તેનો ભેટો એક નૈયાયિક પંડિત સાથે થઈ ગયો. પંડિત નાવમાં બેસવા જતા હતા કે પેલા સિદ્ધ યોગીએ કહ્યું : મેં ૧૪ વર્ષમાં પાણી ઉપર ચાલવાની સિદ્ધિ મેળવી છે !”

પેલા નૈયાયિકે જવાબ આપ્યો : “ તમે જે ૧૪ વર્ષમાં સિદ્ધ કર્યું છે તેનું મૂલ્ય કેવળ ૧૧૧ પૈસો છે. હું ૧૧૧ પૈસામાં પાણી ઉપર તરી શકું છું. પણ ૧૪ વર્ષ શા માટે કષ્ટ સહાં ? ”

એટલે કે સિદ્ધિ મેળવવાની દોટમાં માણસ પોતાના લક્ષ્યમાં સ્થિર રહી શકતો નથી. સાચા સાધકે તેથી દુર રહેવું જોઈએ.

આનંદ ધનજીને એક હઠયોગીએ રસકૃપિકા મોકલી. એ રસ-કૃપિકામાં રહેલ રસથી લોહું કે તાંબું, સોનું થઈ જતું. આનંદધનજીએ

તેને ફાડી નાખી હાથોગીના સેવકે કહ્યું : “ મહારાજ ! તમને આની કિંમતની ખબર નથી ! ”

આનંદધનજીએ કહ્યું : “ મને જે જોઈએ છીએ તે મળી ગયું છે આની મને જરૂર નથી ! ”

(૪) ચમત્કાર માટે યોગસાધના :

ધણા ભોકો ચમત્કાર માટે યોગસાધના કરે છે પણ સાચા સાધકે તેમ ન કરવું જોઈએ. ચમત્કારથી થોડી વાર ભોકોને આકર્ષી શકાય પણ અંતે અંદર પોણા હોઈને બાજી ઉઘાડી પડી જવાની એટલે ખરે ચમત્કાર આરિત્યનો છે. જીવનમાં ત્યાગ હોય અને સંયમનું લક્ષ્ય હોય તો આરિત્ય સંપૂર્ણ રીતે આવતાં તે પણ એક પ્રકારનો ચમત્કાર છે. બાહ્ય ચમત્કારથી ભોકોમાં પામરતા, અધિવિશ્વાસ અને અનિષ્ટો વધે છે પણ કેટલાક સાધકો બાહ્ય ચમત્કાર તરફ વળી જનતાને ઉલટે રસ્તે દોર્યા કરે છે. આ તો આરિત્ય તરફથી ખસવા જેવું થયું.

યોગી આનંદધનજીના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. તેઓ મેડતા ગયા. ત્યાં રાજ-રાણીમાં અણુબનાવ હતો. આનંદધનજીની ખ્યાતિ વધારે હતી એટલે રાણી તેમની પાસે ગઈ. બધી બીના કહી કોઈ મંત્ર આપતાં કહ્યું.

આનંદધનજીએ એક કાગળ ઉપર કંઈક લખીને આપ્યું. રાણીએ તેને તાવીજમાં મઢાવી લીધું, અને બાવડા ઉપર બાંધી લીધું. સંયોગવશ રાજ-રાણીનો મેળાપ થોડા વખત પછી જ થઈ ગયો. રાણીએ તેને આનંદધનજીનો પ્રભાવ જાણ્યો અને તેમને વંદના કરવા આવી.

આનંદધનજીએ પેલા કાગળ ગાંડ્યો. રાણીએ તે તાવીજમાંથી ખોલીને આપ્યો. આનંદધનજીએ રાણીને તે વાંચવા આપ્યું. તેમાં લખ્યું હતું :—

“રાની રીસે તો આનંદ ઘન કો કયા ?

રાજા રીસે તો આનંદ ઘન કો કયા ?”

રાષ્ટ્રીય જોતીજ રહી, આનંદધનજીએ કહ્યું : “હું ચમત્કારમાં માનતો જ નથી.” પણ અહીં જીએ કે તમારી શ્રદ્ધા ચમત્કાર બની છે.”

(૫) લોક-આકર્ષણ માટે યોગ સાધના :

ધણી લોકો, ખીજ ઉપર પ્રભાવ પાડી પોતાનું કામ કઢાવવા માટે યોગસાધના કરે છે. તે યોગ્ય નથી. એથી થોડીક પોતાની હુકાનદારી આલી શકે પણ આત્મ કલ્યાણ થતું નથી કે સમાજ-કલ્યાણ થતું નથી. ધણી સાધુઓને મે કહેતા સાંભળ્યા છે કે પહેલાં યોગ સાધના કરીએ તો તેથી લોકો ઉપર પ્રભાવ પાડી ધાતું કામ કરાવી શકીએ. એ યોગ સાધના સાધુતાને અનુરૂપ નથી, તેથી દબ, અહંકાર, સ્વાર્થ અને વ્યક્તિવાદિતા વધે છે,

(૬) આત્મા કે ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે યોગસાધના :

ધણી લોકો આત્મા-પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગ સાધના કરવા માગે છે પણ તે કારણ વજ્રદ વગરનું છે. ઇશ્વર કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર તો વ્યક્તિથી સમાજ અને સમષ્ટિ લગીના વિશ્વના આત્માઓ સાથે એકતા અને અભિન્નતા સાધવામાં થાય છે. માત્ર રથૂળ યોગથી તે ન થઈ શકે.

જૈન-દર્શનમાં આ ઇશ્વર-સાક્ષાત્કારને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. અને “જે જ્ઞાં જીણાઈ સે સર્વ જીણાઈ” કહી એક આત્માને જાણનાર બધાને જાણે છે તેના અનુસંધાનમાં જીણાવ્યું છે.

ઉપનિષદમાં પણ “एकस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति” એજ વાત કહી છે. આવી સર્વજ્ઞતા કે કેવળજ્ઞાનનું કારણ યથાખ્યાત ચારિત્ર્ય અને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યજ્ઞાનની ઉપશબ્ધિ છે. તેના માટે બાહ્ય યોગસાધના અનિવાર્ય નથી.

યોગ શું છે ?

હવે વિચારીએ કે વાસ્તવમાં યોગ શું છે ? એની જુદી જુદી બ્યાખ્યા જુદા-જુદા કાળમાં થઇ છે તે અંગે જાંડી વિચારણા કરીએ.

પાંતજલ યોગદર્શનમાં કહ્યું છે :—

“ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધ : ”

—ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે યોગ છે. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ માટે યોગસાધનાના રથૂળ કારણો કે ઉપસા કારણો યોગ્ય નથી. એટલે જ ગીતાએ યોગની બ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે :—

સમત્વં યોગ ઉચ્યતે

—લાભ અને હાનિ સુખ ને દુઃખ સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિ બન્નેમાં સમત્વ જળવણું તેને જ યોગ કહ્યો છે, જો કે ગીતામાં રથૂળ યોગનું વર્ણન આવે છે. “ શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મન : ” વગેરે દ્વારા આસન પ્રાણાયામની થોડીક જાંખી ખતાવી છે પણ તે કર્મ યોગમાં કુશળતા માટે છે, કર્મયોગ કરતી વખતે તન, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયો લક્ષ્ય તરફ એકાગ્ર રહે, તત્ક્લીન ચર્ચ જાય, લક્ષ્યમાં જોડાઇ જાય; તે અનિવાર્ય છે. પણ તેની જાહેરાત, આડંબર કે અમત્કાર ખતાવવાપણું રહેતું નથી, કારણ કે ગીતામાં કર્મફળ-આકાંક્ષા કે કર્મ આસક્તિનો સખત વિરોધ છે. ઉપસા બધા કારણોમાં એ રખેટ જણાઈ આવે છે. તેથી જ યોગની છેલ્લી પરિભાષા કહી છે :—

યોગ : કર્મસુ કૌશલ્ય ।

કર્મોમાં કુશળતા આવે એટલે કે કર્મમાં આસક્તિ કે અકર્મણ્ય રહેવાની વૃત્તિ ન જાગે તે જ યોગ છે. અહીં યોગમાં કર્મ સુકવાની વાત ગીતાએ નથી કરી પણ કામ્ય, કર્મનો ત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરવાની વાત કરી છે. એટલે જ કહ્યું છે :—

“ સ્વે-સ્વે કર્મણ્યભિદતઃ સંસિદ્ધિ સમતે જર : । ”

પોતાના કાર્યોમાં અભિરત રહેલ માણસોને સિદ્ધિ મળે છે તેને અલ્પ જર્મને કાર્ય છોડીને, જવાબદારીથી ભાગીને કોઈ નિષ્કર્મણ્ય યોગસાધના કરવાની નથી.

ભગવાન મહાવીરે અને જૈનાચાર્યોએ આજ સદ્જયોગ સાધ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીએ સંન્યાસયોગ અને અનાસક્ત કર્મયોગ સાધ્યો હતો. તેને અનાશક્તિયોગનું તેમણે નામ આપ્યું હતું. સ્વામી ત્રિવેકાનંદે અને અરવિંદે રાજયોગ સાધ્યો હતો. રમણમહર્ષિ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસે સેવાયોગ સાધ્યો હતો. આ બધાએ સ્થૂળયોગ સાધનામાં પોતાની યોગશક્તિ રૂંધવી ન હતી. તે માટે સ્પષ્ટ આદેશ પણ આપ્યો છે :-

“ સંતે વીરિયે ન ગિગૃહિયન્વ. ”

છતી વીર્ય-શક્તિને રૂંધવી; વેડફવી કે અયોગ્ય અથવા અકર્મણ્ય રહીને રોકવી; એ યોગ્ય નથી. આમ પણ અરવિંદ વગેરેએ કરેલી યોગસાધના આજના યુગને અનુરૂપ નથી.

આજે સગઠનનો યુગ છે. એટલે યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલ સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની સામુદાયિકરૂપે સાધના કરી વિશ્વના પ્રાણીમાત્રમાં સમત્વ, મૈત્રી અને અભેદ સાધવો એ જ ખરો યોગ છે.

વિશ્વયોગ : વ્યક્તિનો સમષ્ટિ સાથે અભેદ સાધવો કે અધ્યાત્મની બાષામાં પોતાના આત્માનો વિશ્વના આત્મા સાથે અભિજ્ઞતા સાધવી એ જ વિશ્વયોગ છે. એમાં પતંજલિમાંથી ગાંધીજી સુધીના બધા યોગોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ, સમત્વ, કર્મકૌશલ કે અનાશક્તિ યોગ વ્યક્તિગત નહીં પણ સમષ્ટિને સ્પર્શતાં હોય તો તે સર્વોપર અને સમાજવ્યાપી બની શકે.

ભગવાન મહાવીરે સ્વામીએ વ્યક્તિથી માંડીને સમષ્ટિ સુધીનો આ વિશ્વયોગ સાધ્યો હતો. દીક્ષા બાદ અનાયભૂમિના લોકો સાથે અનુબંધ બેઠ્યો હતો. સાપ જોવા ઝેરી પ્રાણી સાથે પણ અનુબંધ

જોડયો હતો. એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય જીવો સાથે આત્મીયતા સ્થાપીને કેવળજ્ઞાન મેળવ્યું. પછી સંઘ રચના કરી અને સંઘ દ્વારા માનવજાતિ અને માનવજાતિ દ્વારા સમસ્ત પ્રાણીજગત સાથે અભિન્નતાનો યોગ સાધ્યો. તેમણે તુટેલા અનુબંધ સાંધ્યા, નવા અનુબંધો જોડ્યા; એ માટે તેઓ સમાજમાં રહ્યા અને પોતાના શ્રમજ્ઞોને પણ તેમણે સમાજમાં રહેવાનું ‘કે સમાજ સાથે અનુબંધ રાખવાનું’ કહ્યું. એ સદૃશ વિશ્વયોગ છે.

એ વિશ્વયોગ આજે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વી અને લોકસેવકોએ સાધવાનો છે. જો કે આમાં શરીર, મન, પ્રાણ પુદ્ગિ, ચિત્ત, ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા પણ જોઈશે. તે માટે મહાવ્રતો-અણુવ્રતો અને નીતિ-નિષ્ઠા જોઈશે. યોગના નિયમો પણ જોઈશે, પણ તે કમાણી, પ્રચાર કે આડંબર માટે નહીં; વિશ્વયોગ સાધવા માટે.

ધીરે ધીરે વિશ્વયોગ સધાતાં પ્રાણીમાત્રનું વાતસલ્ય મળશે અને સાચી દૃષ્ટિ ખીલશે. વૈરાગ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તવૃત્તિનો વ્યક્તિગત અને સમાજગત નિરોધ થઈ શકશે. કદાચ આત્મનિરીક્ષણ માટે એકાંતવાસ કરવો પડશે; પણ તેનું ધ્યેય વિશ્વયોગની સાધના માટે જ હશે.

આ વિશ્વયોગ આજના સંગઠન યુગમાં પરસ્પરના અનુબંધ વડે સાધવાનો છે. ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસીઓ વ્યક્તિથી માંડીને સમગ્ર સુધીનો સંગઠનો સ્થાપીને યોગ સાધશે. જનસેવકોના સંગઠનોની પ્રેરણાથી લોક-સમાજ સુધીનો યોગ સધાશે. જનસંગઠનો એ બન્નેની પ્રેરણાથી એક રાષ્ટ્ર સુધીનો (જેમાં ગ્રામ, નગર, પ્રાંત, સંપ્રદાય, જાતિ, ધર્મ બધાં આવી જાય છે) યોગ સાધશે અને રાજ્યસંગઠન (કેએસ) ભારત વડે વિશ્વ રાજ્યસંસ્થા સુધીનો યોગ સાધશે. એમાં માર્ગદર્શન પ્રેરણા અને પૂર્તિ હપલાં ત્રણ સંગઠનોનાં હશે.

આ જ વિશ્વયોગની સાધનાનું ચિત્ર છે. એ ચિત્ર ગાંધીજીએ કહ્યું

હતું. પૂ. સંતખાલજી પણ એ ચિત્ર કદપીને જ વિશ્વયોગ સાધવા મથી રહ્યા છે. આપણે પણ એ વિશ્વયોગ સાધવાનો છે. સમગ્ર વિશ્વના પ્રાણીઓ સાથે એકતા, અબેદતા અને સમતા સાધવાની જે વૃત્તિ છે; તે જ યોગસાધના પાછળનું સ્પષ્ટ દર્શન છે.

ચર્યા-વિચારણા

પૂ. હંડી સ્વામીએ આજની ચર્યાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “યોગ શબ્દ ‘યુજ્’ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. તેનો અર્થ છે બ્રહ્મ અથવા ઈશ્વર સાથે જોડાણ કરવું. તે છે યોગનું અસલ સ્વરૂપ. બ્રહ્મ સાથે આપણું શરીર, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર વગેરેનું જોડાણ થાય છે. અહીં યોગનો થોડોક ઇતિહાસ કહું તો યોગ્ય જ ગણાશે. દિગ્વિજયન યોગના આદ્યપ્રણેતા ગણાય છે. ભગવાન ઋષભદેવના સો યુગોમાં ૮૧ બ્રાહ્મણો, ૯ યોગેશ્વર, ૯ ક્ષત્રિયો ઉપરાંત બરત ચક્રવર્તી પણ વૈદિક દષ્ટિએ હતા. વૈદિક ધર્મ પ્રમાણે આ નવ યોગેશ્વર જેને નાથ સંપ્રદાય માને છે તેમાં મન્થેન્દ્ર, ગોરખ, જલધંધર, ભરથરી વગેરે ગણાય છે, પણ ગોપીચંદ ગણાતા નથી. નાથ સંપ્રદાય પાશુપત ધર્મની શાખા ગણાય છે. મહાભારતમાં પાંચ નામો આ પ્રમાણે આવે છે. વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ. નાથ સંપ્રદાય યોગપ્રધાન ધર્મ છે. યોગમાં અણ્ણિમા, લધિમા, આકાશગમન અને પરકાય પ્રવેશ વ. સિદ્ધિઓ આવે છે. કહેવાય છે કે શંકરાચાર્ય તે જાણતા હતા. એ આઠ સિદ્ધિઓમાં આજે ભાગ્યે જ કોઈ સિદ્ધિ હશે. તે ઉપરાંત ચોવીશ મુદ્રા અને ચોવીશી આસનો તેમજ નેતિચોતિ વગેરે ક્રિયાઓ પણ કહી છે. યોગસાધના શુરુના સાન્નિધ્ય વગર કરવાની મના છે; કારણકે તેમ કરવાથી મગજ ગાંઠું બની જવાનો સંભવ છે.”

શ્રી માહસિયા : “નાનાભાઈ બટ્ટે ‘સ્તબ્ધ ક્રિયા’ સુધી યોગ સાધ્યો હતો એવો મારો ખ્યાલ છે. તેમના તરફથી જે સાંભળ્યું છે

તે હપરથી થેડુંક કહું :—(૧) એક સાથે જોડાવું તેને એકાંત નામની યોગસાધના કહેવામાં આવે છે. ત્યાં સિદ્ધની કલ્પના છે જેમાં ભક્તિ અથવા દર્શનની પ્રધાનતા હોય છે. (૨) આલોકાંત યોગસાધના, જેમાં આલોક સિવાયનાં ખીજાં સ્વરૂપો ચંદ્રો, કેલાશ, વૈકુંઠ, સિદ્ધિ શિલા વગેરે સાથે યોગ સાધવો અહીં તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રધાનતા અને જ્ઞાનમાં લીન બનવાનું હોય છે. (૩) લોકાંત યોગસાધના જેમાં કર્મ અથવા ચારિત્ર્યની પ્રધાનતા હોય છે. ભક્તિમાં સમર્પણ, કર્મમાં અનાસક્તિ અને જ્ઞાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્ય સાધન બને છે. આ ત્રણેને નોખા પાડવા વગર વિચારાય તે એકદરે પૂર્ણ યોગની સાધના કહેવાય છે.

સર્વ પ્રથમ ચિત્ત શુદ્ધિ જરૂરી છે. તેના વગર વચમાં પેદા થતી સિદ્ધિઓ મુશ્કેલીમાં મૂકાવે. ચિત્ત શુદ્ધિમાંથી બાવના શુદ્ધિ થાય. આના પરિણામે સાધક બધાં કર્મોથી મુક્ત થાય. અમુક એકાદ કર્મમાં લીન થવાનું બને, આ સાધનામાં રાગદ્વેષ કે પૂર્વગ્રહો સતાવતા હોય છે. માટે તેમાંથી છૂટવા, સચેત્રો ચાલુ હોય છતાં અલગ એકાંતમાં જવાની જરૂર પડે છે. આ એકાંત ચિત્તશુદ્ધિ માટે જ છે તે બૂલાવું ન જોઈએ.

ચિત્તશુદ્ધિ પહેલાં યોગસાધના વર્જનીય ગણાવી જોઈએ. નાનાભાર્ગવે બટ્ટને પણ ચિત્તશુદ્ધિ ન લાગતાં તેમણે યોગસાધના બંધ કરાવી. અમે ધણું કહ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું : “જે મારા માટે વળ્યું છે તે ખીજા માટે પણ વળ્યું છે કારણ કે આનો સદુપયોગ થવાને બદલે દુરુપયોગ થવાનો વધારે સંભવ છે.”

આજે પાશ્ચાત્ય યુગની મનોવૈજ્ઞાનિક અસર હેઠળ વિકારો સ્વાભાવિક મનાય છે અને સંયમને અસ્વાભાવિક ગણવામાં આવે છે. તેથી ચિત્તવૃત્તિની શુદ્ધિ વગર યોગસાધના હાનિ પહોંચાડ્યા વગર નહીં રહે. આપણું ચિત્ત વિજ્ઞાન શક્તિનું ધારક છે.

આંખોમાંથી કિરણો નીકળે છે. તે આલોચક રસ છે. નીમક આપણા શરીરમાં વિજળી પેદા કરે છે તેમ મગજના જ્ઞાનતંત્રો

આલોચક રસ આપે છે. એવી જ રીતે મનની, જીભની અને અન્ય ઉદ્વિગ્નેની અનેક સૂક્ષ્મ શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓને લઈને બહારના આંદોલનોનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આજે માનવજાતને ડગમગ કરાવનાર કામ-ક્રોધથી મુક્ત કરવા અને આ આખુંયે માનવને સર્વસુલભ કરાવવા, આધ્યાત્મિકતા ધર્મ અને યોગનો તાળો મેળવવો પડશે. વાસનામુક્ત આત્મા એ અનાસકત કર્મનું સાધન છે. આમ વિચારીએ તો શ્રી નાનાબાહની યોગસાધના અંધુરી રહી. તેમ ન થાય અને તેમની પાસે કે એવાં જે કોઈ નરનારી હોય તેમની પાસે યોગનો જે કંઈ મસાલો હોય તેને મેળવી સર્વસામાન્ય બનાવવા માંડે તે જરૂરી છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં યોગ; મહાજયોગ રૂપે છે. ત્યાં જ્ઞે કે યમ, નિયમ વગેરે પારિભાષિક શબ્દો નથી આવતા પણ સામાયિક વગેરે આવે જ છે. જો આજનું વિજ્ઞાન શેફેટ વગેરે બનાવી શકે છે તો જૈનન્ય યોગ સામુદાયિક ઢંગે સાધી, એટલે વગેરેની ભાગે જનતા આદિસક રીતે ટકી શકે અને લડાઈ માત્ર ટાળી શકે એમાં નવાઈ શી છે? "

શ્રી દેવજીભાઈ : "મારા મતે તો સમર્થ યોગી કે યુગપુરૂષ એ છે જે ગમે તેવી કપરી સ્થિતિમાં પણ મનને અડગ અને સ્થિર રાખે. તેમ જ જગતની સુસંસ્થાઓને યોગ્ય સ્થાને રાખી કાર્ય કરે અને કરાવે જેથી જગત ઉપર અજોડ અસર થાય. આજે કપાયો અને રાગદ્વેષને દુર કરે તેને જ સાચો યોગ કહેવો પડશે. વ્યક્તિ અને સમાજનાં કામ-ક્રોધ વગેરે જોઈને થાય તે વ્યવસ્થામાં લાગી જવું એ જ સાચી યોગસાધના છે.

શ્રી. પૂંજીભાઈ : "મારા નમ્ર મતે આજનો યોગ એટલે વિશ્વનો વિચાર કરી આચાર ગોઠવવાનો છે. તેને અમલમાં મૂકવા માટે (૧) સહયોગ (૨) પ્રયોગ (૩) ઉલ્લેખ અને (૪) ઉપયોગ. આ ચાર અંગોની જરૂર પડે છે. એક કાળે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ માટે એકાંતમાં

જવું પડતું, આજે સમાજમાં આવવાની જરૂર યોગવાળાને અનામતે થઇ પડી છે. એટલે એ વ્યક્તિએ સમાજનો સહયોગ સાધવો હશે કે તે સમાજમાં લોકપ્રિય થઇ પડવો હશે. આમ સહયોગ થયા બાદ તે વ્યક્તિ પ્રયોગ કરશે. પ્રયોગ શરૂ કર્યો કે ઉલ્લોમ આવશે. ઉલ્લોમ આવ્યા પછી ઉપયોગ આવશે જેથી વિશ્વના કલ્યાણનો ઉદ્યોગ ચાલુ રહેશે.

કામકોષાદિ અંતરના શત્રુઓ ઉપર અંકુશ આવવાથી વ્યક્તિથી માંડીને સમષ્ટિ સુધી ઉપયોગ થવા માંડશે. તેથી જ અન્યના કલ્યાણ માટે સ્વકલ્યાણ પણ થશે. આવા વિશ્વયોગમાં જેટલી ઉણપ એટલું પોતાને નુકશાન થશે એટલે જાડી કાળજી રાખવાનું માર્ગદર્શન આપનારાં સાધુ-સાધ્વીઓ પણ જરૂરી છે.”

શ્રી બળવંતભાઈ : “એકાંતમાં કે સમાજમાં ગમે ત્યાં યોગ સધાય પણ સાધકનું પરીક્ષા સ્થળ સમાજ જ છે. તે રીતે જંગલ કે વસતિ ખનનમાં યોગી રહી શકે. ખનનેનો યોગ રહેતો સાઈ. ભગવાન ઋષભદેવથી મહાવીરસ્વામી લગી બધા યોગી થયા. પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યાં ત્યાંના કર્તવ્યો પાર પાડ્યાં અને પછી સાધુ થયા. સાધ્વીઓને પૂરક તરીકે લીધા. મલ્લિનાથ જેવા સાધ્વીએ તો છ પુરૂષો રાગઓને સાધુઓએ પૂરક તરીકે સાથે લીધા છે. કમ' તો સાધુજીવન અને ગૃહસ્થજીવન ખનનેમાં સરખાં રહ્યાં છે. યજુર્વેદના ચાલીસમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે ! “સો વધ' જીવે પણ કાર્ય' કરતા જીવે !” જે આ રીતે અનુસંધાનમાં રહીને કાર્યો કરે છે તેજ યોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગસિદ્ધ સાધુ કે સાધ્વી, સ્થૂળ નજરે ભલે કામ કરતાં ન દેખાય, પણ તેમનું શારીરિક કે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ આ બધાં સુકાર્યો સાથે અનુસંધાન હોય જ છે.”

શ્રી શ્રોફ : “એક બરાબર સધાય તોજ બધું બરાબર સધાય, જેમ આપણે પ્રાર્થનામાં નિયમિતતા જાળવીએ છીએ તો બીજા સમયોમાં પણ આપોઆપ નિયમિતતા આવી જાય છે. તેવી જ રીતે માનવમાત્રનો અનુબંધ વ્યવસ્થિત થાય તો પ્રાણીમાત્રને સુખ શાંતિ થઈ જાય.”

શ્રી ચંચળબેન : “સાહસિકપણું અને દૃઢમન એ યોગની મુખ્ય શરતો છે. કામળ પ્રવૃત્તિ અને નિયમિતતા પણ જોઈએ. પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં રહી આત્મભાન ન ભૂલીએ એવી સાવધાની રાખતાં છોડાં આત્મ અક્ષુ ઉધડી જાય છે; વિદ્યુતપ્રવાહ શરીરમાં વહે છે, માટે આરિઝ્ય અને અસાચ્ય ઉપર વધુ બાર મૂકાવો જોઈએ.”

શ્રી માટલિયા : “વિજ્ઞાનનો જેમ પ્રારંભમાં દુરપયોગ થયો તેમ શરૂઆતમાં યોગનો દુરપયોગ થશે. છતાં કષાયમુક્તિનું ‘લક્ષ્ય’ અને તેવી ચોખવટનું લક્ષણ બાંધી જોખમ ખેડીને પણ યોગનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “આજના યુગની યોગ સાધના એટલે કર્મમાત્રમાં નિલેપતા કેળવવાનો પુરુષાર્થ કરવો. તેથીજ સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓએ આ દિશામાં જોખમો ખેડીને પણ ઝુંકાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો ગણાય. જોકે મોડું તો થયું છે પણ ગાંધીજીએ ચીલો સુદર પાડી આપ્યો છે. જેથી કાર્ય ઝડપથી અને સગીન બનશે. એ વાત પણ સાચી છે કે આ કામ સાચાં સાધુસાધ્વીના યોગ વિના નહીં થાય.”

(૧૪-૧૦-૬૧)

સાધનાના વિવિધ અગ્રામાં વિવેક

યોગસાધના ઉપરાંત પણ કેટલીક સાધનાઓ છે. જે જુદા જુદા ધર્મો અને દર્શનોએ સૂઝાડેલી છે. એક સાધુ પણ સાધના કરે છે અને એક લોકસેવક પણ સાધના કરે છે. વ્યક્તિગત સાધના થાય છે અને સમૂહગત સાધના પણ સધાય છે. આ સાધનાઓમાં ક્યાંક આડંબર તો ક્યાંક અમત્કાર દેખાય છે. ક્યાંક કોઈને ઉપર ઉઠાવવાની વાત હોય છે તો ક્યાંક નીચે પાડવાની વાત હોય છે. દર્શન વિશુદ્ધિમાં માનનાર સાધક માટે ત્યાં સાવધાની, વિવેક અને સ્પષ્ટ નિર્ણય બહુ જ અગત્યનાં બની રહે છે.

સાધના એટલે શું : સર્વ પ્રથમ સાધના શું છે? એ વિચારીએ.

અમુક સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે જુદાં જુદાં સાધનો વડે જે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેને સાધના કહેવાય છે. એ દૃષ્ટિએ અલગ-અલગ ધર્મના ક્રિયાકાંડો, વિધિવિધાનો કે અનુષ્ઠાનો સાધના છે. તેના વડે નિશ્ચિત નિર્દેશિત સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. પણ ધણાં લોકો એ વાતને ભૂલી જાય છે. અને તે સાધનોને જ સાધ્ય માનીને અટવાઈ પડે છે.

આ ઉપરાંત પણ આ સાધનોમાં શુદ્ધ સાધનો હોવાં જરૂરી છે. ધણાં એવાં સાધનો હોય છે જે સત્ય, અહિંસા અને સંસ્કૃતિને બાધક હોય છે. તે અશુદ્ધ સાધનો છે. જેમકે જમતની માતા જમદંબાના મંદિરમાં પશુબલિ આપવો; અથવા મરજીદ જેવા ધર્મસ્થાનમાં ઓઝો ન આવી શકે; અથવા મંદિરમાં હિંદુ હરિજન શુદ્ધ થઈને પણ ન આવી શકે અથવા એકના સ્પર્શથી બીજાની જાત-જમણુ બધું અમઝાઈ જાય. આવાં સાધનો યોગ્ય નથી એટલે તેના વડે જે ક્રિયાકાંડો થાય છે; સાધના થાય છે તે પણ યોગ્ય નથી.

સાધ્ય ખરું કયું ? : સાધના સાધ્યની દિશામાં છે કે નહીં
અથવા ખરું સાધ્ય કયું છે તે જાણવું દર્શન-વિશુદ્ધિ માટે અતિ
અગત્યનું છે. એથી સાધ્ય કે ઉપસાધ્યની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા સમજી લઇએ
તો દર્શન વધારે સ્પષ્ટ થશે.

સાધ્ય શું છે ?

એની સરળમાં સરળ પરિભાષા તો એ છે કે જેના વિષે ફરી
કોઇ સવાલ ન ઊઠે તે અતિમ સાધ્ય છે. એક માણસ ખોરાક માટે
પ્રયત્ન કરે છે તેને પૂછી શકાય કે ખોરાક શા માટે ? તે કહેશે પેટ
બરવા માટે ! ફરી પ્રશ્ન ઊઠશે કે પેટ બંનું છે શા માટે ? જિંદગી
ટકાવવા માટે ! ફરી પ્રશ્ન ઊઠશે કે જિંદગી શા માટે ટકાવવી છે ?
સુખશાંતિ માટે ? ફરી પ્રશ્ન થશે સુખશાંતિ કેમ મળશે ? નો ઉત્તર છે
વિશ્વવાત્સલ્યથી. હવે એની આગળ કોઇ પ્રશ્ન નથી કારણ કે
વિશ્વવાત્સલ્ય સુખ અને શાંતિની ચાવી છે માતાને પૂછો કે તે વાત્સલ્ય
શા માટે આપે છે ? તેનો જવાબ તે આપશે કે એનો સદૃજ સ્વભાવ
છે. તેવી જ રીતે વિશ્વકુટુંબી જાનીને સુખ-શાંતિ મેળવવા માટે સ્વભાવતઃ
સાધ્ય વિશ્વવાત્સલ્ય છે.

ઉપસાધ્યો જુદા જુદા હોઇ શકે પણ તે સાધ્યને અનુરૂપ હોવાં
જોઇએ. જે ઉપસાધ્ય સાધ્યને પ્રતિકૂળ હોય તે ઉપસાધ્ય ન હોઇ શકે.
જેમકે સ્વતંત્રતા કે ન્યાયને કોઇ ઉપસાધ્ય બનાવે તો તે ખોટું નથી
પણ તેમનાથી અન્ય રાષ્ટ્ર કે દેશને પરત્ર કરવા કે અન્યાય કરવાનું
કાર્ય થાય તો તે વિશ્વવાત્સલ્યને અનુકૂળ નહીં ગણાય. એવી જ રીતે
જે ઉપસાધ્ય વડે કોઇ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સધાતો હોય તો તે પણ
સાધ્યને અનુકૂળ નહીં પડે. એવી સાધના પણ વિકૃતિમય ગણાશે.

હવે આજના સમયમાં વિશ્વપ્રવાહોમાં કઈ કઈ સાધનાઓ ચાલે
છે ? તેને તપાસીએ તેમ જ તેનાં ક્યાં ક્યાં બચસ્થળો છે ? તેમ જ
આજના યુગે તે સાધનાઓ કેટલે અંશે અને કેવી રીતે આજી હોઇ

શકે? સાધક કઇ રીતે, કઇ કઇ વિકૃતિઓથી અલગ રહીને તેને મહી શકે? તે વિચારીએ.

પ્રાર્થના

નામબોદ બલે હોય પણ ક્રિયા અને હિદેશ્ય જેનું સમાન છે એવી એક સાધના છે—પ્રાર્થના, ઇસાઇ ધર્મમાં તે Prayer (પ્રાર્થના) રૂપે છે. ઇસ્લામ ધર્મમાં તેને નમાઝ, હિંદુધર્મમાં સ્તુતિ (વજન), જૈન ધર્મમાં તેને સ્તવ તેમજ ઉક્તિતથા, બકતસંપ્રદાયમાં ‘ભજન’ કે ‘પૂજન’ પણ કહેવાય છે. વૈદિક ધર્મમાં એને ‘સંખ્યા’ તથા જૈન ધર્મમાં ‘આવશ્યક’ કે ‘પ્રતિક્રમણ’ પણ કહે છે.

પ્રાર્થના કેવી?

પ્રાર્થના શું છે? તેનો સીધોસાદો જવાબ એ છે કે જેના વડે અવ્યક્ત શક્તિ સાથે પોતાના જીવનનો તાલો મેળવી શકીએ, અગર તો અવ્યક્ત બળ કે અવ્યક્ત જગતની સાથે વ્યક્ત જગતનો મેળ બેસાડી શકાય તે પ્રાર્થના છે. એક સાધક છે. તેનામાં બધા બુણો છતાં કોષ છે. તે અવ્યક્ત શક્તિને એવી પ્રાર્થના કરે છે કે મારામાં એવી શક્તિ પ્રગટ કરો કે હું કોષ ઉપર વિજય મેળવી શકું. આ યર્ષ વ્યક્તિગત ઉન્નતિ માટે પ્રાર્થના; જે બરાબર છે. આવી જ પ્રાર્થના સામુદાયિક પણ થઇ શકે જેમાં સાધકો સમૂહરૂપે ભેગા મળી કોઇપણ અનિષ્ટને દૂર કરવા શુદ્ધ અહિંસક બળ જગાડવા માટે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરશે.

વ્યક્તિગત પ્રાર્થનામાં ક્યારેક અહ ભાવ પેદા થવાનો અતરો છે કે આ બધું મારા એકલાના કારણે સુધરી મયું છે. એટલે મહાત્મા માંધીજીએ વ્યક્તિગત પ્રાર્થના કરતાં સામુદાયિક પ્રાર્થનાને વધારે મહત્વ આપ્યું છે. વ્યક્તિગત પ્રાર્થનામાં સ્વાર્થ ન પેસે અને તે સમુદાય માટે કરવામાં આવે તે બરાબર છે. પણ તેનાં કેટલાંક બીજાં પણ બયસ્થાનો છે. વ્યક્તિગત પ્રાર્થના ધણીવાર અમૂક સમુદાયને નુકસાન પહોંચાડવા માટે કરવામાં આવે છે; તે વિકૃત બને છે. એવીજ રીતે વ્યક્તિ-પ્રાર્થનામાં સાધકની એકલાની

શક્તિ ઝાઝી પડે છે; ત્યારે સામુદાયિક પ્રાર્થનામાં તે શક્તિનું પ્રમાણ વધે છે અને તે એક મોટું વાતવરણ પેદા કરી શકે છે. જેની અસર સાંખી વ્યક્તિ કે સમૂહ ઉપર જળબંસ્ત પડે છે. તેથી તે શુદ્ધ થવા પ્રેરાય છે.

શુદ્ધિપ્રયોગમાં એટલા માટે જ સામુદાયિક પ્રાર્થનાને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જૂનકાળમાં વૈદિકયુગમાં વેદમંત્રો દ્વારા જે પ્રાર્થના કરવામાં આવતી તેમાં વ્યક્તિગત અને સમૂહગત બંને પ્રકારની પ્રાર્થનાનો મેળ છે, જેમકે :—

“અસતો મા સદ્ગમય”

“તમસો મા જ્યોતિર્ગમય”

“મૃત્યો માં અમૃતં ગમય”

“તેજોઽસિ તેજોમયિ ઘેદિ”

“બલંમસિ બલં મયિ ઘેદિ”

આ બધા મંત્રોમાં વ્યક્તિગત પ્રાર્થના દેખાય ત્યારે :—

“ગણાન્ના ત્યાગ્ણપતિં યજામહે”

“મદ્રંકર્ણેમિઃ શ્રુણુયામ.....”

—જેવી પ્રાર્થના તેમજ વરસાદ વરસાવવા માટે કારીરી થયે જેવી પ્રાર્થનાઓમાં સામુદાયિક સ્તુતિઓ દેખાય છે.

મૌન કે ઉચ્ચારિત ?

પ્રાર્થના મૌન પણ હોઈ શકે તેમજ ઉચ્ચારણ દ્વારા પણ હોઈ શકે! મૌન કરતાં પણ ઉચ્ચારિત અને તે જે સામુદાયિક હોય તો તેની અસર વધારે પડે છે, એવા ઘણા દાખલાઓ આપણા દેશના અને પરદેશના મળે છે.

(૧) ભારતમાં ગાંધીજી જે પ્રાર્થના સામુદાયિક રીતે કરતા તે અમુક ફળની હતી. ડૉ. દુર્ગાશંકર નાગર જેઓ ઉજ્જૈનમાં કક્ષપટ્ક

કાર્યાલય ચલાવતા તેઓ પ્રાર્થના વડે ધણા લોકોના દુઃખો દૂર કરતા હતા. તેમને ઇશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ હતો અને આદત ટાણે તેમને ઇશ્વરની મદદ મળી જતી.

(૨) અમેરિકામાં એક ગામે વરસાદ માટે સ્ત્રી-પુરૂષો ભેગા થઈ પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા. તે વખતે એક છોકરી છતરી લઈને પ્રાર્થના કરવા માટે આવી. તેને ઉધાડી છતરી લઈને ચાલતા જોઈને જધા પૂછવા લાગ્યા : ક્યાંયે વરસાદનાં ચિહ્નો નથી, છતાંયે તું છતરી શા માટે લાવી છે ? ”

તે નાની છોકરીએ દઢતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો : “ આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ એટલે હમણું વરસાદ આવશે ને ? ”

થોડીવારમાં વાદળાં ઘેરાતાં લાગ્યાં અને મૂસળધાર વરસાદ વરસવો શરૂ થયો.

(૩) વિલાયતમાં જનનું મૂલરે ધણા અનાયાસથી ચાલુ કર્યા હતા. તેનો આધાર અને જળ પ્રાર્થનાજ હતી. તેઓ એકાંતમાં પ્રાર્થના કરતા, એક અનાયાસથી એ હજાર જાળકો હતા. એકવાર એવું થયું કે જાળકો માટે એક ટંકનું પણુ ખાવાનું ન હતું.

પ્રમંથકે મૂલર સાહેબને કહ્યું : “ સાહેબ, આજે તો મૂઠીબર અનાજ પણ નથી. શું કરશું ! ”

“ મૂલર સાહેબે કહ્યું : “ તમે સમયસર જમવાનો ઘંટ વગાડજો અને જમવા બેસાડજો ! ”

પ્રમંથકને લાગ્યું કે મૂલર સાહેબનું મગજ ચસકયું છે. તેણે જમવાનો સમય થતાં આવીને કહ્યું : “ સર જમવાનો સમય થયો છે.... ઘંટ વગાડું ! ”

મૂલર સાહેબે જોશથી કહ્યું : “ જરૂર વગાડો ! આપણે આપણું કાર્ય કર્યું છે. જાડીનું એવું (ઇશ્વરનું) કામ છે. તે કરશે ! ”

ધંટ વગડ્યો. બધા બાળકો જન્મવા ગેસતા હતા કે એક વેગન મિષ્ટાન્ન ભોજનથી ભરેલું આવી પહોંચ્યું. એક ધનવાન પુરૂષે એક મિજબાનીનો પ્રત્યક્ષ કરેલો. પણ પાછળથી તેને તે મિજબાની સ્થગિત કરવી પડી. તેને આંતરિક પ્રેરણા થઇ કે આ બધી ભોજન સામગ્રી સડી જશે એટલે હોટલના મેનેજરને કહ્યું : આ બધી સામગ્રી મૂલર સાહેબના અનાયાસમાં પહોંચાડી દો !”

બાળકોએ પ્રેમપૂર્વક ભોજન કર્યું. પ્રત્યક્ષ પણ મૂલર સાહેબની પ્રાર્થના ઉપરની આવી શ્રદ્ધાને ફળતી જોઇને ગદગદ થઇ ગયો.

(૪) અમેરિકામાં કેનસાસ નગરમાં “યૂનિટી રફૂલ ઓફ ક્રિશ્ચિયાનિટી” નામની એક પ્રાર્થના કરનારી સંસ્થા છે. તેના સરસ્થાપક ફિલ્મોર નામના બાર્થ જન્મથી પગે ખોડા હતા. તેમને પત્ની અને બાળકો હતાં. બધાંને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો અને ઘર આખું દવામાં ખવાઇ ગયું.

એકવાર તેમની પત્નીને પ્રેરણા થઇ : “હું વિશ્વાસપૂર્વક અવ્યક્ત શક્તિને પ્રાર્થના કરું તો બળ મળે અને આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ દૂર થાય !”

કુટુંબના બધા યે લોકોએ તેની વાત માની પ્રાર્થના કરતી શરૂ કરી. થોડા દિવસોમાં પ્રાર્થનાના પ્રભાવથી બધા નીરોગી થઇ ગયા. ત્યારપછી તેમણે પ્રાર્થનાનો પ્રચાર કરવો શરૂ કર્યો.

તે માટે એક સરસ્થા સ્થાપી. તેને ૬૦-૭૦ વર્ષ થવા આવ્યાં છે. આ પ્રાર્થના મંડળમાં રોજ ૯૪ માણસો ત્રણે ટાણાં નિયમિત પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના કરનાર બધા ધર્મ પ્રતિ આદરભાવ રાખે છે. તેઓ ક્રમ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને માને છે; માંસાહાર કરતા નથી. પવિત્ર જીવન ગાળે છે ને સરસ્થામાં રોજ ૪૦૦૦ પત્રો રોગી, દુખી તેમજ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક મુશ્કેલીવાળા પાસેથી આવે છે. ત્યાં યૂનિટી નામનું એક નાનું ગામ વસી ગયું છે. તેમનું ‘યૂનિટી’

નામનું છાપું નીકળે છે તેનો બહોળો ફેલાવો છે. તે ઉપરાંત બાળકો, વૃદ્ધો, યુવાનો અને વેપારીઓ માટે પણ માસિકો નીકળે છે.

આપણા દેશમાં પણ સરતમાં પ્રાર્થના સંધ છે અને સુબંધ જેવા શહેરોમાં બજન મડળી, કીર્તન મંડળ વગેરે છે. એટલે પ્રાર્થનાની ધારી અમર થાય છે એમ માની શકાય છે અને તેની સાધના મથાઈ છે. પ્રાર્થનાની અસર કેમ નથી ?

આટલી બધી સરથા હોવા છતાં સમાજજીવનમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. એટલે માનવું જોઈએ કે એની સાથે કંઈક ખૂટે છે. તેમાં સુખ્યત્વે આ બાબતો ગણાવી શકાય.

(૧) જે લોકો દરદીઓ, દુઃખીઓ કે ગરીબો છે તેઓ નાની નજીવી બાબતો અંગે પણ પ્રવૃત્તિ નથી કરતાં પણ ‘ધન્ય કરે તે સાચું’ એમ ગણી જીવનમાં સુધારો કરતા નથી.

(૨) પ્રાર્થનાની સાથે સંયમ, સાદાર્થ, ત્યાગ, તપનું કંઈક આચરણ બળવું જોઈએ. તે લગતું જલ્પાવું નથી. એટલે તાત્કાલિક લાભ કદાચ મળી જાય છે પણ સ્થાયી લાભ જણાતો નથી.

(૩) પ્રાર્થનાની સાથે-સાથે પવિત્રતા વધવી જોઈએ તે સમાજમાં ઓછી જણાય છે.

(૪) વ્યક્તિગત સ્વાર્થ, સત્તા કે સંપત્તિ માટે પ્રાર્થનાનો ઉપયોગ થવો; કે જે દેશ લડે ત્યારે એકબીજાના નાશ માટે પ્રાર્થના કરવી. આ દુરુપયોગ છે. તે બંધ થવો જોઈએ.

(૫) પ્રાર્થનાનો માત્ર શબ્દોત્તર થાય છે. તેના અર્થ ઉપર વિચાર થતો નથી. એટલે કેટલાક અંધ વિશ્વાસો, અમાકારો તેમજ ટુંકેદારી જેવી વસ્તુઓ પેદા થાય છે. તે દૂર થવી જોઈએ.

પ્રાર્થનાને જો આપણે સાધના માનતા હોઈએ તો તેનું સાધ્ય વિશ્વ-વાત્સલ્ય છે; અને ઉપરોક્ત બાબતોમાં જે ખૂટે તે તેમાં ઉમેરવાનું છે,

પ્રાર્થના સાથે ધર્મમય કાર્યક્રમો રાખવો જોઈએ જેથી પ્રાર્થનામાં બળ આવે. પ્રાર્થના ઉપર મૂઢતાનાં છબાં જેમ ગાંધીજીએ તોડી નાખ્યા હતા, તેજ તોડીને ખરા મને તે થવી જોઈએ.

પ્રાર્થના એવી કરીએ તો !

ગાંધીજીને પ્રાર્થના અંગે અટલ વિશ્વાસ હતો. તેઓ કહેતા :
 “ પ્રાર્થના મારો ધ્રુવ તારો છે. હું એક વખતનું ખાવાનું છોડી શકું, પણ પ્રાર્થના ન છોડી શકું ! આત્માને પરમાત્મામાં લીન કરવાનું તે માત્ર સાધન છે. માનવજીવનના પરમોદ્દેશ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું તે અચૂક સાધન છે, ખરા દિલથી અને ધાર્મિક ભાવથી પ્રાર્થના કરતાં તેના મહાન પરિણામો મેળવી શકાય છે !”

પ્રાર્થનાની નિયમિતતા ગાંધીજી માટે શ્વાસ જેમ ગંભીર હતી, એકવાર એવું થયું કે પદયાત્રા કરતી વખતે થાકના કારણે ગાંધીજી સૂઈ ગયા. ત્યસ્ત કાર્યક્રમમાં બાપુને આરામ મળે તે માટે કોઈએ તેમને જગાડ્યા નહીં. મોડી રાતે નીંદર જિહ્વામાં, પ્રાર્થના નથી કરી તે ખ્યાલે તેમનું શરીર દુઃખથી કાંપવા લાગ્યું. કાકા કાલેલકર અને મહાદેવભાઈ સાથે હતા. તેમણે મહાદેવભાઈને જગાડીને પૂછ્યું : કેમ પ્રાર્થના થઈ કે ?”

તેમણે ‘ના’ પાડી : કાકાસાહેબે પણ એમ જ કહ્યું કે વધારે શ્રમના થાકથી એમ થયું છે, બાપુ હજી સ્વસ્થ નહોતા થયા. બધાએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે જ તેઓ સ્વસ્થ થયા. મહાત્મા ગાંધીજીના નિકટમાં આવનારને એ વાતની સ્પષ્ટ ખબર પડી હતી કે પ્રાર્થના વડે તેઓ શક્તિ-સ્ત્રોત મેળવતા. પ્રાર્થના વડે તેમણે અવ્યક્ત-શક્તિના દર્શન કર્યા અને તેમની શ્રદ્ધા હિતરોત્તર વધતી ગઈ. તે પ્રાર્થનાની અદ્ભૂત શક્તિને સામૂહિક સાધના વડે મેળવવી એ આજના યુગે યોગ્ય છે; તેથી મહાન લાભો થાય છે તે એ.ક્રસ છે.

મંત્ર-સાધના

પ્રાર્થના પછી ખીજી સાધના છે—તે મંત્રસાધના છે. તેમાં મંત્રોચ્ચાર કરાય છે. આજે મંત્ર સાધના અંગે ધણી માતિઓ ચાલે છે એટલે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરી લઈએ.

સર્વ પ્રથમ મંત્ર એટલે શું ? મંત્રનો અર્થ છે :—

“મનનાત્ ગાયત્રે इति मंत्रः”

જે મનન વડે રક્ષણ કરે તે મંત્ર છે. એટલે કે આત્મિક કે આંતરિક અથવા સામાજિક અનિષ્ટથી જે રક્ષણ કરે તે મંત્ર છે.

હવે કયો મંત્ર ગણાય છે ? તે જોઈએ. મંત્રના બે પ્રકાર કલા છે :—

(૧) અનિષ્ટકર (૨) સ્વપર દ્વિતકર. અનિષ્ટકર મંત્ર વડે ખીજને મારણુ, મોહન કે ઉચ્ચાટન દ્વારા કષ્ટ અપાય છે. તેથી તેવા મંત્રો ત્યાજ્ય છે. ત્યારે અમૂક મંત્રો સ્વપર-દ્વિત કરનાર છે તેથી અવ્યક્ત શક્તિમાં શ્રદ્ધા પેદા થાય છે. તે શ્રદ્ધા હોઈ શકે છે.

વૈદિક ધર્મમાં વેદોમાં જે ‘સ્વસ્તિ મંત્ર’ છે કે જે વડે આત્મબળ મેળવાય છે તે યોગ્ય છે. બૌદ્ધ ધર્મનો “હેમ્મે કયા રેંગે કયો,” જૈનોનો “નમો અરિહંતાયુ,” શૈવોનો “ૐ નમો શિવાય,” વૈષ્ણવોનો “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય,” “શ્રી કૃષ્ણ શરણું મમ,” વગેરે મંત્રો આત્મશક્તિ અને શ્રદ્ધા પેદા કરવાનાં મંત્રો છે. પણ તે બધાની સાધના વ્યક્તિગત છે. એવી જ રીતે મંત્ર અને તંત્ર સાધના પણ વ્યક્તિગત અને અધ વિશ્વાસથી પરિપૂર્ણ છે.

આજના યુગે જે મંત્ર સાધનાથી સામુદાયિક વાતાવરણ તૈયાર થાય. અન્યાયી કે અનિષ્ટકારકનું હૃદય સળવળે વિચારોનું આદોલન ખીજી સુધી પહોંચે તે જ મંત્રો હપયોગી છે.

મંત્રની પોતાની આમળ શક્તિ છે તે આજના યુગમાં પણ

પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તિલકે “સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. જો મંત્ર આપ્યો. ગાંધીજીએ “લેંગે સ્વરાજ્ય લેંગે!” અને “ભારત છોડો”નો મંત્ર આપ્યો, તેથી ભારતના સત્યાગ્રહવીરો ટકી રહી શક્યા અને ભારત આઝાદ થયું.

વિશ્વવાત્સલ્યના બીજામંત્ર ‘ૐ મૈયા’ નું સ્વરૂપ અને તેની શક્તિ વિષે આપણે વિચારી ગયા છીએ, આજે તો મંત્ર-સાધના સામૂહિક થાય તે જરૂરી છે. એટલે શુદ્ધિ પ્રયોગ વખતે આપણે મંત્રો-રૂપે સામૂહિક રીતે બોલીએ છીએ. બગડના શુદ્ધિ પ્રયોગ વખતે

સદ્યુદ્ધિ મળે! સદ્યુદ્ધિ મળે!

શુના હિનો ને સદ્યુદ્ધિ મળે!

શાને ડરો? શાને ડરો?

સાચું કહેવાની હિમ્મત ધરો!

આવા મંત્રોએ આખા ગામનું વાતાવરણ તૈયાર કરી દીધું હતું.

મંત્ર સાધના સાથે પવિત્ર જીવન હોવું જોઈએ. જો તેમાં સ્વાર્થ આવે તો તે હિતકર થતી નથી. હમણાં રાજકીય વાતાવરણ વચ્ચે પોતાના સ્વાર્થ માટે લોકો બીજાને મુર્દાબાદ કહીને બિતારી પાડે છે. તેથી લોકોમાં સુખ-શાંતિ આવતા નથી. એટલે જ મંત્ર સાધના વડે વિશ્વવાત્સલ્ય ન ફેલાય, તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

વશીકરણ કે સંમોહન

એવી જ એક સાધના છે વશીકરણ કે સંમોહન. તેને મેસ્મેરિઝમ અને હિપ્નોટીઝમ પણ કહેવાય છે. મેસ્મેરિઝમની શોધ ડોકસમેસ્મેર નામના શોધકે કરી. તે પ્રભાવ અને આકર્ષણ કરનારી સાધના છે. તેના વડે મનોબળને એકાગ્ર કરવામાં આવે છે. તેના ત્રણ સ્ત્રોતો છે. (૧) ઇન્જા (Will) (૨) આદેશ (Suggestion) (૩) અને પાસ (Passes). આ ત્રણે વડે સાધક બીજા ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે છે; અને આકર્ષણ કરી અને આશ્વર્જનક કાર્યો કરી શકે છે.

તે છતાં મેસ્મેરિઝમની સાધના મોટા જાએ આજે દુષિત બની ગઈ છે. તે એક પૈસા પડાવવાનું સાધન બની ગયું. તેથી આચરણમાં કોઈ પણ ફર્ક ન પડ્યો; અને મન કે પ્રાણ શુદ્ધ ન થયા; તેથી તે સામુદાયિક હિત માટે ઉપયોગી ન સિદ્ધ થઈ.

સંકલ્પ-શક્તિ :

આ વિદ્યા સંકલ્પ શક્તિ નામે ભારતમાં હતી. તે માટે આજે પણ કહેવાય છે “યથા શ્રદ્ધા તથા ક્ષણ.” વૈદિક આર્યો આ પ્રમાણે સંકલ્પ કરતા :—

“મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા, મદ્રં પશ્યેમાક્ષમિર્યજન્ત્રાઃ
સ્થિરૈ રંગેસ્તુષ્ણુવાંસસ્તનુભિઃ. વ્યશેમહિ દેવહિતંયદાયુઃ ।”

હે યજ્ઞનીય પ્રજો ! અમે કાનોથી હમેશાં કલ્યાણની વાતો સાંભળીએ; આંખોથી કલ્યાણ જોઈએ, અમારા અંગોપાંગો દૃઢ થાઓ. અમે આખી જિંદગી સતોની સંવા કરીએ. શરીરથી માનવહિતના કાર્યો કરીએ !”

એવી જ રીતે ‘લોગસ્સ’ના પાઠમાં જોતો “આરુગ્મ-બોધિલાભ” સમાધિ વરમુત્તમ હિંતુ” એવી ઇચ્છા કરે છે. તેનો અર્થ એ છે કે અમને ઉત્તમ આરોગ્ય અને બોધિલાભ મળે તેમ જ ઉત્તમ સમાધિ મળે !

કોઈ કામનાવશ્ય કોઈ વસ્તુ ચાહતી અને શુભ હેતુ માટે સંકલ્પ કરવો એ બંનેમાં ધણું અંતર છે. “ચાહના” શેખમલ્લીની કલ્પના જેવી છે જ્યારે સંકલ્પ દૃઢ ઇચ્છાશક્તિનું પરિણામ છે. જ્યારે ભૌતિક આણુઓ (ઈલેક્ટ્રોન) એટલી શક્તિ ધરાવે છે કે તેના સ્ફોટથી બંડન જેવું કંઈ તારાજ થઈ શકે, એવી આજના વિજ્ઞાનની માન્યતા છે; ત્યારે જડના પ્રમાણમાં ચૈતન્ય અને મનના પરમાણુઓનાં ફેટલી પ્રચંડ શક્તિ હશે !

આ આત્મિક-પરમાણુઓની શક્તિની સાધના અમેરિકાની મધર જે. સી. દુરટે કરીને બતાવી છે. તેણે સાથે સાથે એ પણ બતાવ્યું છે કે આના સાધકમાં શારીરિક તેમજ માનસિક શુદ્ધિ-પવિત્રતા હોવી જોઈએ; તેમ જ તે સામુદાયિક અને પરહિત માટે હોવી જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીજી જે સંકલ્પ કરતા તે મોટા ભાગે પાર પડતો; તેનું કારણ તેમની દૃઢ હિત્તાશક્તિ હતી; સાથે આદેશ પણ હતો.

માર્ગન : માર્ગન સાધના પણ વિશ્વદ્રશ્ય છે. માતાનો વહાલમયો હાથ જ્યારે બાળકની પીઠ અને માથા ઉપર ફરે છે ત્યારે બાળકમાં કેટલી રક્તિ અને આદહાદક શક્તિ આવી જાય છે? એવી જ રીતે સંતોના સંપર્કમાં આવતાં અનિષ્ટોને દૂર કરીને શુદ્ધ ચવાની શક્તિ બકતોમાં આવે છે. જે આજે સામુદાયિક રીતે માર્ગન-સંકલ્પ વગેરે શક્તિઓની સાધના કરવામાં આવે તો વશીકરણ કરી લોકો પાસે અદ્ભૂત કાર્ય કરાવી શકાય.

સ્વામી રામતીથે દૃઢ સંકલ્પ સાથે હિમાલયને આદેશ આપ્યો કે, બરફ પડતો બંધ થઈ ગયો. સતી રાણકદેવીએ પડતા ગિરનારને આજ્ઞા આપી “મત પડ મારા વીરા!” અને તે પડતો બંધ થઈ ગયો. આમ શુભ સંકલ્પ કરવાની સાધનાથી ધણું અનિષ્ટો થતાં રોકી શકાય છે અને જૂનાને કાઢી શકાય છે.

હિપ્નોટીઝમ

હિપ્નોટીઝમ એટલે પોતાના વિચારોની અસર બીજા ઉપર પડવી; સંદેશ મોકલવા અને અનિષ્ટકારીના વિચાર બદલવા માટે છે. તેને વિચાર-સચાલન વિજ્ઞાની સાધના કહેવામાં આવે છે. તેમાં એકાગ્રતાની વધારે જરૂર હોય છે. એકાગ્રતા માટે કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. એકાગ્રતાથી વિચારો વિખેરાતા નથી પણ સંગઠિત થઈ જાય છે.

ત્યાર પછી આવે છે ઉર્વાકલ્પનાની વાત. જે બક્તિ પાસે વિચાર

મોકલવા હોય તેનું માનસિક ચિત્ર કદાપી લેવું જોઈએ. એક સમયમાં એક જ પ્રકારના ચિત્રની કલ્પના હોવી જોઈએ.

પછી ત્રીજી વાત આવે છે દૃઢ વિશ્વાસની. એમાં પૂર્ણ નિર્ભરતા, સંતોષ, પ્રસન્નતા અને દૃઢ આશ્વાનો સમાવેશ થાય છે. આ વાત આપણા જીવનમાં ધણીવાર બને છે; પણ આપણે તેની સાધના કરતા નથી; જેથી શક્તિ પેદા થતી નથી. તે ઉપરાંત તે સમાજના સદુપયોગ માટે થવી જોઈએ; તો જ આ બંને સાધનાઓ સાખ્યને અનુકૂળ બને.

માનવીય વિદ્યુત સાધના

એ પણ એક સાધના છે. તે વડે ચારિત્ર્યવાન પવિત્ર માણસ, પાપીમાં પાપીને એક ક્ષણવારમાં પલટી નાખી શકે છે. જે તેના ઉપયોગ નિઃસ્વાર્થ બાવે સાધક કરે તો સમાજ હિતમાં સારો ફાળો આપી શકે.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં એને બીજા શબ્દોમાં “સત્સંગનો મહિમા” કહ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજી પાસે એના વિરોધીઓ જતા પણ તેમના ઉપર એમની વિજ્ઞાનીની અસર થયા વગર ન રહેતી. તીથ”કરોના લામંડળ તેમ જ ચારિત્ર્યની અસરથી આજુબાજુનું વાતાવરણ અદ્વિતીય બની જાય છે. તેમના સમવસરણમાં સિદ્ધ અને બકરી જેવા વિરોધી સ્વભાવવાળા પણ શાંતભાવે બેસી શકે છે. ઘણા યોગીઓ પાસે પણ એ પ્રભાવ છે, તે વિદ્યુત સાધનાનું પરિણામ છે.

ઉપરની બધી સાધનામાં વિવેક રાખીને ચલાવ અને બ્યાપક લોકસમાજના કલ્યાણ માટે ઉપયોગ થાય તો ધણું ફાલ થાય.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી પૂજ્યભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “કોઈ પણ સાધના, સખત પરિશ્રમ અને એકાગ્રતા માગી લે છે. વ્યાસ મહારાજે જે સાહિત્ય આપ્યું તે તેમની સાધનાનું ફળ છે. આજે પણ સાધકને ક્યાંયે જૂઠા જણાય તો તેના હવાલા માટે તે એ ચિરંજીવ સાહિત્ય તરફ નજર નાખે છે. પણ એ જ સાધનામાં વિવેક ન રખાયો, પરિણામે રાવણે દશ વખત શિવજીને માથુ ચડાવ્યું છતાં તેને હાર ખાવી પડી.

તે ઉપરાંત સાધનાની ક્રિયામાં સત્ય અને અહિંસા હોવાં જોઈએ. તેથી ગાંધીજીએ આપેલ મત્રો “કરેજે યા મરેજે” અને “હિંદુ છોડો”ના કારણે ભારત સ્વતંત્ર થયું અને તેના પરિણામે આપણે આખીએ છીએ.

સાધનાના વિવેકમાં શરૂઆતમાં બે પાત્રો હોય છે, પણ આગળ ઉપર આખું વિશ્વ સામ આવીને ઊભું રહે છે. આ સાધના-વિવેક આપણે આત્મા અને વિશ્વના અનુસંધાનમાં વિચારી રહ્યા છીએ; તેથી આપણું સાધ્ય વિશ્વરાત્સદ્ય બની જાય છે. પરમાણુ-રેફાટનમાં વિવેક ન રહ્યો અને વિશ્વદત્તાકાંડ સર્જાયો. જોકે ધણીવાર જિંદગીમાં સફળતા નળાતી નથી તે છતાં અખૂટ શ્રદ્ધા અને નર્મ સમર્પણ સાથે આગળ ધપવું રહ્યું.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “એક મારા નજીકના મગાની આંખો ખરાબ અને વઢકાપના જરૂર પડી. તેમના મનમાં એમ થયું કે આંખો નીકળી જાય તો જીવનમાં શો માર ? મારે વઢકાપ કરાવવો નથી. સંકલ્પ મજબૂત થતાં કંઈ પાછા ફર્યા અને અડધી આંખ તો રસ્તામાં સાજી થઈ ગઈ. આનંદ અમારો. ” મા’એ દહીંના પોતાં આંખે મૂક્યાં તેથી પૂરી આંખ સાજી થઈ ગઈ.

એક ઠેકાણે વાંચ્યું કે માણસનો પગ સડી ગયેલો. તેણે પ્રાર્થનાની અસરથી હીક કરી લીધો. આમ પ્રાર્થના અને સંકલ્પની અસર થાય

છે, સામાન્ય રીતે આ બધી સાધના પાછળ આપણું દર્શન સાફ હોવું જોઈએ. આપણે સમગ્ર વિશ્વનો વિચાર કરવાનો છે અને નિર્બંધપણે મક્કમ પગલે આગળ વધવાનું છે; કારણ કે હવે સાધનાનું રહસ્ય આપણે સમજી ચૂક્યા છીએ.”

શ્રી. પૂંજલ્સાર્ધ : મેસ્મેરિઝમ અને હિપ્નોટીઝમ સાધનામાં વિવેક નથી રહેતો. સ્વાયં હોય છે એટલે તેને તજવી જોઈએ.

શ્રી. બળવંતલ્સાર્ધ : “સાધનાનો દુરુપયોગ કરીને, સાધકે તેને વજોવી છે. ખરી રીતે બ્રહ્મિયગત સ્વાયંના બદલે વિશ્વવાતસલ્પને ધ્યેયમાં રાખીને કાર્ય કરીએ તો બહુ કાર્ય થઈ શકે !”

પૂ. હંડીસ્વામી : “સાધના એટલે એક અર્થમાં સાધ્ય પામવાનું અન્નેડ હથિયાર. હા ત. જ્ઞાનનું હથિયાર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, કર્મનું હથિયાર નિત્ય અને નૈમેતિકપણું એમાં સકામ કર્મ છોડવાનો વિવેક હોવો જોઈએ. જ્ઞાન પણ સંયમમય જીવન સાથે હોય તો શોભે. વિવેક ન હોય તો જીવ્યી બકિત છતાં પણ વેવલાપણું આવી જાય. ખૌદ્ધ ધર્મમાં દશ બૃમિકાઓ કહી છે. તેમાં વિવેક ન હોય તો વચ્ચે થઈ જવાય છે. ધ્યેયની નજીક સંભાળીને લઈ જાય તે જ સાધનાનો વિવેક છે.

પ્રાર્થના, મંત્ર વગેરેમાં પણ વિવેક રાખવાની જરૂર છે અને તે વડે સ્વ-પર કલ્યાણનું ધ્યેય સાધવું જોઈએ. દરેક મંત્ર ત્યારે જ શુદ્ધ રહે છે, જ્યારે તેની પાછળ સ્વ-પર કલ્યાણની બાવના હોય. કયાંક તેમાં પણ નિવૃત્તિ આવી છે કે વિકૃત હલ્લેખો મળે છે. ચતુર્વેદમાં ગદામૃત્યુંજય મંત્ર છે જેમાં બીમાર ઓખા રાંધીને શિવને ચઢાવે અને તે મંત્રનો જાપ કરે તો જિદગી લખાય આવી વાતો છે. આવી વાતો આવવાનું કારણ એટલું કે ત્યાં આધ્યાત્મિકતાનો અંકુશ ન રહ્યો. એટલે વામમાર્ગ આવ્યો. જેમાં મંત્રસાધના સાથે મદ્ય-માંસ મૈથુન વગેરે પંચમકારો આવ્યા. એ ભારતની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ રહ્યો

કે દક્ષિણ માર્ગ પશુ ચાલુ રહ્યો. જેમાં યંત્ર-મંત્ર-તંત્રની સાધના કલ્યાણમાર્ગે થતી રહી. મંત્ર-સાધનામાં શબ્દ અને બાવના બન્ને આધ્યાત્મિક જોડાએ તેમ જ તેના ઉપર આધ્યાત્મિક પુરષોની ચોકી પશુ જોઈએ.”

શ્રી. ચંચળબહેન : “સાધના અગે એક વાત યાદ આવે છે. બ્યાસે પોતાના શિષ્યોને હિ સક પશુઓ પાસે ન આવે તેવા શ્લોક શીખવડેલો; કારણ કે શુકદેવ શીખવા રોકાતા ન હતા પશુ આ શ્લોક સાંભળ્યા પછી તેઓ રોકાયા અને આખું ભાગવત એ નિમિત્તે તૈયાર થઈ ગયું, જેમાં હિસક પશુ પાસે ન આવે તેવા શ્લોકો પશુ છે. આનો અર્થ એ થયો કે ભાગવતને જીવનમાં ઉતારવાથી કામ-ક્રોધ પાસે ન આવે; અને આવે તો રંજાડી ન શકે. મતલબ કે જે સાધના સગુણ-માંથી નિર્ગુણ તરફ અથવા શરૂઆતમાં ભલે ભૌતિક હોય પશુ નિઃસ્પૃહી ગુરુના અવલંબને આધ્યાત્મિકતા તરફ લઈ જાય અથવા જીડા અતરાતમાના પ્રતાપે આધ્યાત્મિકતા તરફ લઈ જાય તે સ્થિતિ સર્જનારી હોવી જોઈએ, એ જ સાધનાના વિવેકનું રહસ્ય મને લાગે છે.”

(૨૧-૧૦-૬૧)

એકાંગી આત્મવાદ

આપણે દર્શન-વિશુદ્ધિ અંગે અલગ-અલગ તત્ત્વો અને તેની ઉપર જામેલી જડતા-મૂઢતાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. આ દર્શન-વિશુદ્ધિનું ધ્યેય વિશ્વવાત્સલ્ય છે જે જગતને સુખી અને જ્ઞાત રાખી શકે છે. એ માટે જગતના બધાંયે તત્ત્વોએ એક બીજાના ઉત્થાનમાં કામ કરવું જોઈએ. તે ઉપરાંત જડ અને ચેતન અથવા બીજાં તત્ત્વોને તેણે સ્પષ્ટ જાણી લેવાં જોઈએ જેથી એકબીજાના નામે ગૂંચવણો ઊભી ન થાય.

આ વિશ્વમાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે; તેની શોધ માટે દર્શનો પેદા થયાં. એમાં આર્વાક સિવાય જગતનાં બધાં દર્શનો જડ અને ચેતન અથવા અણુવ અને જીવને અલગ-અલગ નામે ઓળખાવે છે. આમાં જડતત્ત્વ અંગે (અન્યત્ર) ચર્ચા થઈ ચૂકી છે; એટલે તે અત્મારે નહીં કરીએ. ઉપરાંત જડ તત્ત્વ અંગે—ભૌતિક પદાર્થો—અંગે પણ બધાં દર્શનો સ્પષ્ટ છે એટલે અત્રે આત્મવાદ, તેનો જડ તત્ત્વ સાથે સંબંધ, આત્માની મર્યાદા વગેરે અંગે સ્પષ્ટ વિચાર કરીશું.

આત્મા એક, સાધના અનેક :

આમ તો આત્માને લગભગ બધાં દર્શનો માને છે; પણ તેની સાધનાના અલગ-અલગ માર્ગો જોઈવાયા છે; જેથી બધાંયે આત્મસાધના કરવા છતાં સમન્વય સાધી શક્યા નથી. આધ્યાત્મની શોધ વિશ્વમાં ભારતે જ સર્વ પ્રથમ કરી છે. પણ દુઃખદ બીના એ છે કે એ આધ્યાત્મ જીવનમાં ઊતરવાના બદલે વાતો, વિચારો કે ચર્ચામાં રહી મથું છે. પરિણામે આ ચર્ચાઓએ જે કટુણુ ધરના સર્ગવી છે તે એ કે લોકો બંધે વાતોમાં આત્મા માને પણ તેના ઉપર જે વિશ્વાસ રહેવો જોઈએ તે પેદા નથી થયો અને લોકો ભૌતિક સુખ-સાધનની ઉપાસના, પ્રાપ્ત અને તૃપ્તિમાં જ જીવનની ઇતિશ્રી સમજતાં થયા છે.

આજે ભારતની આધ્યાત્મિકતા સામે મોટો પ્રશ્ન પડકાર રૂપે એ છે કે જો આત્મવાદ લોકોને એકબીજાથી અલગ બનાવીને કે લડાવીને રહી જતો હોય તો તેનો ઉપયોગ શું ?

એટલે સર્વપ્રથમ આત્મા અંગે બધાં દર્શનો શું કહે છે તે તપાસીએ.

વેદાંત અને આત્મા :

આત્મા વિષે વધારે ઊંડાણમાં જનાર ભારતીય દર્શનમાં વેદાંતનું પ્રથમ સ્થાન છે. આત્મા અંગે તે કહે છે :—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकस्मा बहुधा चैव, दृश्यते जलचंद्रवत् ॥

—દરેક પ્રાણીમાં એક જ જીવાત્મા (આત્મા) રહેલો છે. તે એક જ આત્મા જુદાં-જુદાં શરીરોમાં એક યા અનેક પ્રકારે દેખાય છે. જેમ ચંદ્રમાં એક જ પશુ જલપાત્ર જુદાં-જુદાં હોય છે, તેના કારણે તે અલગ-અલગ દેખાય છે. તેમ આત્મા અલગ-અલગ દેખાય છે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો આખા વિશ્વમાં એક ચૈતન્ય છે; તે જ દરેક પ્રાણીમાં છે.

सर्वं खल्विदं, ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन

—આ આખું જગત બ્રહ્મમય છે, તે એક જ છે, અનેક નથી. ‘એકમેવાદિતીય બ્રહ્મ’ એથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આત્મા એક છે. અદિતીય છે.

આમાં બ્યક્તિનાં ચૈતન્યની સાથે વિશ્વના ચૈતન્યનો અત-અભેદ સંબંધ માનવામાં આવ્યો છે. આત્માને નિત્ય પશુ માન્યો છે. પરમાર્થની દૃષ્ટિએ આ વાત બરાબર હતી અને છે; કારણ કે જેની કુચ્છ કક્ષા છે સિદ્ધ કે જીવન્મુક્ત (તીર્થંકર) દક્ષા છે, તેના માટે નિશ્ચયમાં આ

વસ્તુ જ બરાબર છે. એ દૃષ્ટિએ તે વિશ્વના ચૈતન્ય સાથે અભિન્નતા - તાદાત્મ્યતા સાધી શકે છે. પણ વેદાંત સંપ્રદાયે આને બીજી રીતે એટલું બધું મહત્વ આપ્યું કે ગમે તે સાધક-પદ્ધતિ તે નવશીખીયો હોય-બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કરવા લાગ્યો. તે જગતના વહેવારથી અતડો, અલગ અને ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. પોતાના આત્માને વિશ્વનો આત્મા ગણી, પોતાના કદ્દમાણુથી બધાનું કદ્દમાણુ ચર્ચ જશે; એમ માનવા લાગ્યો. આ કદ્દમાણુ કે ઉદ્ધાર માટે ઉપદેશ-પ્રેરણા કે પ્રવૃત્તિ કરવાને બદલે માત્ર જ્ઞાનથી કે વાતોથી એ સધાશે; એમ માની ચૂપ બેસી રહ્યો. નિષ્ક્રિય ચર્ચ મથો; કારણ કે આત્મા તો નિત્ય છે તેનું કોઈ શું બગાડશે !

આ એકાંગી આત્મવાદથી નિષ્ક્રિયતા અને વહેવારની ઉપેક્ષા વધવા લાગી. પરિણામે ભારત ગુલામ થયું. ભારતમાં આક્રમકો આવ્યા ત્યારે પણ આધ્યાત્મવાદી ભોંકો જનતાને સંગઠિત ન કરી શક્યા. તે વખતે વેદાંતી ઓછા ન હતા પણ તેમણે એકાંગી આત્મવાદનું જ પાશું પકડ્યું. પરિણામે તે ચર્ચા, ચિંતન અને વાદવિવાદ માટે રહી ગયા; અને ભોંકો નબળા થઇ ગયા. એકાંગી આત્મવાદનો બીજો ભય એ છે કે એકની મુક્તિમાં બધાની મુક્તિ મનાય છે. તેમ વહેવારમાં થતું નથી. તેવી જ રીતે એક બંધનમાં પડે તો બધાએ પડવું જોઈએ એમ પણ થતું દેખાતું નથી; પણ તેથી કમંભવસ્થા ચૂંચાઈ જાય છે.

પાછળથી વેદાંતની ચાર જૂદી જૂદી શાખાઓ થઇ. જેમાં કોઇએ વિશિષ્ટાદ્વૈત, કોઈએ શુદ્ધાદ્વૈત તો કોઇએ અદ્વૈતને માનેલ છે. અને તેમાં શ્રીમંતની સાથે સ્માર્ત વહેવાર અને સમાજ વ્યવસ્થાને માની છે. મૂળે તો વેદાંતમાં બધ-મોક્ષને બ્રમજન્ય અધ્યાસ માન્યા છે; જેથી ધણી મૂંઝવણો ઊભી થાય છે.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભોંકો આત્મવાદથી ઉપેક્ષિત થતા ગયા અને સ્પષ્ટશૈનના અભાવમાં ભૌતિકવાદ તરફ વધવા લાગ્યા.

સાંખ્યદર્શન અને આત્મા :

સાંખ્યદર્શન આત્માને માનનાર ખીજું દર્શન છે. તેના મતે આત્મા નિઃસંગ, નિષ્ક્રિય અને કૃતસ્થ નિત્ય છે એટલે કે આત્મા કશું કરતો નથી. તે નિશ્ચલ, નિર્લેપ રહે છે. આ જન્મતા વહેવારનો નાટક પ્રકૃતિ ભજવી રહી છે. આત્મા અપરિણામી છે. ત્યારે આ બધાં પરિણામનો પ્રકૃતિનાં છે. સ્ફટિક મણિ પાસે કોઈ જવાપુષ્પ રાખે તો મણિમાં જે લાલાશ દેખાય છે તે પુષ્પની છે પણ મણિની નથી અને મણિની ઉપર કશી અસર કરી શકતી નથી, તેમ આત્માના તેજમાં પ્રકૃતિનાં પ્રતિબિંબો છે. યોગદર્શન ઇશ્વરતત્ત્વ સિવાય ખીજુ બધું સાંખ્યની જેમ જ માને છે.

એક આરીસો છે તેના ઉપર ચહેરાનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને ચહેરાના ડાઘ દેખાય છે; પણ તે આરીસાના ડાઘ નથી કે આરીસો એલો થતો નથી; એવું જ આત્માનું છે. “અસંગો હ્યં પુરુષઃ” એ પુરુષ આત્મા સંગરહિત છે. આમ માનીને સાંખ્યદર્શન તેને એકાંત નિત્ય અને અકર્તા માને છે.

વેદાંત કરતાં સાંખ્ય-દર્શનમાં જે વિશેષતા છે તે એ કે સાંખ્યદર્શન અનેક અલગ આત્માઓને માને છે. પણ આત્મા તો કંઈ કરતો નથી; એમ માનવાનું દુષ્પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો દુષ્કૃત્યો કરવા લાગ્યા. મારો આત્મા નહીં પણુ શરીર કરે છે એમ કહીને દુરાચાર તો ન આદરી શકાય.

એક ગીતાના બહુ જ સારા વિદ્વાન પંડિત હતા. તેમના બાપએ ગીતા વાંચી અને તેમાં “ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયઃયેષુ વર્તન્ત ઇતિ ધારયન્” એ શ્લોકનો અર્થ ગીતાના મનમાં આ પ્રમાણે બેસાડી દીધો: “ઇન્દ્રિયો ગીતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે તો એમાં આત્માનું શું ?”

એ બાપ થોડા દિવસો બાદ એક બાપ સાથે આશક્તિમાં પડ્યા અને તેમનો તેની સાથે આડો વહેવાર જાહેર થયો. તેમણે

ગીતાનો પેલો શ્લોક બતાવી પોતાની સફાઈ આપી. પણ તેઓ દોષીત સાબિત થયા અને તેમને જેલની સજા થઈ.

એવી જ રીતે આત્મા તો નિઃસંગ છે, એમ માનીને ‘શુભાઃ શુભેષુ વર્તન્તે’ એમ માનીને કોઈ ગમે તેવો સામાજિક યુતો કરે, અન્યાય અને અનીતિનું આચરણ કરે તો તેને સજા થવાની જ. આવી નિષ્ક્રિય, નિર્લેપ આત્માની માન્યતાના કારણે વિકૃતિ, અકર્મણ્યતા, નિષ્ક્રિયતા વગેરે આવ્યાં અને ધણાં ઢોંગી લોકો આધ્યાત્મિક બનીને પૂજવા લાગ્યા. નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનમાં આત્મા દરેક શરીરે જુદો-જુદો છે, અને તે કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે એમ માનવામાં આવ્યું. **જૈનમત અને આત્મા :**

આ બધાં દર્શનોની આત્મા અંગેની માન્યતાને જૈન તત્ત્વજ્ઞાને સત્યનું એક એક પાસું ગણીને પોતાની રીતે વણી લીધી, એમાં મુખ્ય ફાળો દિગંબર જૈનાચાર્ય કુદકુદાચાર્યનો છે તેમણે નિશ્ચય અને વહેવાર બંને પાસાં લીધાં હોવા છતાં નિશ્ચય ઉપર વધારે બાર મૂક્યો હતો, તે વખતે બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વહેવાર ઉપર વધારે બાર આપતા હતા; અને નિશ્ચયનું લક્ષ્ય ચૂકાવા જેવું થવા આવ્યું હતું. શ્વેતાંબર જૈનોએ વહેવાર ઉપર વધારે જોર આપ્યું, અને દિગંબર જૈનોએ કુદકુદાચાર્ય પછી નિશ્ચય ઉપર વધારે જોર આપ્યું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે નિશ્ચય અને વહેવારનો ફરીથી સમન્વય કર્યો.

કુદકુદાચાર્યે વેદાંતની પરમાર્થ દાષ્ટ (નિશ્ચયદષ્ટિ) લીધી. જૈન-આગમે ઠાણાંગ-સમવાયાંગમાં “ એજે આયા ” (આત્મા એક છે) નાં બીજ તો પડ્યાં જ હતાં. નિશ્ચય નયની દષ્ટિએ બધામાં આત્મ-તત્ત્વ એક છે પણ વહેવારનયની દષ્ટિએ શરીર અને કર્મ સાથે આત્મા બંધાયેલો હોયને અનેક પણ છે.

યોગી આનંદધનજી કહે છે :—

માનનમેદ કશક્ત નાના એક મુચિકાસ્પ રૈ ।

તૈસે હી લંઘ કલ્પનારોચિત, આપ કલંઘસ્વરૂપ રૈ ॥

માટી બધા વાસણોમાં એક જ પ્રકારની હોવા છતાં જુદી જુદી આકૃતિના કારણે, તેમનાં નામો જુદાં જુદાં હોય છે. જેમકે ઘડો, તાવડી, હાંડલી વગેરે. તેવી જ રીતે આત્મતત્ત્વ બધાં જીવોમાં હોવા છતાં શરીર, યોનિ, ગતિ વગેરેના કારણે તેમ જ કર્મભેદના કારણે આત્મા વહેવારનયની દૃષ્ટિએ જુદો જુદો છે. જો એક જ આત્મા માનવામાં આવે તો એક જ આત્માની મુક્તિમાં બીજા બધાની મુક્તિ થવી જોઈ એ, જે થતું નથી. એટલે વેદાંતનું જેમ એક પાસું છે તેમ આ પશુ બીજું પાસું છે તેમ બતાવ્યું.

સાંખ્યદર્શન અપરિણામી નિત્ય આત્માને માને છે. તેમાં જૈન મતે સંશોધન કરી આત્માને નિત્ય માન્યો પશુ સાથે પરિણામી માન્યો. કૂટસ્થ નિત્ય માનવા જતાં પહેલાં બતાવેલ દોષો આવતા હતા; વળી બીજો દોષ એ આવતો હતો કે જો આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ મુક્ત અને નિર્લેપ, ટુંકમાં અપરિણામી છે, તો પછી અહિંસા, સત્યાદિની સાધના કરવાથી, જપ-તપ કરવાથી કે બીજો સત્પુરુષાર્થ કરવાથી શું ફાયદો છે? તેની જરૂર પશુ શી છે? પછી ચોર-ચાહકાર, સાધુ-કુસાધુ વગેરે સમાન જ લેખાય.

એક રોગી વૈદ્ય પાસે ગયો. વૈદ્યે તેને કહ્યું : તું તો રોગી છે જ નહીં, તારે ને રોગને શું લેવા-દેવા? રોગ તારો સ્વભાવ જ નથી!'' આમ કહેવાથી તો વહેવાર આસે જ નહીં. પછી દરદી દરદી ન રહે અને વૈદ્યની જરૂર પશુ ન રહે.

એટલે જૈનતત્ત્વજ્ઞાને એક તરફ આત્માને નિત્ય માન્યો છતાં બીજી તરફ તેને પરિણમનશીલ ગણ્યો છે. આત્માનો કદિ નાશ થતો નથી, એ અર્થમાં નિત્ય માન્યો છે અને પરિણામી એ અર્થમાં કે શરીર સાથે કર્મો સાથે તે બંધાય છે; તેથી વિવિધ ગતિ અને યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે. જો કૂટસ્થ નિત્ય માનવામાં આવે તો જુદી જુદી યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવાનું બને જ નહીં. વેદાંતની જેમ દૃશ્ય જગતને અધ્યાસ કે ભ્રમ માનવાથી ન આસે.

આત્મા અલગ અલગ ગતિઓમાં કર્મબંધના કારણે જ હરે છે.
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે :—

‘ નો હંદિયગેઝ્જો અમુત્તમાવા, અમુત્તમાવા, વિ ય હોહ નિચ્ચો
અઙ્ગત્ત્યહેહં નિયયસ્સ બંધો, સંસાર હેહં ચ વયંતિ વંધં ॥ ’

—“ આત્મા અમૂર્ત હોવાથી તે બહિરિન્દ્રિયો વડે પ્રત્યક્ષ અર્થ
શકતો નથી. તે અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય હોય છે; તે છતાં તે કર્મથી
બંધાયેલો છે; અને તે સંસારનું કારણ છે.” આત્મા શરીરથી બંધાયેલો
છે, તેનું કારણ ઉપર સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. એકકું શરીર જુદું
હોય તો તે જડ શરીર કંઈ સાધના ન કરી શકે. એવી જ રીતે જો
આત્મા જુદો હોય તો એકલો આત્મા કંઈ અધ્યાત્મની સાધના ન
કરી શકે. આત્મા અને શરીરનો વૃક્ષ અને વાંદરા જેવો સંયોગસંબંધ
નથી; તેમ જ તત્તુ અને વસ્ત્ર કે માટી અને ધડા જોગ માત્ર સમવાય-
સબંધ પણ નથી. ભાંગ ને પથર કે શીલા ઉપર ઘૂંટવાથી, પથરને
નશો ચડતો નથી; ગ્લાસમાં ભરીએ તો કાચને પણ ચડતો નથી;
પણ તે જ ભાંગ જો શરીરમાં જાય તો તેને નશો ચડે છે; જો શરીરના
બહારના ભાગ ઉપર રેડાય તો પણ નશો ન ચડે; એવી જ રીતે
અધ્યાત્મની સાધના પણ આત્મા અને શરીરના સમવેત સંયોગથી થાય છે.

આમ જોઈ શકાય છે કે જૈનતત્ત્વજ્ઞાને નિશ્ચય અને વહેવાર
બંને દૃષ્ટિએ આત્મવાદમાં સંશોધન કર્યું છે, તેમ જ વેદાંત અને
સાંખ્ય દર્શનની સાથે, આત્મવાદમાં જે તરવો ખુટતાં હતાં, તે પૂર્વાં છે.
તેથી વહેવારમાં જે અનર્થો જોવા થતા હતા તે ન અર્થ શકે અને
અનિષ્ટોને પણ અવકાશ ન રહે. કર્મવાદ અને બંધમોક્ષની અવસ્થા પણ
બંધમેસતી આવે છે. અહિંસા સત્યાદિ આત્મશુદ્ધિની સાધના પણ
એટલી જ યુક્તિસંગત લાગે છે.

સૌનગદી શ્રમણ :

જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું આ પરમ સત્ય જૂહીને, કેવળ નિશ્ચય નથ ઉપર
બાર મૂકવાનો અને વહેવાર નથને ઉડાડવાનો પ્રમત્ત સૌનગદમાં એક

નવો જૈન સંપ્રદાય ભોલો થઈને, કરી રહ્યો છે. તેના જુદાં જુદાં પાસાંને તટસ્થ રીતે છણીએ જેથી સ્પષ્ટતા થઈ જાય :

(૧) સદુચી પહેલી ભગણી સ્વભાવ—પરભાવની છે. સ્વભાવનો અર્થ આત્માનો ભાવ થાય છે; સાથે વિશ્વના ચૈતન્યનો ભાવ પણ થાય છે. બધાં તેના બદલે સ્વભાવ એટલે કેવળ આત્મભાવ “ એગો મે સાસઓ અપા ? ”—આવી ગાથાઓ વાંચીને ગ્રહણ કરી લે છે. આમાં બૂલ એ થાય છે કે બીજાના આત્માના સ્વભાવને પરભાવ ગણીને જડના ભાવમાં એને ખતથી દે છે. સ્વભાવના આ ખોટા અર્થ માટે સમયસારમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. ત્યાં આત્માની ૪૭ શક્તિઓ ખતાવી છે. તેમાં ‘ વિમુત્તવશક્તિ ’નો અર્થ સમયસારમાં કર્યો છે “ સર્વમાવ વ્યાપ કેઠવપા વિમુત્તવશક્તિ : ” બધા આત્માઓની સાથે વ્યાપક એકરૂપતા એ વિમુત્તવ શક્તિ છે. આ ઉપરથી જાણી શકાશે કે સ્વભાવરમણ એટલે કેવળ પોતાના જ આત્મભાવમાં રમણ કરવું તે એકાંગી છે.

સિદ્ધ ભગવાન માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ તેઓ સદુના (સર્વ આત્માઓના) ઘટના (આત્માના) ભાવ જાણી દેખી રહ્યા છે. જો સિદ્ધ ભગવાનને સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાનો જ આત્મભાવ જોવો જાણ્યો હોય તો તેઓ શા માટે વિશ્વના આત્માઓના ભાવો દેખે કે જાણે ?

સ્વભાવના એકાંગીપણાંના બયસ્થળોમાં સર્વ પ્રથમ બીજા આત્માઓ પ્રતિ દુર્લભ અપાયું. બીજાના આત્માઓની ઉપર આવેલાં આવરણોને દુર કરવા પ્રતિ ઉદાસીનતા આવી. ‘ બીજાનું ગમે તે થાય પણ પોતાનું જ કરો ’ એ સ્વાર્થભાવનાના કારણે, બીજાઓની સેવા, દયા, દાન વગેરે કરવાનો વહેવાર પણ છોડાવી દેવામાં આવ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે આત્મભાવની વાતો- માંથી, શરીરપોષણ ઉપર આવી ચઢ્યા. પરિણામે સાંખ્યદર્શનના એકાંગી આત્મવાદની જેમ મનાવું શરૂ થયું કે આત્મા તો શુદ્ધ-સુદ્ધ-સુકત છે; તેથી શરીરથી જે કંઈ થાય છે તે શરીરમાં વર્તે છે. ‘ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોમાં વર્તે છે ’; મતલબ કે જપ, તપ, ધર્મક્રિયાઓ વગેરે તો શરીરનો ધર્મ

છે આત્માનો નહીં; એટલે એમાં આગળ વધતાં સંયમનો આગ્રહ વહેવાર ઉઠાડી દીધો. પરિણામે પોતાના આચરણનું સંશોધન ગયું; અને તેની સાથે આત્માની કારી વાતો કરનાર પણ, આચરણમાં ઉપેક્ષા રાખનાર, મમે તે રીતે ધન ભેગું કરનાર, આત્મા તો ધન ભેગું કરતો નથી, અનીતિ કે અન્યાય કરતો નથી; “એ તો શરીર કરે છે.” આત્માને શું એવી વાતો કરનાર બળ્યા અને એક રીતે ચાર્વાકનો બૌદ્ધિક ભોગવાદી સંપ્રદાય ચાલતો હોય તેમ લાગે છે.

એક બાઈએ ગીતા ખૂબ વાંચી હતી અને તેણે મગજમાં ઠસાવી લીધું કે આત્મા તો નિરાહારી છે. ખાતો-પીતો નથી; એટલે એક દિવસ આ તરવને પકડીને નિરાંતે સૂઇ ગઇ, તેના પતિદેવને પોતાના કામે જવું હતું. પણ ખાવાતું કંઈ બનેલું નહિ જોઇ પૂછ્યું-“કેમ આજે રસોઇ બનાવવી નથી” બાઈએ કહ્યું-“નિરાહારસ્થ દેહિન:” એટલે આત્મા તો નિરાહારી છે. એને ભૂખ લાગતી નથી અને ખાવા પીવાનીય કંઈ જરૂર નથી.” પતિદેવ સમજી ગયા કે એના મગજમાં ઊંધો અર્થ ભરાયો છે, એટલે એને યુક્તિથી કાઢવો જોઇએ. તેમણે હાથે બધી રસોઇ બનાવી અને પોતાને માટે એક થાળમાં પીરસી એક થાળમાં પત્નીને માટે અને કહ્યું:-“જમી લો.” પત્નીને ખૂબ ભૂખ લાગી હતી, એટલે જમવા બેઠી. પતિએ ચૂલામાં અડધી બળેલી લાકડી તેના પગને અડાડી એટલે તે જોરથી ધૂમ પાડવા લાગી-“ઝાપ બાપલિયા ! હું બળું છું.” એટલે પતિરાજે તક જોઇને નૈનં છિંદંતિ શ્લોકાશ્ચિ નૈનં દહતિ પાવકઃ”વાળો પૈલો ગીતાનો શ્લોક સંભળાવ્યો અને કહ્યું આત્મા તો અગ્નિથી બળતો નથી. જે અગ્નિથી બળે છે, એને ભૂખ પણ લાગે છે.” છેવટે બાઈ સમજી ગઇ અને તેની ભ્રાંતિ ઝડી ગઇ.

આમ આ ભોક્ષાની જે ભ્રાંતિ છે, તે યુક્તિથી ઝીડાવવી જોઇએ.

શ્રીમદ્ભગ્વતે કહ્યું છે : “અનીતિને ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ તો તે સ્વીકારી શકાય એમ છે અને એ જ આત્માનું કર્તવ્ય છે.” આમ

સ્વભાવનો અર્થ સ્વભાવથી નિશ્ચાત્મભાવ લઈને વિશ્વચૈતન્યમાં રમણ કરવું એ જ ધર્મિત થાય છે. નિશ્ચયનય ને પકડીને, બ્યવહારને તે સંપ્રદાય તરછોડવા માંગે છે અને એ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં સુધી આત્મા શરીર સાથે બધાયેલો છે ત્યાં સુધી શુદ્ધ અને છેવટે શુભ વહેવાર તો કરવો જ પડશે. આત્મા અને શરીરનો સમવેત સંયોગ સંબંધ તો મુક્ત થતાં સુધી રહેવાનો જ. જે વહેવારને તરછોડી, તપ, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, સંયમ વગેરે ચારિત્ર્ય અને તીર્થને ફગાવવા માંગે છે, તે નિશ્ચયને પણ મેળવી શકતો નથી.

—સમયસારમાં પણ કહ્યું છે :—

જહ્નવિ સક્કમણ્ણો ઇણજ્ઞમાસં વિણા ઉ ગાહેઠં ।

તહ વવહારેણ વિણા પરમત્થુવણ્ણમસક્કં ॥

—અનાયૈ ભાષાને જાણ્યા વગર જેમ અનાયૈને સમજાવી શકાતું નથી, તેવી જ રીતે વહેવાર વગર પરમાર્થ (નિશ્ચય)નો ઉપદેશ અશક્ય છે, એટલા માટે કહ્યું છે :—

“વવહારસ્સ દરીણમુવણ્ણો વણિદો જિણવરેહિ”

ટીકા :—“યદ્યપ્યયં વ્યહારનયો વહિદ્રં વ્યાવલેક્ષનાઽ મૃતાર્થસ્તથાપિ, તીર્થ-પ્રવૃત્તિ નિમિત્તં દર્શયિતું ન્યાય એવં । તમન્તરેણ તુ શરીરાજજીવસ્ય પરમાર્થતો મેદદર્શનાત ત્રસસ્થાવરાણાં મમન ઈવ નિઃશંકમુપમર્દનેન હિંસાભાવાદુભવત્યેવ વન્ધસ્થાભાવઃ”

—જો કે વહેવારનય અમૃતાર્થ છે તથાપિ તીર્થપ્રવૃત્તિ માટે વહેવારનયને બતાવવો, એ ન્યાયસંગત છે. બ્યવહાર વિના શરીરના ધાતયાં હિંસા થતી નથી; આત્માનો ધાત થતો નથી, એમ માની જીવે હિંસામાં નિઃશંક પ્રવૃત્ત થશે. આ રીતે એકાંત નિશ્ચય કથનથી સંસાર અને મોક્ષ બન્નેનો અભાવ સિદ્ધ થઈ જશે. એટલે વહેવારનો ઉપદેશ ન્યાયસંગત છે.

વહેવાર માટેનું બીજું પ્રમાણ છે :—

જઈ જિણમયં પવજ્જહતા મા સ્વહારણિચ્છણ મુયહ ।

એકેણ વિણા છિજ્જ તિત્થં ઘણ્ણેણ ઉણ તત્ત્વં ॥

—જો તમે જૈનદષ્ટિ સ્વીકારતા હો તો વહેવાર અને નિશ્ચય બન્નેમાંથી કોઈનો પણ ત્યાગ ન કરો. વહેવાર વગર તીર્થ (અહિંસા સંન્યાદિ પાલન કરવા માટે બનેલા તીર્થ = ધર્મસંધ) અથવા અહિંસા વગેરે આચારનો ઉચ્છેદ થાય છે અને નિશ્ચય વગર તત્ત્વનો જ નાશ થાય છે. માટે બન્નેને રાખવા યોગ્ય છે.

આ વાત સ્વહારણિ તથા સમયસારની વૃત્તિ, આગમસાર અને પચવરતુક વગેરે શ્વેતાંબર દિગંબર ત્રયોમાં સ્પષ્ટરૂપે બતાવવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભગ્વે પણ ચોખ્ખુ કહ્યું છે :—

નય નિશ્ચયે દ્વિતીયી આમાં નથી કહેલ,

દ્વિતીય વ્યવહાર નહીં બંને સાથ રહેલ.

—આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

જે લોકો એકાંત નિશ્ચયના સ્વાદે ચડી જઈ, નીતિ, ન્યાય, શુદ્ધ વહેવાર પણ છોડી બેસે છે, તેમને ચેતવણી આપતાં શ્રીમદ્ભગ્વે કહ્યું છે.

“સમયસાર વાંચતા પણ કેટલાક જીવેને એક પ્રકારે માન્યતા સિદ્ધાંતરૂપ ધર્મ જાય છે. (માટે) સિદ્ધાંતના વિચાર પહેલાં ધણે સત્સંગ તથા ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વિશેષપણે કર્તવ્ય છે...(નહીં તો) બીજા પ્રકારમાં ચઢી જઈ વૈરાગ્ય અને ઉપશમની હીન થવાય છે.”.....જે સુમુક્ત જીવ.....વહેવારમાં વર્તતા હોય તેણે તો આખંડનીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ...નહીં તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણ થાય છે...! એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણી જાણ

એવી દક્ષા આવે, ત્યાગ, વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે અને તેજ જીવને આશા ધર્મનું અદ્ભૂત સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમગ્રાય છે.”

—મતલબ એ કે વહેવાર જ નિશ્ચયનો પાયો છે. તેને છોડીને જે માત્ર નિશ્ચયનયની વાતો કરી, આત્મા કશુંયે કરતો નથી એને બંધેય નથી, એવું કહે છે તે આત્મ સાધનાના નામે પુરુષાર્થહીન થઇ જાય છે. તેમજ અહિંસા-સત્યાદિપૂર્ણ વહેવારને છોડી એસે છે તેઓ બી ત ભૂલે છે. આ પાયાના વિચારને ભૂલી માત્ર નિશ્ચયનય ઉપર ભાર મૂક્યો તેથી એકાંગિતા પેસી છે.

એકાંગી આત્મવાદનાં ભયસ્થાનો

આત્મ વિકાસમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્ને ભાગ લગવે છે. તેના બદલે એકાંગી આત્મવાદવાળા માત્ર ઉપાદાન ઉપર જોર આપે છે. જે ઉપાદાન પ્રયત્ન હશે તો નિમિત્ત આપોઆપ હાજર થઈ જશે. નિમિત્તનું કશું મૂલ્ય નથી. ઉપાદાનનો અર્થ પોતાનો આત્મા બળવાન હશે તો નિમિત્ત એટલે બીજા આત્માઓ અથવા બીજા દ્રવ્યોની જરૂર નથી. એ માટે તેઓ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે કોઈ એક બીજાનું કશું ચે કરી શકતું નથી. ત્યાં આત્મા વહેવારમાં શરીર સાથે પૂર્વસંબંધથી બંધાયો છે, તે કર્મનો કર્તા છે, ભોક્તા છે અને મોક્ષનો ઉપાદાયક છે; એ શાસ્ત્ર વચન ભૂલી જવાય છે કે “અપેપાકતા વિકતાય દુઃહાણ્યુય સુહાણ્યુય” આ શાસ્ત્ર વચનને ભૂલી જઈને, નિમિત્તની અવગણના કરી ઉપાદાનને સર્વસ્વ માનીને આવું ખોટું પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આમ છતાંયે એવા એકાંગી આત્મવાદી દેવ-ગુરુ-ધર્મને નિમિત્ત માને છે. જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે સ્વાધ્યાય વગેરે કરે છે, દેવ મંદિરો નવાં નવાં બિના કરાવે છે, છતાંયે, નિમિત્તની જરૂર નથી એમ “વદતો-બ્રાહ્મત” જેવી વાતો કરે છે। જે એકલા ઉપાદાનથી જ ચાલી જવું હોત તો બધાએ આત્માઓ નિશ્ચયનયથી

જ્ઞાનવાન છે તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નો શા માટે કરવાં જોઈએ ? આ અર્થાં નિમિત્તોને શા માટે અપનાવવાં જોઈએ ?

તેથીજ શ્રીમદ્ભગ્વદ્ કહ્યું છે :—

“ ઉપાદાન કારણ મુખ્ય છે, પછી પુરુષાર્થનું શું કામ છે ? તેવી વાતોથી પુરુષાર્થહીન ન થવું. સત્સંગ અને સત્યસાધન (નિમિત્ત) વિના કોઈ કાળે પણ કલ્યાણ થાય નહીં જો પોતાની મેળે કલ્યાણ થતું હોય તો માટીમાંથી ઘડો થતો સંભવે, (પણ) લાખ વર્ષ થાય તો પણ ઘડો થાય નહીં; તેમ કલ્યાણ થાય નહીં. સત્પુરુષોના નિમિત્તથી અનંતજીવો ઉગરી ગયા છે. અસોઅચ્ચા (વગર સાંભળે) કેવળી ને પણ આમળ પાછળ તેવો યોગ થયો હશે.”

તેમણે એકાંત ઉપાદાનવાદીને રદિયો આપ્યો છે :—

“ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત,
પામે નહીં સિદ્ધત્વને રહે પ્રાંતિમાં સ્થિત”

—આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

ભગવાન મહાવીરને છદ્મસ્થ અવસ્થામાં, અનાર્થ લોકો અને ચંડકૌશિક જેવા સર્પનું નિમિત્ત ન મળત તો તેઓ કઈ રીતે પૂર્ણ વિકસિત થાત. એવી જ રીતે ચંડકૌશિક, ચંદનખાળા, ગૌતમ ગણપત્ર અને અન્યક જીવોને ભગવાન મહાવીરનું નિમિત્ત ન મળત તો તેમનો ઉદ્ધાર કઈ રીતે થાત ? અહીં એક દષ્ટિએ નિમિત્ત ઉપાદાન બને છે અને ઉપાદાન નિમિત્ત બને છે. બન્ને સાપેક્ષ છે. સોનગઢી સંપ્રદાયના પ્રવર્તકને પણ એકાંત આત્મવાદનો વિચાર કરવામાં કોઈ નિમિત્ત મળ્યું જ હશે ને ?

ત્યારબાદ આત્માને એકાંત નિશ્ચય દષ્ટિએ મૂલવવાં જતાં સોનગઢી મત-પ્રવર્તક એમ કહે છે : “આત્મા વગેરેના પર્યાયો (પરિચ્છેદનો) કુમળા છે એટલે પહેલાંથી દરેક જીવ કે દ્રવ્યનો કમ નિયત છે; એમાં કોઈ ફેરફાર અર્થ શકેલ નહીં ?”

બીજા શબ્દોમાં એને નિયતિવાદ કહેવો જોઈએ. જે ભાવે જે રીતે નક્કી છે તે થવાનાજ” એને “ક્રમ નિયમિત પર્યાય” પણ કહે છે. જે એમ કહેવામાં આવે કે નિયતિ પ્રમાણે બધું થવાનું છે તો પુરુષાર્થ કરવાની કશી જરૂર પણ રહેતી નથી. આ એકાંગી આત્મવાદનાં બયસ્થાને છે; જેનાં કારણે ઢોંગ, પાખાંડ, અકર્મણ્યતા સાથે ભૌતિકવાદનોજ વધારો થવાનો છે.

પુરુષાર્થ સહિત પાંચ કારણો :

એટલે જૈનદર્શને એકાંત નિયતિવાદને સ્થાને પ્રત્યેક કાર્યમાં પુરુષાર્થને મુખ્યતા આપી પાંચ કારણ-સમવાય, બતાવ્યા છે. કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ. ગોશાલક સાથે બ. મહાવીરને એ માટેજ વિરોધ હતો. ગોશાલક નિયતિવાદી હતો. પ્રશ્ન એ હતો કે જે સમયે મોક્ષ મળવાનું હોય તે સમયે તે ગળશેજ તો પછી ઉત્થાન, કર્મ, બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ વગેરેની જરૂર શી? ક્યારે ક્યું સાધન મળશે અને ક્યું કાર્ય સંપાદશે, તે કોઈ કહી શકતું નથી એટલા માટેજ શાસ્ત્રોમાં એકાંત નિયતિવાદને મિથ્યા ગણવામાં આવ્યો છે. બધાં કર્મો ક્રમ નિમિત્ત હોતાં નથી, કેટલાંક અનિયમિત પણ હોય છે. જેમકે બધા જીવોના જન્મમરણ તથા અન્ય કાર્ય નિયમિત માનવામાં આવે તો અકાળ મૃત્યુ કે અકસ્માતોને સ્થાનજ ન રહે! એટલે એમાંથી એ વાત ફલિત થાય છે કે ક્ષાયિક સમકિત માટે ભાવ નિયત હોય છે કે જે મોક્ષે જવાનો છે અને તે પોતાની ચિંતા કરતો નથી પણ નીચેના ગુણસ્થાનો માટે બંનેય વસ્તુ હોય છે. નિયત અને અનિયત ક્ષાયિક સમકિતને ત્યારે બીજાની ચિંતા તો હોયજ છે. ભગવાન ઋષભદેવ, મહાવીર ભગવાન વગેરે ક્ષાયિક સમકિત હોવા છતાં પોતાના માટે નહીં, પણ બીજાના હિત માટે કાર્ય કરતાજ હતા. આદ્રંકુમાર, આપાહાજૂતિ, અરણ્યક સુનિ વગેરેનું સમકિત નક્કી હતું છતાં તેઓ સંયમ માટે પડ્યા એટલે નિયત ભાવ હોવા છતાં જોખમ વ.મા જાગૃતિ રાખવી

જોઈએ. પુરુષાર્થ તો કરતાં જ રહેવું જોઈએ. નહીંતર તેમનું અનુકરણ કરીને બીજા બોળા લોકો પણ પુરુષાર્થહીન થઈ જશે.

સર્વાંગી આત્મવાદ ત્યારે જ યામ જ્યારે આત્માનાં બધાં પાસાંઓ લોકવાદ, કર્મવાદ, ક્રિયા (ચારિત્ર) વાદને માનવામાં આવે.

ચર્ચા - વિચારણા

પૂ. હંડીસ્વામીએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “ શરીરથી આત્મા ધણી છતાં જ્ઞાનથી આત્મા એક છે. સાંખ્યમાં પણ જીવરૂપે આત્મા એક માન્યો છે. વેદાંતનો પણ સમન્વય થઈ શકે. તે કહે છે કે “ જીવ અને જ્ઞાન સમાનાધિકરણરૂપે લેખાય પણ તે આત્મામાં અવિદ્યા ન પેસે ત્યાં જગી. સાંખ્યના એક સ્થાપક પુરુષે કાશ્યપે આત્માને નિષ્ક્રિય કહ્યો તે પૂણું અવસ્થાએ સાચું માની શકાય. તે છતાં તેમને અનિશ્ચરવાદી કહ્યા. આમ તો વેદાંતમાં પણ ધણી સંશોધનો થયાં છે. જેમકે રામાનુજચાર્યનો અદ્વૈતવાદ છતાં વિશિષ્ટ દ્વૈતના કારણે તે ત્રૈતવાદ જેવું છે; તેથી આત્મા એક છતાં જીવોનું અનેકત્વ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; જેમ દાડમ એક છતાં બી અનેક; એ રીતે શાંકરાચાર્યે વિવર્તવાદ માન્યો છે. પણ, રામાનુજચાર્ય વગેરે મોટાભાગે અવિકૃત પરિણામવાદમાં માને છે. તેથી વલ્લભાચાર્ય સેના રૂપે એક આત્માને માનવા છતાં ધરણી રૂપે અનેક જીવોને માને છે.

બૌદ્ધધર્મ સંતાનવાદમાં માને છે. બૌદ્ધ-દર્શનમાં મધ્યમ માર્ગને નવું સ્થાન અપાવનાર અશ્વધોષ અને નાગાર્જુન હતા. તેની અસર હિંદુધર્મ ઉપર સારી એવી પડી છે. મંડૂકપિનિષદમાં તેવું ટકા અસર બૌદ્ધદર્શનની છે. તેથી બૌદ્ધધર્મ અને હિંદુધર્મનો ધણો સંબંધ મળે છે. તેથી જ પુરાણોમાં જુદને “ વાસુદેવ: પુનર્જુદ ” કહીને જુદનો ઈશ્વર તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ ઠીક જ કહ્યું

છે કે બૌદ્ધમ્, જૈનધર્મ અને હિંદુધર્મ રૂપ બે કિનારા વચ્ચે પૂલની ગરજ પૂરી કરે છે.

જૈનોમાં અનેક જીવો અને એક આત્મતત્વ બન્નેનું નિરૂપણ છે તેમ ઇશ્વારાસ્થોપનિષદમાં સ્વાદ્વાદની દૃષ્ટિ “તદેજતિ, તન્નૈજતિ” રૂપે મળે છે. “અસતઃ સદગમયતે” એ મુક્તિવેદનો મંત્ર છે. આ ઉપરાંત જૈનધર્મની વ્યાપક અસર બૌદ્ધો ઉપર જોવામાં આવે છે. ક્યાંક બન્ને સમાન હોવાનો ભાસ પણ થઈ જાય છે. બૌદ્ધધર્મની ધણી અસર ગીતા ઉપર પડી છે, એમ ધર્માનંદજી ઠાકરાંબીએ લખ્યું છે. તેમણે ખીજ અધ્યાયનો છઠ્ઠો સૂત્રોક ટાંક્યો છે: “હે અર્જુન ! તું નિત્ય જન્મે છે અને મરે છે, એમ માનતો હોય તો પણ શાશ્વત પાત્ર નથી.” આ સિદ્ધાંત ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધોનો છે. લોકમાન્ય તિલકે પણ ગીતારહસ્યમાં “બૌદ્ધધર્મ એટલે મુઘરેલો હિંદુધર્મ” એમ માન્યું છે. શંકરાચાર્યનો માયાવાદ પણ બૌદ્ધો પાસેથી આવ્યો છે.

એ જ રીતે સિદ્ધસેન દિવાકર (જૈનશ્રમણ) અને ભર્તૃહરિના પિતા ગોવિંદાચાર્ય એક જણાય છે. ગીતાનો અને ગોવિંદાચાર્યનો સંબંધ રૂપરૂપે દેખાય છે. આમ જોતાં ગીતા એ વેદધર્મનો વિકાસ છે. જૈનધર્મ અને વૈદિકધર્મ વચ્ચેના પૂલસમા બૌદ્ધધર્મ સાથે ઠીક-ઠીક સંબંધ તેણે બાંધ્યો છે. તેમાં જૈન-તત્ત્વજ્ઞાનની પૂરી અસર છે એટલે તે ત્રણેને સર્વમાન્ય પુસ્તક બની ગયું છે. જૈનદૃષ્ટિએ ગીતાદર્શનમાં મુનિશ્રી સત્બ્રહ્મજીએ “ગીતામાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો જ આત્મા બતાવ્યો છે.

તાત્પર્ય એ છે કે એકાંગી આત્મવાદ કામનો નથી. ખરેખર તો ત્રિમુનિજીએ આચારાંગસૂત્રમાં બતાવેલ-આત્મવાદ, કર્મવાદ, ક્રિયાવાદ અને લોકવાદના સમન્વયની જે વાત કહી છે તે બરાબર છે. નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ કરવી એ જ જૈન-રહસ્ય છે. તે મુજબ સાચા સાધુસાધ્વીઓએ પ્રવૃત્તિ લક્ષી નિવૃત્તિનું વધુ લક્ષ રાખી વધુમાં વધુ કામ કરી દેખાડવું જોઈએ. તેથી આપોઆપ એકાંગી આત્મવાદ

કે ચત્કારવાદનો અંત આવી જશે; અને લોકહૃદયમાં આત્માવાદ પ્રતિ નવી શ્રદ્ધા જાગશે.

શ્રી દેવજીભાઈ : “ જગતમાં કોઈ પણ અંગ એક નથી. જ્ઞાન સાથે ક્રિયા છે. નિશ્ચય સાથે વહેવાર છે. આમ ધર્મ અને વહેવારનો તાળો મેળવવો જોઈએ. ગાંધીજી જેવા આ યુગના અદના માણસે આત્મવાદની સાધના કરી, તો કેટલો મહાન વિજય મેળવી ગયા ? તેમના અધ્યાત્મજ્ઞાનને જગતે માન્ય કયું. એમનાં જીવનમાં આદર્શ અને વહેવારનો સુમેળ હતો. તેમનાં કથનો અનુભવગમ્ય હતાં. તત્ત્વ સાથે સામુદાયિક જીવનનો તેઓ તાળો મેળવતા એટલે સામાન્ય લોકોને પણ તે ગમી જતું.”

શ્રી પૂંજભાઈ : “ આપણે આટલા દિવસોના શ્રવણ અને ચિંતનથી જોયું કે એકાંત અને એક વ્યક્તિની સાધનાનું અનુસંધાન સમાજ સાથે હોયું જ જોઈએ. જ્યાં એ નથી હોતું ત્યાં નથી સ્વહિત થતું કે નથી થતું સમાજહિત. ભગવાન ઋષભદેવે બાહ્યબલિને સમજાવવા બે શિષ્યાઓને મોકલી કારણ કે તે સમાજનું અનુસંધાન શૂલી ગયા હતા.

આજના યુગે તો સમાજ અને સમાજના પ્રશ્નો ધણી વધી ગયા છે એટલે એકાંત કે સમાજમાં રહીને થનારી કોઈપણ સાધનાનું અનુસંધાન સમાજ સાથે રહે; અને તે પણ સંસ્થાગત થાય તો વધારે સારું. ગાંધીજીએ આ ભૂમિકા સાફ કરીને આપી છે તે ઉપર સમયસર સર્વાંગી આત્મવાદી અનુજંધ વિચાર-ધારાનાં મંડાણ થઈ ચૂક્યાં છે. તેનો લાભ લોકોને મળશે જ. દરેક કાર્યનું અનુસંધાન જો આત્મલક્ષી સાધના સાથે રહે તો તેનાથી ધણી લાભ થશે.”

પૂ. નેમિચુનિ : “ મેં સવારે એકાંગી આત્મવાદનો વિષય સરળ રીતે રજૂ કરવા પ્રયાસ કરેલો. તે છતાં થોડું વધારે વિવેચન કરી હતું.

આ જમતમાં મૂળ બે પદાર્થ છે—જડ અને ચેતન. આ બન્ને પરસ્પર એકબીજા ક્યાં કેટલી અસર કરે છે તે ઝીણવટથી સમજવું જોઈએ. નહીંતર ગોટાળો થવાનો સંભવ છે.

જૈનપરિભાષા પ્રમાણે જીવ અને અજીવમાં સમાવેશ પામતાં બધાં દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે; પોતાના અસલી ગુણધર્મમાં રહે છે. પુદ્ગલ અને જીવનો અનાદિકાળથી કંઈક એવો સંબંધ છે તેના લીધે :—

- (૧) આત્મા છે.
- (૨) આત્મા બંધાયો છે.
- (૩) આત્મા કર્મનો કર્તા છે.
- (૪) આત્મા કર્મનો બોક્તા છે.
- (૫) મોક્ષ (કર્મથી સદતર મુક્તિ) છે.
- (૬) મોક્ષનો ઉપાય પશુ છે.

—આ છએ વાતો લેવી પડે છે.

જો આપણે એમ લઈએ કે આત્મા તો શુદ્ધ, બુદ્ધ અને ચૈતન્યધન છે અને આત્માને પુદ્ગલ બાંધી શકે નહીં તો આખોયે સાધનાનો માર્ગ તૂટી જશે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેમને ૨૩મે વર્ષે જ્ઞાનની સમજણ પડી તેમણે પશુ એકાંત જ્ઞાન આત્માને માનવાની ના પાડી. તેમણે સમયસાર વાંચનાર માટે ચેતવણી આપી કે તેનાથી માત્ર શુષ્કજ્ઞાન થઈ જાય છે. એટલે સિદ્ધાંતનો વિચાર શ્રમ, વૈરાગ્ય અને સત્સંગથી વહેવારની શુદ્ધ-પરિણતિ સહજરીતે જીવનમાં ન વણાઈ જાય, ત્યાં સુધી ન કરવો હિતાવહ છે. દુકમાં સમયસાર પ્રમાણે વહેવાર અભૂતાઈ હોવા છતાં એ જ એનો મુખ્ય પાયો છે જેના ઉપર નિશ્ચયનયની ઇમારત ટકી શકે છે. એ સમયસારની ગાથાથી જ સવારે મેં આપ આગળ વર્ણવેલું છે.

તેથી અતુલવી જીનમહાપુરુષોએ. પુરુષભાસ્તિકાચનો અને જીવનો સંબંધ સમવેત-સંયોગી કહ્યો છે. તેમણે ઘટ અને માટી બન્નેમાં માટી હોય તે રીતનો સમવાય-સંબંધ નથી કહ્યો. એવી જ રીતે વૃક્ષ ઉપર વાનર રહે તેવો સંયોગી-સંબંધ પણ નથી કહ્યો. ટુંકમાં તે કાયમ માટે નથી છુટી શકતો; અને કાયમ માટે પણ છુટી શકતો સંબંધ છે. એમ કહી એક તરફ જીવ-વિકાસની છેલ્લી શ્રેણી કર્મબંધ નિર્ગોદના અભવી જીવોની વાત કહી છે તો બીજી બાજુ કર્મચુકત સિદ્ધ જીવોની વાત કહી છે. ભાવિ જીવો સ્વપુરુષાર્થે મોક્ષ પહોંચી શકે છે તે પણ કહ્યું છે. આથી નિશ્ચય-વહેવારનો તાળો મળે છે. ઉપાદાન અને નિમિત્તનો પણ તાળો મળે છે. આથી કાષ્ઠ કાઢતું બહુ-બૂરું કરી શકતું નથી એમ જાત માટે માનીને, બીજા જીવોના સહારાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર, તેમ જ બીજાઓ અનિષ્ટ નિમિત્ત બનતા હોય, તેઓ મારું બુરું કરી શકતાં નથી. મૂળે તો મારો આત્મા જ મારું બહુ-બૂરું કરનાર છે તેમ માની બીજા પર રાગદ્વેષ ન કરે—એ વહેવારની વાત ન્યાય સંગત છે. બીજાઓએ પણ આમ કરનારની મદદ કરવી જોઈએ અને અનિષ્ટ નિમિત્તો ન આપવાં જોઈએ. આ રીતે તાળો ન મળે તો જગતનો આખો વહેવાર અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય.

સમવેત સંયોગના કારણે નિમિત્તોની અસર પણ અસામાન્ય થાય છે; એ હકીકત છે. તેમજ વહેવારમાં વહેવાર-શુદ્ધિ માટે પુણ્ય કાર્યોની અને જગતની સેવાની પણ બરાબર અગત્યજ છે. તેથી સમયસારવૃત્તિ, આગમસાર અને પંચ વસ્તુમાં આ શ્લોક કહેવાયો છે :—

“જો વહેવારને અવગણ્યો તો તીર્થ અને આચારનો ઉચ્છેદ થશે,
જો નિશ્ચયનું લક્ષ્ય ચૂક્યો તો મૂળ તત્ત્વનોજ ઉચ્છેદ થશે.”

એ ઉપરથી સેવા કરવી; પુણ્ય હોય, કર્મકારક છે તેમ કહેવા કરતાં સેવામાર્ગમાં આત્મલક્ષ ન મૂકાય તેટલી કાળજી રાખી શુદ્ધ સેવામાર્ગમાં પ્રેરવાનો યુગધર્મ સહેજે સાંપડશે.

વેદાંત અને સાંખ્યનું સંશોધન ઠીક ઠીક થયું છે અને એ સંશોધનમાં દિગંબરાચાર્ય કુંદકુંદનો પણ મહત્વનો ફાળો છે; પણ તેમના પ્રચીના વાંચન ઉપરથી એવો પણ ભાસ થાય છે કે તેઓ ઉપાધાનનેજ મહત્વ આપે છે. પોતાના શરીરવ્યાપી ચૈતન્યની વાત લઇ, વિશ્વપ્રાણીઓના ચૈતન્ય સાથેની કર્તૃબ્યભાવનાનો છેદ ઉઠાડાય છે; કે વહેવારના પાયા વગરની નિશ્ચયની વાતોનું ચણતર થાય છે. એમ કરીને આજના કુંદકુંદાચાર્યના નામના ભક્ત તેમની જ ક્રાંતિની હત્યા કરતા હોય એમ લાગે છે. ખરી રીતે બીજા દર્શનો, વૈશેષિક, નૈયાયિક, અને પૂર્વ મીમાંસાનું એકાંગીપણું પરિસ્થિતિવશ ભીડી ગયું; તેમજ બાકીનાં દર્શનો સાંખ્ય યોગ અને વેદાંત સંશોધન પામી રહ્યાં હતાં ત્યારે જૈનતત્ત્વ-જ્ઞાનના ઢાળામાં એ બધાંને ઢાળવાનો કુંદકુંદાચાર્યે સુંદર પ્રયત્ન કર્યો હતો. એવીજ રીતે સોનગઢી વિચારમાં એક ક્રમબદ્ધ પર્યાયની વાત ચાલે છે તે પણ ધરમૂળથી સંશોધન માંગે છે. સમયસારમાં આત્માની ગુણ શક્તિઓમાં એક વિભુત્વ નામની મહાન શક્તિ બતાવેલી છે જે પ્રાણીમાત્રના આત્માઓ સાથે બરાબર સંબંધ બતાવે છે એટલે સ્વભાવનો અર્થ વ્યાપક રીતે પ્રાણીમાત્રના આત્માઓનો ભાવ લેવો અને તે માટેજ અનુકંપા, સેવા, દાન, દયા વગેરે સદ્ગુણોનો ઉપયોગ કરવો એ જરૂરી બને છે. આમ મનાય તો નિમિત્ત ને પ્રારબ્ધ અવસ્થામાં બહુ મહત્વ આપવાની વાત અગત્યની અને જરૂરની બની રહે છે. તેવીજ રીતે સેવાને (શુભકર્મ) કે જીવ માત્રને પરભાવમાં ન ધટાવી શકાય.

ક્રમબદ્ધ-પર્યાયની વાતના સંબંધમાં વિચારતાં જેમ આયુષ્યબંધમાં સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ એમ બે પ્રકાર છે તેમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જેવા મહાપુરુષોને નિયત (અચ્છિત) આત્મજ્ઞાન પછી પોતાના વિકાસ માટે આશાસ કરવો પડતો નથી. બરાબર ક્રમ પ્રમાણે મોક્ષ મળે છે. પણ બીજાં પ્રાણીઓ માટે આવાં વિકસિત આત્માઓ નિમિત્ત બને છે. જેમ આંડકૌશિકમાં સમર્પિત જગાડવા માટે ભગવાન મહાવીર પ્રબળ નિમિત્ત

અન્યા હતા. જેમને ક્ષાયિક સમકિતજ થયું નથી તેમને વિકાસ ક્રમખદ્દ જ થશે, એ ચોક્કસ નથી. તેમણે તો સદ્ગુણો વધારવાનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ નહીં તો જેમ આકુળ વચ્ચે તૂટે તેમ આવેલું અનિયત સમકિત પણ લુપ્ત થઈ જશે.

આમ સર્વાંગી સાધનામાં “મુતાણું-મોયગાણું” બન્ને વાતો આવે છે. વળી નિમિત્ત અને ઉપાદાન પણ સાપેક્ષ છે. એકનું ઉપાદાન બીજાને માટે નિમિત્ત બને છે અને એકનું નિમિત્ત બીજાના ઉપાદાનમાં સહાયક બને છે અંકૌશિક એ અપેક્ષાએ બ. મહાવીરના કેવળજ્ઞાન વખતે તેમના ઉપાદાનમાં સહાયક બન્યો અને અંકૌશિકના ઉપાદાનને વેગ આપવામાં ભગવાન મહાવીર સહાયક બન્યા.

(૨૮-૧૦-૬૧)

વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારધારાઓ

આપણું ધ્યેય વિશ્વવાત્સલ્ય છે. તો તે અંગે સ્પષ્ટ દર્શન હોવું જરૂરી છે. આપણે તે માર્ગે સુસંગઠનોના અનુબંધથી જવા માગીએ છીએ તો આપણી આસપાસ જે વિચારધારા ચાલે છે તે અંગે આપણે સ્પષ્ટ જાણવું જોઈએ કે તે વ્યક્તિવાદી વિચારધારા છે કે સમાજવાદી સંગઠનવાદી વિચારધારા છે. તેમાં પણ સંગઠનવાદી હોવા છતાં ઘણી વિચારધારાઓ ભૌતિકપ્રધાન હોય છે. તેમાં કેટલી કાપકુપ કરવી ? ક્યું તત્વ ઉમેરવું તે અંગે વિચાર કરવો પડશે !

ઘણા વ્યક્તિવાદી વિચારકો ક્રાંતિકારો કહેવાય છે પણ તેઓ સુસંગઠનોના અનુબંધ વડે સમાજના ઘડતરમાં કે પોતાના ઘડતરમાં માનતા નથી. એવા વ્યક્તિવાદી વિચારકોની વિચારધારાથી એક વર્તુળ સુધી કંઈક થઈ શકે છે. ગાંધીયુગની સર્વાંગી ક્રાંતિએ એક વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે ક્રાંતિની પ્રેરક વ્યક્તિ હોઈ શકે પણ ક્રાંતિ સુસંસ્થાઓ દ્વારા જ વ્યાપક અને ચિરસ્થાયી થઈ શકે છે. સુસંસ્થાઓ વિનાની ક્રાંતિ કાં તો અપક્રાંતિ થઈ જાય છે કાં તો અમુક વર્તુળ સુધી થઈ જાય છે. ઘણીવાર તે સમાજ દ્વારા ઉપેક્ષિત હોઈને તેવું ઘડતર સમાજના અધઃપતનનું કારણ બને છે; કારણ કે તેના પાયામાં ધર્મદષ્ટિ હોતી નથી.

એટલે ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ અને સર્વાંગી દષ્ટિવાળા જન-સેવકોએ એવી વ્યક્તિવાદી વિચારધારાઓથી અગાઈ જવું ન જોઈએ. એનાથી નુકસાન એ થાય છે કે એવો સાધક એ વ્યક્તિવાદી વિચાર-ધારાના ફેડાળામાં પડી સમાજઘડતર કે સમાજશુદ્ધિ માટે ઉત્સાહિત થતો નથી. તેવું ચિંતન પછી ટુંકા સ્ત્રેત્ર પૂરતું જ કેન્દ્રિત બની જાય છે. ઘણી વખત તે નિષ્ક્રિય પણ બની જાય છે. તેવી વ્યક્તિ પાસે કેટલાક ભદ્ર લોકોનું ટોળું જામતું જાય છે, પણ તે

બધા વ્યક્તિવાદી ચિંતનમાં જ સતોષ માનીને આવે છે. આવા પુરુષો સર્વાંગી ક્રાંતિ કરનાર લોકોના માર્ગમાં અવરોધો ઉભા કરતા હોય છે, એટલે આવા અલગતાવાદી વિચારકોથી કાયદો જોછો થાય છે.

એકાંગી આત્મવાદ અને વહેવારમાં વ્યક્તિવાદનું અંતર :

એકાંગી આત્મવાદ અને વ્યવહારમાં વ્યક્તિવાદની વચ્ચેનું અંતર જોઈ શકાય. એકાંગી આત્મવાદવાળો પોતાના જ આત્માને “સ્વ” માને છે અને બીજાઓને “પર” માની તેની સાથે વાતસહ્ય-સંબંધ બાંધવામાં દોષ માને છે. તે બીજાનું કંઈપણ બહુ કરવામાં માનતો નથી, આત્માનો શરીર સાથેનો સમવેત-સંયોગ સંબંધ હોવા છતાં, બધાં અનિષ્ટોને શરીરનાં જ માની તેને દુર કરવા તરફ તે દુર્લક્ષ સેવતો હોય છે. જ્યારે વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી સર્વાત્મ-સંબંધને માને છે. જીવનને ઉચ્ચ બનાવવામાં અને અનિષ્ટોને દુર કરવામાં માને છે ખરે; પણ વહેવારમાં તે એકલો જ ચાલવા પ્રેરાય છે, અને ગમે તેવું મારું સગઈન રચવામાં પણ દોષો પેસી જાય છે, એવી ભીતિ સેવતો હોય છે. તે એમ માનતો હોય છે કે વ્યક્તિના સુધારાથી સમાજનો સુધારો થઈ જશે. તે બધા અનિષ્ટોનું મૂળ વ્યક્તિમાં માને છે અને સમષ્ટિનું બિંદુ ચુકી જાય છે.

વહેવારમાં વ્યક્તિવાદ :

વહેવારમાં વ્યક્તિવાદ શું છે; તે જાંડાણથી સમજી લેવા માટે તેનું મૂળ અને તેના આજના પ્રણેતાઓ ઉપર જરા વિસ્તારથી વિચાર કરી જોઈએ.

વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારધારાનું મૂળ વેદાંતમાં છે. એમાંથી વહેવારમાં વ્યક્તિવાદ સંત વિનોબાજીએ તારવ્યો છે. તેમની અગાઉ શ્રીમતી એનીએસેન્ટ, કૃષ્ણમૂર્તિ તેમજ શ્રી અરવિંદે પણ એને તારવ્યો હતો. જો કે દરેકે પોતપોતાની શૈલીએ એની રજૂઆત કરી છે.

એ ભોક્ષ પહેલાં વેદાંતમાં સંશોધન કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ સમણિવાદનો પ્રચાર કર્યો છે. તેમણે જુદા જુદા સંગઠનો વડે સમાજ-જીવનમાં એ વેદાંતને ઉતારવાની કોશિષ કરી છે પણ, મોટા ભાગે એમાં બહિતનો પ્રવાહ હોવાથી સમર્પણવાદ જ વિશેષ પ્રસર્યો અને એમાં ગુરુવાદ ઊભો થયો. ગુરુને બગવાન-સમા માનીને પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો કંઈ પણ ઉપયોગ કરવામાં ન આવ્યો તેતું પરિણામ આજના વૈષ્ણવ-મહંતો-આચાર્યોમાં જોઈ શકાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવાએ વેદાંતમાંથી જનસેવાને તારવી, સધ જરૂર રચ્યો. પણ, તે દ્વારા સમાજનું નૈતિક જીવન ઘડતર કરવાની દૃષ્ટિ ન રહી, માત્ર રાહત કામો કરવાની દૃષ્ટિ રહી. અહીં એ સંપ્રદાયોની આજની પરિસ્થિતિની આપણે ચર્ચા કરતા નથી પણ પ્રગતિશીલ અને ખ્યાતનામ આધુનિક વિચારકોની વિચારધારાઓની સવિશિષ્ટ છણાવટ કરવાની છે.

શ્રીમતી એનીએસેટ અને શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ :

શ્રીમતી એનીએસેટ નામની આયર્લેન્ડની એક બાઈએ અને ઇલેનેટ્રિકીએ થિયોસોફિકલ સોસાયટી (અલ્લવિદ્યા સમાજ) સ્થાપી. તેની સ્થાપના ભારતમાં મદ્રાસ ખાતે અડિયારમાં થઈ. શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિના પિતા તેમને તેમજ નિત્યાનંદને લઈને ત્યાં આવ્યા. શ્રીમતી એની એસેટની દૃષ્ટિ કૃષ્ણમૂર્તિ ઉપર હતી. તેમને તે ખૂબ જ તેજસ્વી અને હોનહાર લાગ્યા. એટલે તેમણે કૃષ્ણમૂર્તિને રાખ્યા. ત્યાં આશ્રમમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું-લાખો રૂપિયા ખર્ચ કર્યા. થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં એની એસેટ ત્રણ ધર્મોનાં તત્ત્વો લીધાં. પોતે ખ્રિસ્તી હતાં એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રેમ, વેદાંતનું જ્ઞાન અને બૌદ્ધ ધર્મનો મધ્યમ માર્ગ-આ ત્રણેનો સંગમ કર્યો. પ્રેમ સાથે જ્ઞાતનું અવલંબન, જ્ઞાન સાથે ગુરુનું અવલંબન તેમજ મધ્યમમાર્ગની સાથે સંગઠન અવલંબન લેવામાં આવ્યું. આ સંગઠન આધ્યાત્મિક સંસ્થા જેવું ઊભું તો થયું, પણ આ બધી સાધના

કે જીવન ધડતરનો વિચાર વ્યક્તિએ એકલો જ કરવો; એ દષ્ટિએ ખીળ સ્ત્રોતમાં કે ખીળ સ્ત્રેત્રના લોકોને આ વિચારધારા સ્પર્શી નહીં. માત્ર આધ્યાત્મિક સ્ત્રેત્રનેજ એમાં સ્પર્શવામાં આવ્યું એટલે અન્ય સ્ત્રેત્રને તે વિચારધારા સ્પર્શી શકી નહીં. તેવી જ રીતે એમાં બધા ધર્મો સાથે અનુબંધ રાખી ઊંડા ઉતરીને સંશોધન કે પરિવર્ધન કરવામાં આવ્યું ન હતું, તેનું કારણ વહેવારમાં વ્યક્તિવાદ જ હોઈ શકે.

શ્રીમતી એની ખેસેટે રાજકારણમાં ભાગ લીધો. પણ વ્યક્તિગત રીતે; પોતાની એ સંસ્થા મારફત નહીં; જેથી લોકધડતર ન થઈ શકયું. તેમની સંસ્થામાં એક વાત એ પેઠી કે જ્ઞાનનો જે અધિકારી હોય તેને જ તે આપવું. ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું. વૈષ્ણવ ધર્મના ગુરુવાદની અસર અહીં પણ સ્પષ્ટ ઉપસી આવી. એમાંથી રહસ્યવાદ પ્રગટ થયો. તેમાં સિદ્ધિઓ, મત્રો, અવતારો વગેરે વાતોએ પ્રવેશ કર્યો.

એનીખેસેટે કૃષ્ણમૂર્તિ માટે એવો પ્રચાર કર્યો: “ એક નવો અવતાર આવી રહ્યો છે ? ” અવતાર તરીકે પ્રખ્યાત કરવાની વાત લોકોમાં ફેલાઈ ખરી. જગદ્ગુરુના આગમનની વાત રૂપે “ ઓર્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ” નામની સંસ્થા સ્થપાઈ !

શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિને આ બધું ન ગમ્યું અને તેમણે એ સંસ્થાનું વિસર્જન કરી નાંખ્યું. તેમણે કહ્યું : “ સત્મની શોધમાં મુક્ત જીવન અને મુક્ત ચિંતનમાં; સંસ્થા, સમાજ, શાસ્ત્ર, ગુરુ, ધર્મ-પંથ કોઈપણ અવલંબન મારે ન જોઈએ. મારા માટે એ બધાં બંધનકારક છે ! ”

આમ શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ સંસ્થાથી છૂટા થયા. પર્યાસેકે હળસ્થી વધારે અનુયાયીઓને છોડ્યા, અને સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે વિચરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનું જીવન સાદાઈથી પસાર કરે છે. પણ વ્યક્તિવાદી વિચારધારાના કારણે સમાજનું ધડતર કરી શકતા નથી. તેઓ ધારત તો પોતે જે સંસ્થાના અધ્યક્ષ હતા, તેની ખામીઓનું સંશોધન કરી શકતા, જેની અસર તેમના અનુયાયીઓ ઉપર પડ્યા વગર ન રહેત. પણ, એવું લાગે છે કે તેઓ કંટાળીને નીકળ્યા હતા.

ખોરાકથી ધણીવાર ઢોળરી ખગડે છે; તેથી તેને સુધારવા ખોરાકમાં ફેરફાર કરાય પણ સદંતર છોડી ન દેવાય; વિવેક રખાય. તેવીજ રીતે સંસ્થા હોય ત્યાં દોષો પેદા થવા સંભવ છે પણ તેથી કરીને સંસ્થાને છોડીજ દેવી અગર તો સંસ્થાની કોઈ ને જરૂર નથી, એ કહેવું યોગ્ય નથી. સંસ્થાની શુદ્ધિ તેઓ પોતાના તપ-ત્યાગ વડે કરી શકત. જૈન દષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્થાનું (સંઘનું) અવલંબન, જિનકલ્પી મુનિ લેતા નથી, પણ સ્થવિરકલ્પી તો લેજ છે. તે છતાં જિનકલ્પી મુનિ સંઘ સાથે અનુબધ્ધ તો રાખેજ છે. તેઓ સંસ્થાનો નિષેધ કરતા નથી. પણ કૃષ્ણમૂર્તિએ ખીજી રીતે વિચાર્યું. તેઓ છૂટા થયા બાદ થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં બે દાંટા પડી ગયા. એક બેસેડીસોઝ, જેઓ જૂના વિચારના હતા અને ખીજો યૂથસોઝ જેમાં નવા વિચારના બળ્યા; જે કૃષ્ણમૂર્તિને માને છે.

શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિના વિચારોને તારવતાં તેમની વિચારધારાના આધાર રૂપે આ વસ્તુઓને લઈ શકાય :—(૧) મનને ખાલી કરો : કારણ કે શાંત મનમાં જ સત્ય પ્રગટ થશે. એ માટે ગુરુ, શાસ્ત્ર, સંસ્થા, સમાજ, કુટુંબ કે ખીજા બધાંય અવલંબનોનો ત્યાગ કરો તેમજ લોક કે લોકસમાજના પ્રશ્નોથી મુક્ત થાઓ.

અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે મન તો વિચારોનો પૂજ છે. તેમાંથી એક વિચારને કાઢશો તો ખીજો આવશે જ. તો તે મન કય રીતે ખાલી થઈ શકે? મનની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં પણ વિચાર તો રહ્યા જ કરે છે. અસંપ્રજાત સમાધિમાં પણ મન તો સચેષ્ટ રહે જ છે. યોગનો અર્થ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ કહ્યો છે પણ તેમાંયે અને તો કલિષ્ટ ચિત્ત-વૃત્તિઓનો નિરોધ એ જ શક્ય અને ઇષ્ટ છે. શરીર છે ત્યાંસુધી ચિત્તવૃત્તિનો સર્વથા નિરોધ ન થઈ શકે. જ્યાંસુધી અયોગી-કેવળીની જીમિકાએ પહોંચતું નથી ત્યાંસુધી યોગો-મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો તો રહેવાના જ. મન ખાલી ન થઈ શકે ત્યારે બધા સુ-અવલંબનોનો ત્યાગ કરવા માટે

કહેવું નથી. ઔટલું ખરું કે અનિષ્ટે ન પેસે તેની સાવધાની રાખવી અને હોય તો તે દૂર તેની કાળજી રાખવી. માનવ સામાજિક પ્રાણી છે અને જીવનનમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પરસ્પરનાં અનલંબન વગર આમળ વધી શકાતું નથી, કે વ્યક્તિ અથવા સમૂહનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. ક્રમેક્રમે વિકસિત થતાં એવી મુક્ત આત્મ-દશા આજે જ્યારે કે આત્મા પૂર્ણતાની પાસે પહોંચી ગયો હોય ત્યારે તેને કોઈપણ અલંબનની જરૂર નથી, એમ માની શકાય છે; પણ પ્રારંભમાં એમ થવું બહુ જવલ્લે જ બને છે, જેમાં પૂર્વજાતની સાધનાનો પ્રભાવ હોઈ શકે.

આત્મ મુખ્ય કારણ તો વેદાંતનો “બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા” વાળો સિદ્ધાંત છે. જ્યારે જ્ઞાનીની પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચ્યા વગર આ વાક્યને પકડીને ચાલવામાં આવે છે ત્યાં જ જૂલ થાય છે. વેદાંતીઓએ બધે બ્રહ્મને સત્ય કહ્યું અને જગતને મિથ્યા કહ્યું, પણ વહેવારમાં તો તેમને જગતનો આશ્રય લેવો પડે છે એટલે ત્યાં “જગત્-મિથ્યા” એટલે જગત્ નથી અથવા તે ખોટું છે” એના બદલે “જગત્-ગૌણ છે” એવો અર્થ સાધકે કરવો જોઈએ; અથવા આત્મા નાશવંત નથી; પણ આ શરીર નાશવંત છે, એવો સુધારો કરીને જ ચાલી શકાય છે. એવી જ રીતે વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી અને ખીજાને અતડા રાખનાર વિચારોમાં સુધારો કરવો જોઈએ. વિચાર અને વહેવારનું અંતર રહે તો વહેવાર શુદ્ધ ન રહી શકે.

(૨) “સંબંધોને સમજો!” : એ મી કૃષ્ણમૂર્તિના વિચારોનો ખીજો મુદ્દો છે. એની મતલબ એ છે કે “તમે જે બાહ્ય સંબંધોને જ સાચા સંબંધો માની લો છો અને પછી પોતાના ગણ્યતા સિવાય બાકી સાચે સંબંધ અથડાગણ્ય વગેરે ક્યાં કરે છો. તેથી દુઃખી, અશાંત અને નિરાશ રહ્યા કરો છો માટે ઉંડાણથી વાસ્તવિક સંબંધોને સમજો.”

અહીં સુધી તો આ વિચાર બરાબર છે કારણકે જેને આપણે અનુબંધ કે કર્તવ્ય-સંબંધ કહીએ છીએ તેને જ અહીં વાસ્તવિક સંબંધ ગણવામાં આવ્યો છે. પણ એથી આગળ વધીને જ્યારે આચરણ-વહેવારની વાત આવે છે; ત્યાર શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ કહે છે : “ સત્યની કેડી એટલી સાંકડી છે કે તેમાં તે એકલો જ જઈ શકે માટે એકલા જવું રહ્યું ” ખીજાઓ જે સત્યના પિપાસુઓ છે તેમને સાથ આપી જ ન શકાય; કે તેમનું ઘડતર ખરો સત્યાર્થી ન કરી શકે એ વાસ્તવિકતાને નકારવા જેવી વાત છે. શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ કહે છે કે આત્મજ્ઞાન કરો એનો અર્થ “ આત્માનું જ્ઞાન કરો કે મેળવો ” એવો નથી, પણ પોતાના વિચારો, વર્તાવો, પ્રેરક બાવો અને આકાંક્ષાઓને જાણવાં, તેઓ ખીજાની સાથે અનુબંધ રાખી નિર્દોષ વહેવાર કરવાની વાત કરતા નથી; તેથી માણસ કેવળ વ્યક્તિલક્ષી કે વ્યક્તિ-કેન્દ્રિત બની જાય છે અને જીવનમાં શુદ્ધતા અને કિલ્લટતા આવી જાય છે.

(૩) તટસ્થતાથી તપાસો : એ તેમના વિચારોનો ત્રીજો આધાર છે. તેઓ કહે છે : “ પ્રશ્નને તળીયે ગયા વગર ઉકેલ મળતો નથી. મન ઉપર ધણું પડો પડ્યાં હોય છે. તે પડોને ઉખેડ્યા વગર તમે આંતરમનને તપાસી શકો નહીં. અને આંતરમનને તપાસ્યા વગર પ્રશ્નોનો સાચો ઉકેલ આવતો નથી. એટલે તમે કાં તો વખાણવા માંડો છો કાં તો વખોડવા માંડો છો; અને ખીજાને નિમિત્ત બનાવો છો. બધાએ સંઘર્ષો, યુદ્ધો વગેરેનું મૂળ તમે છો. એ વિચાર પાકો થશે તો જ તમે શાંત કે મુક્ત જીવન જીવી શકશો ! ”

પણ, આમાં એ વિચારશૈષ રહી જાય છે કે પ્રશ્નને ઊંડે જવા માટે દરેક ક્ષેત્રનો-સમાજના બધા ય અંગોનો સંપર્ક સાધવો જોઈશે. એ ક્યાં વગર “ તીરે ઊભા જુએ તમાશા ! ” જેવો અનુભવ વગરનો ઉકેલ આવશે. પ્રશ્નને પક્ષપાત વગર ઊંડાણથી તપાસવા માટે જેમ તટસ્થતાની વાત કરી છે તેમ તાદાત્મ્યની વાત પણ હોવી જોઈએ. તાદાત્મ્ય વગર સાચું તાટસ્થ્ય ન આવી શકે. તે ઉપરાંત દરેક વસ્તુનું

નિમિત્ત પોતાને માનવું મથાઈ નથી. સૃષ્ટિમાં હલચલો થયા જ કરે છે; ત્રણુઓ બદલાય છે તેમાં શું તે નિમિત્ત છે? એટલું જરૂર માની શકાય કે સમાજનાં અનિષ્ટોને પોતાનાં મણી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ—તેના બદલે સમાજથી અતડા રહેવાથી અનિષ્ટો દૂર થતાં નથી.

આવી વ્યક્તિઓ આસમાની કલ્પનામાં જ વધારે રાચે છે; વહેવારની ધરતી ઉપર ઉતરતી નથી. કેટલાક લાદ્ર લોકો એ તરફ આકર્ષાય છે એ ખરું, પણ આમજનતા કે વિચિત્રતા લોકો માટે તે નકામી નીવડે છે. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિની વિચારધારાના ત્રણ મુખ્ય આધારો ઉપરથી લાગે છે કે એમાં ખૂટતાં તત્વો ઉમેરાવાં જોઈએ, જે લોકો એ વિચારધારાને પકડીને સમાજવહેવારથી અતડા ખની જાય છે, તેમને સમજાવવામાં આવે તો મોટું નુકશાન થતાં અટકી શકે.

અરવિંદ અને તેમની વિચારધારા :

હવે શ્રીઅરવિંદની વિચારધારા તપાસીએ. શ્રી અરવિંદ પૂર્ણયોગમાં માને છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે મળીને પૂર્ણ યોગ થાય છે. તેમને ખૂબે તો આ ગીતા અને વેદાંતમાંથી સ્પષ્ટ. તેઓ ખંગાળના વતની હતા એટલે ખંગાળમાં શક્તિપૂજા (દુર્ગા, કાળી વ.ની પૂજા) વિશેષ હોઈ, એ સરકારેને લીધે તેમણે ભક્તિયોગમાં માતૃભક્તિ લીધી. ખંગાળમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ વખતે ક્રાંતિકારી હજ સાથે તેઓ જોડાયા હતા એટલે તેમને જનમદીપની સજા થઈ. તે વખતે તેઓ વડોદરા હતા અને ત્યાંથી તેમને એકદમ સફરણ થયું કે આ એકાંગી રાજકારણની બધી ખટપટ છોડી દઈ એકાંતમાં જઈ અવ્યક્ત બળની ઉપાસના અને યોગ-સાધના કરવી જોઈએ, એ વિચારે તેઓ પોંડિચેરી આ તા. યાં આશ્રમ સ્થાપ્યો. ત્યાં કહેવાય છે કે તેમણે યોગની સંપૂર્ણ સાધના કરી હતી.

શ્રી અરવિંદની વિચારધારાના ત્રણ મુદ્દાઓ છે :—(૧) સ્થિરતા, (૨) શાંતિ અને (૩) સમતા.

શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિએ મનને પ્રાપ્ત કરવાની નિષેધાત્મક વાત કરી છે ત્યારે શ્રી અરવિંદ વિધેયાત્મક વાત મૂકી છે કે મનને સ્થિર રાખે તે માટે તેમણે કહ્યું કે “અન્નમય કોષ (વાસના) અને પ્રાણમય કોષ (કામના) એ બન્નેથી ઉપર ઉઠીને મનોમય કોષમાં આવો. મનની જેમ તમારા સ્નાયુઓ અને શરીરમાં પણ સંકલ્પ દ્વારા સ્થિરતા લાવો. તે છતાં મનમાં ચચળતા, અચચળતા બન્ને આવ-ગ કર્યા કરશે. એટલે જ્યાં તમારી નબળાઈ હોય ત્યાં બાંધવતી શક્તિ (માતાતું) આવહાન કરે અને તમારું અંતર ખુલ્લું કરે. તે માટે પ્રાર્થના, મૌન અને બીજી સાધના કરો જેથી શાંતિ આવશે. પણ જે તમારી સાથે ‘મૈયા’ નહોં હોય તો તમારું મન ચેતનાથી ઉપર દિવ્યતા તરફ જઈ શકશે નહીં. જે તમે મનોમય કોષથી ઉપર વિજ્ઞાનમય કોષમાં પહોંચી ગયા તો તમારામાં સુદૃઢ સમતા આવી જશે અને મૈયા ધ્રુવકંટી જેમ તમને આનંદમય કોષમાં ખેંચી લેશે. જ્યારે સમતા આવી જાય છે ત્યારે પ્રભુ અને પ્રભુતા બન્ને આવી જાય છે. ત્યારબાદ અન્નમય અને પ્રાણમય કોષને ભોગ આપશો પણ એ ભોગ ઉપયોગ થશે. નિર્દોષ ભોગ પણ જીવનમાં ન હોય તો નીરસતા આવી જાય છે।”

હવે એને અનુરૂપ અરવિંદ-આશ્રમની કેટલીક વિગતો તપાસીએ. અરવિંદ આશ્રમમાં જે સાધકો જાય છે તેમને બધી સંપત્તિ ત્યાં સોંપી પોતાનું શેષ જીવન ત્યાં ગાળવાનું હોય છે. ત્યાં તેમને ખાનપાન અને વસ્ત્ર જોઈતાં અને સારાં આપવામાં આવે છે. સાધનાનો કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો નથી. ત્યાં મૌન વધારે રાખવાનું હોય છે. આશ્રમના, માતાજી (કેંચ બાઈ જે અરવિંદની સાથે સાધનામાં હતાં અને ત્યાંજ આશ્રમનું સંચાલન કરે છે.) કૂલોવડે સાધનાનો સંકેત કરે છે એમ કહેવાય છે. ત્યાં સાધના કરનાર એક સમૂહને લેવામાં આવ્યો છે; પણ સમૂહમાંથી સંસ્થા થતી નથી; ઘડતર થતું નથી.

ત્યાંથી જે લોકો છુટા પડે છે તેઓ સમાજમાં અનુકુળ રીતે એકલાઈ શકતા નથી. શ્રી અરવિંદ જાતે સિદ્ધિઓ અને ચમત્કારોથી વિરહ હતા. તેઓ એમ કહેતા કે ‘અવ્યક્ત બળ સાથે હું અકલ્પ્યબળે

સંખ્યા બાંધી આપ્યા વિશ્વકીર્તન ઉપર અહીંથી અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું.” પણ આપણે જોયું કે જગત ઉપર બીજું વિશ્વયુદ્ધ આવ્યું; આઝાદી પછીના પ્રત્યાષાતો પડ્યા; પણ તેમાં શ્રી અરવિંદે કંઈક કયું હોય કે પ્રભાવ પાડ્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

એકલી વ્યક્તિગત સાધનાથી ધણીવાર માણસ સમાજ વહેવારથી અલડો અને નિવૃત્ત વૃદ્ધ જેવો થઈ જાય છે. જેમ વૃદ્ધો પાસે અનુભવ હોય છે પણ તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી, બીજાને પણ કંઈ નવો પુરૂષાર્થ કરવા દેતા નથી એમ આ વિચારધારા જીવાનને પણ ધરડો બનાવી દે છે.

આ વિચારધારા સમગ્ર-સમાજ-બાપી ન બની શકી. માત્ર થોડાક લોકોના રસની વસ્તુ બની ગઈ. એટલું જ નહીં શ્રી અરવિંદ સાથે કેટલીક વિસંમત વાતો પણ જોડી દેવામાં આવી. શ્રી અરવિંદનાં મૃત્યુ પહેલાં તેમના લોકીમાંથી પરે નીકળતું હતું એટલે તેમના અનુયાયીઓએ એ વાત વહેલી મૂકી કે અરવિંદ યોગીના આ પડના કારણે અર્ચિલતું પતન થયું. ક્યાંની વાત ક્યાં જોડવામાં આવી ?

ગાંધી અને અરવિંદ

ધણા લોકો એમ પણ કહે છે કે મ. ગાંધીજી રાજકારણમાં પડ્યા તેથી નીચા છે અને શ્રી અરવિંદ નથી પડ્યા એટલે જિંદા છે. તે વાત ખોટી છે. ગાંધીજીએ રાજકારણની ગંદકીઓ અને ગૂંચોથી ડરીને ભાગી જવાનું કદિયે કપૂર્યું ન હતું. તેમણે રાજકારણને શુદ્ધ કયું હતું અને ધર્મ-નીતિનાં તરવો તેમાં પ્રવેશાવ્યાં હતાં. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેમનું માટે કહેલું : “ હું મારા વિચારો પ્રમાણે આચરી શકતો નથી એ મારી નખજાઈ છે, પણ મારા વિચારોને ગાંધીજી આચરણમાં મૂકીને સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. “ ત્યારે શ્રી અરવિંદે રાજનીતિનો ત્યાગ એટલા માટે કર્યો હતો કે તેની મૂંઝો અને ગંદકીઓથી તે અકુળાધ, ઊઠ્યા હતા. વધારામાં તેમના ઉપર ભારત સરકારનો દેશ-નિકાલનો કુક્રમ પણ હતો.

એક વખત મહાદેવભાઈએ ગાંધીજીને કહ્યું : “ હું અરવિંદઆશ્રમમાં જવાનો છું.”

ગાંધીજીએ પૂછ્યું : “ અહીં કંઈ વસ્તુ ખૂટે છે; જેથી તમને અરવિંદ-આશ્રમમાં જવાની જરૂર પડી ! ”

ગાંધીજીએ આ ટકોર એટલા માટે કરી હતી કે જીવનમાં અચળવૃત્તિ અને એકાંગી વ્યક્તિવાદ ન આવી જાય. મહાદેવભાઈને પાછળથી આ સાચું સમજાયું.

દર્શન સમાજવ્યાપી બનવું જોઈએ :

વહેવારમાં વ્યક્તિવાદથી એટલે જ મહાન નેતાઓ દૂર રહે છે. ભગવાન મહાવીર સમષ્ટિવાદી હતા. તેમણે દીક્ષા પછી બ્રમણ્ય (વિહાર) ચાલુ જ રાખ્યું. અનેકોને પ્રતિભોધ્યા તેમજ કેવળજ્ઞાન ચર્ચા ગયા પછી પણ નિશ્ચેન બેસી ન રહ્યા; પણ ઠેર-ઠેર બોધ આપતા જ રહ્યા. તેમણે સંઘની સ્થાપના કરી અને સાધુ-સાધ્વી શ્રાવક, શ્રાવિકા એ ચારેય અંગોનો અનુબંધ જોડ્યો. સંઘના દોષોને શુદ્ધ કર્યા. તેમણે નીચલા થરના લોકોને ગ્રામધર્મ-નગરધર્મ તથા માર્ગાનુસારીના ગુણો બતાવી સંઘ સાથે અનુબંધ જોડ્યો. આમ ભગવાન મહાવીરે સર્વાંગી ક્રાંતિકાર બનીને સર્વક્ષેત્રે પ્રેરણા આપી.

ગાંધીજીએ તેમની વિચારધારાને વેગ આપ્યો. જે વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારધારા છે તે બહુ બહુ તો વ્યક્તિ કે નાના સમૂહ સુધી સીમિત રહે, તે વિશાળ સમાજ માટે ન ધડાય ત્યાંસુધી તે કેવળ પુસ્તકો સુધી સમાપ્ત રહે. સર્વાંગી ક્રાંતિકાર મહાવીરે જેમ તેનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો હતો તેમ વ્યક્તિવાદી વિચારધારાવાળા લોકો કરી શકતા નથી. ગાંધીજીએ તેવો પ્રયોગ કરીને બતાવ્યો હતો.

એટલે શ્રી અરવિંદ કે શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિની વિચારધારા વ્યક્તિને હિપયોગી હતાં, સમાજને તેથી મોટે ભાગે કંઈપણ ફાયદો થતો નથી.

કારણુ કે તે વ્યક્તિઓ સમાજ પાસેથી પોષણ પામીને સમાજને કંઈ (કુદે બ, દાતિ કે ધર્મસંધ) પણ આપી શકતી નથી. તેઓ એકાંતવાદી બની કે સ્વચ્છદી બનીને સ્વકેન્દ્રિત થઈ જાય છે. એમાં ખૂટેલાં તત્ત્વો ઉમેરાય તો એનો કંઈક ઉપયોગ થઈ શકે.

રશિયા-ચીન વગેરેની ભૌતિક વિચારધારા :

પણ, ભૌતિકતાપ્રધાન સમાજવાદી વિચારધારા આમ તો સંગઠનવાદી છે પણ ધર્મના પાયા વગરની છે. તેમાં સાધન-શુદ્ધિનો આગ્રહ પણ નથી. રશિયા ચીન વગેરેની વિચારધારા એવી છે. ત્યાં સંગઠનો છે, સઘીકરણ પણ છે, પણ તે વ્યક્તિની ચેતનાને દાબી દે છે, ત્યાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય નથી.

તો આવા સંગઠનો પણ વિશુદ્ધ નથી. આપણે સંગઠનો અને ખીજ ને નિર્દોષ વ્યવસ્થા છે તેમાંથી યોગ્ય વાતો જોઈને તે જરૂર લઈ શકીએ વળી એના ભૌતિક વિજ્ઞાનથી ફાયદો પણ ઊઠાવી શકીએ, પણ એનાં અનિષ્ટોને બાદ તો કરવાં જ પડશે.

ભૌતિકવાદી સામ્યવાદ અને વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારમાંથી એ કદાચ પસંદગી કરવાની આવે તો વહેવારમાં વ્યક્તિવાદી વિચારધારાને પસંદ કરવી પડશે, કારણ કે તેનો પાયો આધ્યાત્મિક છે અને તેમાં જે કંઈ કમી છે તેને દૂર કરવા મથા શક્ય પ્રયત્ન થઈ શકે. આ રીતે બધીયે વિચારધારાનો સમન્વય થાય તો દેશ અને દુનિયાને ધણું લાલ થાય.

ચર્ચા - વિચારણા

શ્રી પૂંજભાઈ એ ચર્ચાનો આરંભ કરતાં કહ્યું : “શ્રી અરવિંદે બે સંસ્કારો સાધક-સાધિકાઓનાં સહેજે નાખ્યા છે :—(૧) ઓછું બોલવું. સમાજમાં આજે મિનજરૂરી ધોંધાટ ધણું થાય છે; તેમાં ઓછું

બોલી, ઇશ્વારાથી કામ લેવાય તો ઘણી ધમાલ આપોઆપ ઝાઝી થઈ જાય. (૨) સ્વચ્છતા—દરેક વસ્તુને સાફ રાખો. તેમાં પશુ કળાને ઉમેરો કર્યો. આ બેય બાબનો સારી છે; પશુ ગાંધીજીએ સમાજ વચ્ચે રહીને જે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કર્યા, અસખત તેમાં મઢાવ—ઉતાર ઘણા આવ્યા. પણ તેમનું ધ્યેય સ્પષ્ટ રહ્યું. તેમણે જગતના સાધકોને નવો આદર્શ આપ્યો! “તમે વહેવારમાં પશુ જીવનને સામાજિક ધડતર વડે સમઘટિવાદ તરફ વહાવો!”

શ્રી દેવજીભાઈ : “અમારે ત્યાં એક ગીતા—મંડળ રચાયું હતું. તેના પ્રેરક એક સંન્યાસીઆવા હતા અને મકતો બધા શ્રીમતો અને બુદ્ધિશાળી હતા. તેઓ ધૂન મચાવે, શ્લોકો બોલે પણ આજીવિકાનાં સાધનો અશુદ્ધ. બાવાજી પણ તે અંગે કંઈ ન કહે! આવાં ગીતા—મંડળોથી કંઈ ન થાય.

ગીતામાં સમઘટિવાદનું જે રહસ્ય છે અને જૈનસંધ્યાએ જેને આચરી બતાવ્યું છે. તે તરફ ગયા વગર છૂટકો નથી.

એવી જ વાત ભૌતિકવાદ વિષે છે; મૂડીવાદી લોકશાહી લઈએ કે સામ્યવાદ લઈએ; બન્નેના પાયા ભૌતિકવાદ ઉપર જ છે; એક આધ્યાત્મિકતાને ઓથે વહેવારમાં વ્યક્તિવાદ—અગતસ્વાર્થ વગેરેને પોષે છે, બીજો ભૌતિક સુખના માટે રાજ્યને ઓથે વહેવારમાં રાજ્યવાદને પોષે છે; જેમાં હિંસા, દમન, અસત્ય વગેરે દોષો પડ્યા છે સાથે અંતે વિશ્વબંધુત્વનો ઇન્કાર છે. અટલે અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે જવું જોઈએ, જે રસ્તો ભ. રામકૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીરથી લઈને ગાંધીજીએ ગોઠવી આપ્યો છે.”

શ્રી. પૂંજીભાઈ : “પશુ આંધળું અનુકરણ ન થવું જોઈએ. અમાઉ ભૈરવજી (પર્વત ઉપરથી પટલાઈને (ઝંઝાપાત કરીને) મરવું), કાશી કરવત સૂકાવવી બંગલોમાં જવું કે બલિદાન આપવું વગેરે અનુ

હતું. નૅરસિંહ મહેતા, કબીર, શીરાં જ્યોત્સીએ સમાજનાં દરેક પ્રસંગોમાં સિદ્ધિ સર્જી, તેમ ગાંધી-જુગ પછી કોશીએ આગળ જઈને સમષ્ટિની કલ્યાણનો અર્થ સામુદાયિક રીતે વિધાનનોએ પ્રયુક્તો કરવાનો છે, તેથી વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ ત્રણેયનું કલ્યાણ આપણે

પૂ. હંડીસ્વામી : “યોગવશિક્ષમાં “દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ”વાદ છે ત્યારે શ્રી અરવિંદે “સૃષ્ટિ તેવી દર્શિ” તે વાદનું સવિશેષનિરૂપણ કર્યું છે. સ્વામી માધવતીર્થે શ્રી અરવિંદના યોગ અને વેદાંત ઉપર “યોગ અને વેદાંત” નામનું સરળ પુસ્તક લખ્યું છે. તે વાંચવાથી શ્રી અરવિંદ અંગે ધણી રપટતા થઈ જશે.

તેવી જ રીતે શ્રી એનીએસેન્ટને સમજવા માટે એ સરળ પુસ્તકો સનાતન ગ્રંથાવલિ ભાગ—૧-૨માં વિવેચનપૂર્ણ બહાર પડ્યાં છે. તેઓ બ્રાહ્મવિદ્યા-થિયોસોફિકલ સોસાયટીમાં વિદુષી થયાં છે. વ્યક્તિગત રીતે એમણે રાષ્ટ્રીય હક્કમાં પણ ભાગ લીધો હતો. તેમણે શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિને તૈયાર કર્યા. જેમનું એક કાળે ધણું જ આકર્ષણ હતું. તેમના વિચારોમાં ઇશુ, બુદ્ધ, અને વેદાંતનું મિશ્રણ લાગે છે પણ મુખ્યતઃ બુદ્ધના સિદ્ધાંતોની અસર સવિશેષ જોવા મળશે.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “મને ભદ્ર અને વિદ્વાન ગણાતા લોકો કરતાં આમ જનતા ઉપર વધારે વિશ્વાસ છે. ભદ્ર લોકો સમાજમાં પોતાનું સ્થાન જીત્યું રહે તે માટે ભાષા, સંસ્કાર અને રહેણીકરણની ઝોથે ‘પોતે કંઈક ઉઘા છે’ એવું અભિમાન સેવતા હોય છે. ધણીવાર તેઓ લોકોને ઉધે રસ્તે પણ દોરે છે. પણ, એકવાર જે લોકોને સમજાવી શકાય અને લોકો આપણી પાછળ હોય તો એ લોકોને સર્વાંગી વિચારધારા પ્રમાણે ધડી શકાય.

એકવાર એક વૃદ્ધ જૈન મુનિએ એકાંતમાં બોલાવી મને અનુબંધ વિચારધારા અંગે પૂછ્યું. અમારી વાતો બાબુના ખારી - ખારણામાં

ભેલાં બાઈ બહેનો સાંભળતા હતાં, પછી તેઓ મારી પાસે ધણીવાર સુધી સાંભળતા, પણ આજીવિકાના પ્રામાણિક સાધનો અંગે અમારે ચર્ચા-વિરોધ થતો. ધણું સમજવવા છતાં તેઓ આઠી-અવળી અને આક્ષેપો વાળી બદ્ધ લોકોની વાતો રજૂ કરતા. એટલે આવો અનુભવ બધાને થઈ શકે છે. તેથી મહારાજશ્રી કહે છે તેમ તેમનો મીઠો સંપર્ક રાખતા રહેવો; પૂછે તો શાંતિથી ખુલાસો કરતા રહેવો-કદ એક ને એક દિવસમાં તેઓ બદલાઈ જાય એવી આશા રાખવી વધારે પડતી છે. તેઓ એકવાર ખેંચાયા તો પછી ખેંચાતા જ આવશે એમાં શંકા નથી; આપણે તેમને પ્રેરણા આપી આપણા તરફ ખેંચવા જોઈએ.”

શ્રી સુન્દરલાલ : ક્રાંતિની શરૂઆત બલે વ્યક્તિ કરે પણ પછી તે વિચારધારા અને આચરણ સમાજવ્યાપી અને તેમાંથી ખાસ તો સંસ્થા દ્વારા સમાજવ્યાપી બનવાં જોઈએ. એ નિયમ દરેક ક્ષેત્રને એક સરખો જ લાગુ પડે છે.

(૪-૧૧-૬૧)

વ્યાપક સત્યનું દર્શન

દર્શન-વિશુધ્ધિના મુદ્દામાં ધણો જ અગત્યનો મુદ્દો હોય તો આ છે. જ્યાં સુધી માનવજીવનમાં વ્યાપક અને સર્વાંગી સત્યના દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી એની સાધના વ્યાપક નથી બનતી. વ્યાપક સત્ય-દર્શનમાં મુખ્યત્વે ત્રણ અંતરાયો છે :—(૧) પક્ષાંધતા : કુસંસ્કારોના કારણે ધણીવાર પક્ષાંધતા આવી જતાં સત્યના દર્શન થતાં નથી. (૨) દીનતા : એ પણ અંતરાય છે. તે માટે અજ્ઞાન, આભસ, અધવિશ્વાસ વગેરે કારણભૂત બને છે. (૩) એકાંત-આશ્રય : સત્યના વિભિન્ન રૂપો સારી પેઠે નહીં સમજવાને લીધે પેદા થયેલ એકાંત આશ્રય.

આ ત્રણે દોષોને દૂર કરવા માટે ત્રણ વસ્તુઓની જરૂર છે :—(૧) નિષ્પક્ષતા, (૨) પરીક્ષકતા (૩) સમન્વયશીલતા. આ ત્રણે ભેગા થાય તો વ્યાપક સત્યના દર્શન થઈ શકે છે. હવે આપણે એક એક ગુણ ઉપર વિચારીએ.

નિષ્પક્ષતા : સૌથી પહેલાં નિષ્પક્ષતાને લઈએ. એક ચિત્ર ઉપર બીજું ચિત્ર ઉપસી શકતું નથી; સિવાય કે નીચેના ચિત્રને બીજા રંગથી દોરવામાં આવે. એવી જ રીતે હૃદય પહેલાંથી જ સંસ્કાર, પક્ષપાત, કે પૂર્વગ્રહના રંગથી રંગાયેલું હોય તો તેના ઉપર સત્યનું ચિત્ર છંદી શકતું નથી. કાં તો એ દોષોને કાઢવા પડે કાં ઉપશમન-દબાવવા પડે.

બે મંકોડાનું દર્શન લઈએ. એક રહેતો હતો મીઠાના પહાડ ઉપર અને બીજો રહેતો હતો સાકરના પહાડ ઉપર. બન્ને વચ્ચે મિત્રતા બંધાઈ ગઈ. બન્ને જણ પોતપોતાના સ્થાનની ખૂબ જ પ્રશંસા કરતા. અને એકબીજાને ત્યાં જવાનું નિમંત્રણ આપતા.

એકવાર સાકરવાળા મંકોડો મીઠાવાળા મંકોડાને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. તેણે સાકરને ગાંગડો દોરતને આપ્યો. પણ, મીઠાવાળા મંકોડાએ થુ-થુ કરતાં કહ્યું : “અરે, આં તેં સાકર કેવી છે ?”

સાકરવાળાં મંકોડાને આશ્ચર્ય થયું. તેણે મીઠાવાળા મંકોડાના મોં તરફ જોયું તો ત્યાં પહેલાંથી મીઠાની કણી હતી. તેણે એ કઢાવી નાખી, પછી જ મીઠાવાળા મંકોડાને સાકરની મીઠાચીનો ખમ્બાલ આવ્યો.

એવી જ રીતે જ્યાં સુધી વાસનાનો મોહ ન મુકાય ત્યાં લગી સત્યનો સ્વાદ ન આવી શકે. સત્ય માટે પૂર્વગ્રહ છોડવો સર્વપ્રથમ જરૂરી છે. એટલે જ જૈનમત્રોમાં કહ્યું છે :—

ધમ્મો સુદસ્સ ચિહ્વં

—કમમાં કમ એટલું તો એણે કરવું જ જોઈએ કે જ્યાં સુધી ખીજની વાત ઉપર વિચાર કરી રહ્યો છે ત્યાં સુધી સદાને માટે પૂર્વગ્રહ ન છોડી શકે તો તેટલા સમય સુધી તો છોડે.

નિષ્પક્ષતા માટે બે વસ્તુનો ત્યાગ જરૂરી છે :—(૧) સ્વત્વ મોહનો ત્યાગ (૨) કાળ મોહનો ત્યાગ.

(૧) સ્વત્વ મોહનો ત્યાગ : પોતાની માનેલી વસ્તુ જ સારી છે એમ સમજવાનો મોહ સ્વત્વ મોહ છે. કેટલાક લોકોને સત્યની પરવા હોતી નથી. તેઓ સત્યનો નિર્ણય પોતાપણાંથી કરે છે. અમારી બાપા, અમારો પોશાક કે અમારું જ બધું સારું; એ રીતે બધા ઉપર સત્યની છાપ મારવી એ સત્ય શોધ નથી. પોતાપણું જે જે કારણથી થાય છે તેનો સમ્યક્ધર્મની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. પોતાપણું જે કારણથી થાય છે તેમાં જન્મ, સંગત, સંસ્કાર વગેરે કારણો છે. વાતાવરણ અને સંસ્કારોના કારણે તેને તેની આસપાસની દુનિયા જ સારી લાગે છે. આશ્ચર્યને જન્મ, અગાઉથી કંઈ નક્કી થતો નથી કે તે સારું ધર્મ કે અમૂક શાંતિમાં જન્મે. એ તે પૂર્વકર્મ સંયોગના કારણે થાય છે અને

હ્યાં પણ આત્મા એ કહી શકતો નથી કે આ જન્મ પહેલાં તે કયલું હતો અને હવે પછીનો તેનો જન્મ કયાં થશે? એવી અવસ્થામાં સત્યની કસોટી જન્મોઆપ્ત થઈ કે યાત્રિ આદિ નથી, પણ પ્રાણીમાત્રનું હિત કે બહુજન હિત છે. સત્ય આવતાં માણસ નામ અને હિદાર થાય, ખોટું અભિમાન ન કરે તેમજ બીજાને નીચા પણ ન પાડે. સત્ય શોધકે તો સત્ય જ્યાં જ્યાં પડયું છે, ત્યાં ત્યાંથી તારવવું જોઈએ.

સ્વત્વ મોહને લીધે અનેક દોષો પેદા થાય છે; જે સ્વ-પર કલ્યાણમાં બાધક છે. તેમાં મુખ્યત્વે (૧) સત્યની ઉપેક્ષા, (૨) સત્ય વિરોધ, (૩) જૂઠ્ઠી વકીલાત, (૪) ઉપેક્ષક શ્રેયોપહરણ, (૫) ધાતક શ્રેયોપહરણ, (૬) સત્યનો અસ્વીકાર.

સ્વત્વમોહી સત્યની ઉપેક્ષા તો કરે જ છે પણ ધણી વખત સત્ય ગળે ઊતરવું હોય તેના વિરોધ, વિરોધ ખાતર કરતો રહે છે. તે પોતાની માનેલી વાતો ઉપર વૈજ્ઞાનિકતાની છાપ જમાડીને જૂઠી વાતને સાચી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમકે બીડી, સ્ત્રીગરેટ, આ વગેરેના વેપારીઓ જાહેરાત કરે છે કે બીડી કબજામાં મટાડે છે; સ્ત્રીગરેટ સિજગતદાર છે; આ અમૃત છે વગેરે... આમ સ્વત્વમોહી સામાન્ય વાતોનું ખોટું મૂલ્યાંકન કરે છે અને ખોટી પ્રશંસા કરી બીજાના અંશ શ્રેયનું અપહરણ કરે છે.

એક દાખલો લઈએ. વરાળની શોધ કરનારે તેની શક્તિનું જ્ઞાન જગત સમક્ષ મૂક્યું. ત્યારે ધણા કહેણે કે અરે એમાં શું? એ તો અમે પણ જાણતા હતા! કોઈ કવિની કવિતા સાંભળીને ધણા કહે કે અરે! એમાં શું નવાઈ કરી; એની રચનાની અમને ખબર હતી કારણકે એમાં જેટલા વર્ણો છે તે તો અમારા પરિચિત છે.

એવી જ રીતે સ્વત્વમોહી, શબ્દોની ખંચતાણ કરી, પોતાનો માનીતો અર્થ કાઢી લે છે અને જે ધર્મે કે શાસ્ત્રોએ શોધ કરી હોય

છે તેના શ્રેયતું અપહરણ કરી લે છે. ધણા તો બીજાના ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર “ ચોરી કરી છે ” એવો પણ આક્ષેપ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. ધણીવાર સંદર્ભનો અર્થ છોડી મનગઢત અર્થ સુઢાં બેસાડે છે. જેમકે વેદમાં ‘ અગ્નિ ’ શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ ધ્યાન કરવો અને પછી ધ્યાનની વાત અમારે ત્યાં છે એમ કહેવું, આ રીતે ધાનક-શ્રેયોપહરણ કરે છે.

સ્વત્વમોહીનો મોટામાં મોટો દોષ તો એ થાય છે કે ગમે તેવા યુગસત્ય ઉપર પોતાના દેશ, જાતિ, ધર્મ વગેરેની છાપ ન લગાડી હોય તો તે તેને માનવાથી ધન્કાર કરે છે. મતલબ કે તે મૃતરૂઢિઓ, જૂતકાળના રૂઢ ગૌરવગાન કે રૂઢિગ્રસ્ત માનવ ઉપર લાખો રૂપિયા ખર્ચા નાખે છે; પણ જીવિત ધર્મ કે જીવિત સત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવે છે. એટલે નિષ્પક્ષતા માટે સ્વત્વમોહનો ત્યાગ જરૂરી છે.

(૨) કાળમોહ : નિષ્પક્ષતા માટે કાળમોહનો ત્યાગ કરવો પણ જરૂરી છે. કાળમોહી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાચીન કે નવીન હોય તો જ તેને સત્ય કે જીવિત સમજે છે. તે સત્યને તેની કલ્યાણકારિતા કે ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ અપનાવતો નથી. એટલે પ્રાચીનતા કે નવીનતાનો મોહ નિષ્પક્ષતામાં બાધક છે.

પ્રાચીનતા મોહી કોઈ પણ વાતની જીવિતતા કે અનુચિતતાનો વિચાર કરતો નથી; તે દરેક પ્રાચીન વસ્તુને જ સત્ય માનવા પ્રેરાય છે. એટલે સત્ય જ્યારે યુગાનુરૂપ નવા ઢબે આવે છે તો “ આ નવું છે ” એમ કહી તે એનો તિરસ્કાર કરે છે; તેને હસેલે છે અને જૂનાના વિકૃત-રૂપને ચોંટી રહે છે. તેના લીધે તે સત્યતું બોજન કરી શકતો નથી તેમ જ અસત્યરૂપી જૂના મળતો પણ ત્યાગ કરી શકતો નથી. સ્વમોહીની જેમ પ્રાચીનતા-મોહીમાં પણ હ દોષો પ્રવેશી જાય છે-પ્રાચીન મોહી ક્યારેક એવી ભ્રમ-બળમાં રસાય જાય છે કે તે રૂપક, કલ્પના અને ઇતિહાસને એક જ માને છે.

અવતારી બ્યક્તિઓમાં દિવ્યતાને માની લે છે અને એમ જ માને છે કે સત્ય તો અમારા આ પૂર્વજોએ જ શોધ્યું હતું, તેમાં સુધારો થઈ શકે જ નહીં. જમત તો કળિકાળના કારણે વિનાશ-બણી જઈ રહ્યું છે; તેને કોઈ રોકી શકવાનું નથી. નવા વિચારકોનો વિરોધ કરતાં તે કહે છે:—“શું અમારા પૂર્વજો મૂર્ખ હતા ? શું તમારા વગર જમતનો ઉદ્ધાર નહીં થાય ? તમે જ એક ડાહ્યા છો ?”

પ્રાચીનતા-મોહી એ વાતને જુલી જાય છે કે જૂનો વારસો તો નવીનને વારસારૂપે મળે જ છે; સાથે ત્યારબાદનું નવું જ્ઞાન પણ ઉમેરાય છે. તે ઉપરાંત જુનાનાં જ્ઞાનમાં યુગાનુરૂપ પરિવર્તન કે સંશોધન થાય તો તેમાં પૂર્વજોનું અપમાન થતું નથી. જો પૂર્વજો આજે હોત તો તેઓ પણ દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ-પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર કર્યા વગર ન રહેત. સુધારા કરનાર ઉપર ધણીવાર એવું લાંછન લગાડવામાં આવે છે કે તેઓ જૂના જ્ઞાનના એકા દુકડા ખાધને ઉછર્યા છે; તે છતાં નવીન જે બીજાજીઓ હોય છે-તે એ દુકડાને એવું મહત્ત્વ આપે છે કે તેમાંથી તે સામાન્ય માણસ એક પરમાત્મા થઈ શકે છે.

પ્રાચીનતા મોહીઓની પ્રયત્નતાને લીધે ધણી ધર્મ-સંસ્થાઓને પ્રાચીનતાની છાપ લગાડવી પડી છે. ધર્મસંસ્થા તો ધર્મ કે સત્યનો અમૂક દેશકાળ માટેનો કાર્યક્રમ છે. સત્યને અનાદિ-અનંત કહી શકાય પણ તેના માટે બનાવેલ કાર્યક્રમ અનાદિ-અનંત કહી શકાતો નથી.

પ્રાચીન કરતાં અર્વાચીન (નવીન) માં ત્રણ વિશેષતાઓ વધારે છે:—(૧) “ સારા થવાનો અવસર વધારે હોઇને નવીન વર્તમાનથી વધારે નજીક છે, ત્યારે પ્રાચીન દૂર છે. (૨) જૂની વાત વિકૃત થઇ ચૂકી હોય છે. નવીન માટે તરત તેનો સંજવ નથી. (૩) પ્રાચીનકારને જે અનુભવ વગેરે મળ્યાં છે તેના કરતાં નવીનકારને કંઇક વધારે જ મળે છે, એટલે પ્રાચીન કરતાં નવીન સત્યની વધારે નજીક છે.

પ્રાચીનતાના મેહની જેમ નવીનતાનો મેહ પણ સત્યદર્શનમાં એટલો જ ખાષક છે. નવીન ચાત્ર હોવાથી કોઈ વસ્તુ સારી સહજતી નથી. જૂની વસ્તુ ઉપર વિકૃતિ આવવી એ પણ એક અર્થોમાં નવીનીકરણ જ છે તો એ નવીન-વિકૃતિને મૂળ કરતાં સારી કઈ-રીતે ગૂણી શકાય ? એટલે વિકૃતિને દૂર કરવી. સંશોધન કરી મૂળ વાતને પ્રગટાવવી એ પણ ખરાબ તો નથી જ. વૈદિક ધર્મની વર્ણવ્યવસ્થા જૂની છે. આજે તે છિન્નભિન્ન થઈ ચૂકી છે પણ ગાંધીજીએ તેને નવારૂપે આવસ્થકતા પ્રમાણે મેહવી, તો તે પ્રાચીન હોવાથી અસત્ય કહી શકાશે નહીં. ઇસ્લામ ધર્મમાં વ્યાજ ન લેવાનું વિધાન છે. આજે કોઈ નવારૂપે તે વાતને રજૂ કરે તો પ્રાચીન હોવાના કારણે તે અસત્ય થઈ જતી નથી ! પ્રાચીન જે ઉપયોગી સ્વરૂપે નવા સંસ્કરણમાં રજૂ થાય તો તે પણ નવીન જ છે,

પરીક્ષકતા : સત્ય-દર્શન માટે ખીજી વસ્તુ હોવી જોઈએ; તે છે પરીક્ષકતા. જે વ્યક્તિ નિષ્પક્ષતા મેળવી લે છે તે પરીક્ષા પણ સારી પેઠે કરી શકે છે. પરીક્ષાનો અર્થ છે—સત્ય, અસત્ય કે સારા-નરસાની તપાસ કરવી.

પરપરાથી આવેલ સત્યની કસોટી એ જ છે કે તે દેશકાળ-પ્રમાણે કલ્યાણકારી છે કે નહીં ? પરીક્ષકે આવી પરીક્ષા કરવી જોઈએ તો જ તેને સત્યદર્શન થઈ શકે. અમુક વસ્તુ પૂર્વજો માનતા આવ્યા છે કે પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે માટે તે સાચી છે, એ સત્યદ્રષ્ટાનો જવાબ ન જોએ અને ન હોઈ શકે.

પરીક્ષક માટે ત્રણ વસ્તુઓ જરૂરી છે :—(૧) વિચારકતા, (૨) અદીનતા (૩) પ્રમાણ જ્ઞાન.

(૧) વિચારકતા : કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર શ્રદ્ધા માટે જરૂરી છે. તે માટે સાદી સમગ્રણ કે બુદ્ધિ ચાલી શકે. વિદ્વતા હોય તો વધારે સારું. વિચારકતા સાથે ખરૂં હેયું હોય તો હિત-અહિત કે, કલ્યાણ-અકલ્યાણને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય છે.

(૨) અહીંના : વિચારકતા માટે મોટો અંતરાય કુસંસ્કારોનો છે. તે દૂર થાય તો વિચારકતા સહેલાઈથી આવી શકે છે. એનાં કારણે ધણીવાર દીનતા આવી જાય છે અને ભોકો બધા પુરાની તપાસ કરી શકતા નથી. તેઓ ધર્મ-શાસ્ત્ર, દેવ, ગુરુ અને શ્રદ્ધિમત ક્રિયાકાંડની પરીક્ષા કરતા મનરાય છે કે આપણે આ બધાં પૂજનીયોની પરીક્ષા કરીએ એમાં એમનો અવિનય થાય છે. માટે જો છે તે જ સાચું છે. અંતે તેઓ શ્રદ્ધિવાસ બની જાય છે. કેટલાક એ દીનતાને વિનય મધ્યતા હોય છે; પણ વિનય અને દીનતામાં મોટું અંતર છે. વિનય શુદ્ધ છે જ્યારે દીનતા હોય છે, તે ખુશામત તરફ વળે છે. પોતાના સ્વાર્થ કે ભાગ માટે દીન-ભોકો ધર્મ-શાસ્ત્ર વ.ની ખોટી વાતોને પણ ટેકો આપતા હોય છે, એથી રવ. પરવચના થાય છે, ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ શાસ્ત્ર, ધર્મ, દેવ; ગુરુ વગેરેની પરીક્ષા કરવાથી કોઈનો અવિનય કે અભક્તિ થતાં નથી.

પરીક્ષા પાંચ પ્રકારની હોય છે :—

- (૧) ગુરુ પરીક્ષા : જોમાં ગુરુ પરીક્ષકના સ્થાને હોય છે.
- (૨) હૃદ-પરીક્ષા : જો વિદ્વાન કે પહેલવાનનો જ્યાં વિવાદ કે કુસ્તી થાય છે અને શ્રેષ્ઠતા વિજેતાની જાહેરાત થાય છે.
- (૩) આભોચના પરીક્ષા : કોઈની પણ સમાભોચના કરવી; એમાં સમાભોચક કૃતિકાર કરતાં ભેષ્ઠ હોય, તે જરૂરી નથી.
- (૪) ઉપ-પરીક્ષા : કોઈ ગ્રંથ કે શાસ્ત્રને ખીજથી મેળવવા અગર દાખલાનો જવાબ, આપેલ જવાબો સાથે મેળવવો. એમાં પ્રત્યક્ષ કોઈનું અપમાન થતું નથી.

(૫) વિનય-પરીક્ષા : આ પરીક્ષામાં પરીક્ષ્ય વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રતિ બહુમાન રાખીને શિષ્ટાચારની સાથે, મન-વચન કાયાના વિનય સાથે પરીક્ષક પરીક્ષા કરે છે. જેમકે પરીક્ષક કહેશે : આપની વાત સાચી હશે, પણ મને હજુ મળે ઊતરી નથી, હું સમજવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છું. અથવા એમ કહેશે કે તમારી વસ્તુનો ઉપયોગ અમાઉ હનો. હમણું નથી એટલે કે તે યુગ બાહ્ય થઈ ગયું છે. તેની પૂર્વપ્રકાશિતને લીધે હું સવિનય તેના પ્રતિ કૃતજ્ઞ રહીશ.

આ પ્રમાણે પરીક્ષાઓ કરવાથી ધર્મ-શાસ્ત્ર, યુરુ કે દેવ કોઈની અજ્ઞાતના થતી નથી; જિજ્ઞાસા બાવે પૂછવું એ પણ પરીક્ષકતાનો એક પકાર છે,

(૩) પ્રમાણુ જ્ઞાન : પરીક્ષકના માટે પ્રમાણુ જ્ઞાનની ઘણી જરૂર છે. કયા પ્રમાણુને કયાં અને કેટલું મહત્ત્વ આપવું જોઈએ એનું પર્યાય-જ્ઞાન ન હોવાથી માણસમાં પરીક્ષકતા આવતી નથી. જેમકે શાસ્ત્ર-પ્રમાણુ આવશ્યક અને ઉપયોગી છતાં દરેક બાબતમાં શાસ્ત્ર-પ્રમાણુ ઉપયોગી થતું નથી; કારણ કે શાસ્ત્રો જુદાં જુદાં છે. એક વાતનું અલગ અલગ વિધાન પણ જ્યાં જોવા મળે ત્યાં કયું શાસ્ત્ર પ્રમાણુ માનવું કયું અપ્રમાણુ? એ પ્રશ્ન થશે. એટલે શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કેવળ, એને મહાપુરુષોના અનુભવના સાક્ષી તરીકે ગણી તેનાથી આગળ ધપવા પૂરતું કરવામાં આવે એટલે સુધી હીઠ છે; પણ માત્ર તેને જ સત્ય-દર્શનનું સાધન માની ન શકાય. શાસ્ત્રનું સ્થાન ન્યાયાલયના સાક્ષી જેવું છે; તે તો ન્યાય તોળવા માટે પ્રમાણુ મનાય અને ન પણ મનાય; એવું જ શાસ્ત્રોનું છે; કારણ કે સાક્ષીઓ પરસ્પર વિરોધીયે હોઈ શકે. એટલે તે અંગે તો પોતાનો વિવેક રાખી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

શાસ્ત્ર વાતો ને પ્રમાણ માનતી વખતે ત્રણ વસ્તુઓ જોવી જરૂરી છે :—(૧) તે બીજા કોઈ પ્રબળ પ્રમાણ વતી અહિત ન થતી હોય, (૨) દેશ કાળ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સંબંધિત બધામાં, (૩) તે અહિતકર ન હોય. માત્ર કદપના અતિશયોક્તિ કે અમત્કારોની વાતો શાસ્ત્રમાં લખી હોય તો ત્યાં આ ત્રણ વસ્તુઓ વડે તપાસ કરવી જોઈએ ।

પ્રત્યક્ષનો ઉપયોગ પણ પ્રમાણમાં સાપેક્ષ રીતેજ કરવો જોઈએ. સૂર્ય અને ચંદ્ર આપણને એક સરખા લાગે છે પણ તેના દૂરપણના કારણે ચંદ્રમાં કરતાં સૂરજ અનેકગણો મોટો છે. પદાર્થોના નિશ્ચિત કાર્ય-કારણ સંબંધનું જ્ઞાન તર્ક કહેવાય છે એનો પણ ખૂબ ઉપયોગ છે. સાધન વડે સાધ્યનું જ્ઞાન થવું તે અનુમાન છે; એનો પણ પ્રમાણ જ્ઞાનમાં ઉપયોગ છે. મોટો તર્ક પ્રમાણ ન માની શકાય. તર્ક સાથે શ્રદ્ધા અને હિતયુક્તિ હોવી જોઈએ; માત્ર યુક્તિઓથી મોટી વસ્તુને સાચી સિદ્ધ કરવાની વાત તર્ક નથી, તર્કબાસ છે. કદપના, ભાવના, સંભાવના, ટેવ અને માન્યતા એ બધી વાતો અંગે વિવેક કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે પરીક્ષતા આવવાથી માનવ પોતાના જીવનમાં સત્યનાં દર્શન કરી શકે છે.

સમન્વય શીલતા : આ પણ સત્યદર્શન માટે જરૂરી છે. નિષ્પક્ષતા અને પરીક્ષકતા વડે સત્યદર્શનની સામગ્રી મળવા છતાં, તે સામગ્રીનો ત્યાં સુધી બરાબર ઉપયોગ થઈ શકતો નથી જ્યાં સુધી સમન્વયશીલતા ન આવે. મકાન બનાવવાની બધીયે સામગ્રી પડી છે, પણ કઈ જગ્યાએ કોનો, કેટલો ઉપયોગ છે? તેનું યથાવસ્થિત જ્ઞાન ન હોય તો મકાન સરખું બની શકશે નહીં. એવુંજ સત્ય સામગ્રીનું છે. કોનો, કયાં અને કેટલા પ્રમાણસર ઉપયોગ કરવો એવું જ્ઞાન ન હોય તો સત્યજ્ઞાન-સામગ્રી સફળ થઈ શકે નહીં. તેમજ સત્ય કદમાણ્યકારી થઈ શકે નહીં. સમન્વય સત્તાશીને ઉચિત માત્રામાં મેળવીને કદમાણ્યકારી સત્ય તૈયાર કરી દે છે.

પણ, સાચી જૂઠી વાતોને ભેળવી દેવી એનું નામ સમન્વય નથી; તે તો સમન્વયાભાસજ છે. એના માટે સાધારણ રૂપ અને પરિસ્થિતિ વિશેષ, બંનેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ધણી વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે કલ્યાણકારી હોય છે; અને ઉપયોગ કરતી વખતે પણ કલ્યાણકારી હોય તો તે ઉભય કલ્યાણકારી સત્ય સમન્વય કહેવાય. દા. ત. મૈત્રી કલ્યાણકારી છે પણ જો કોઈ એવી દુષ્ટ વ્યક્તિની મૈત્રી કરતાં નુકશાન થાય તો તે કલ્યાણકારી નહીં ગણાય; અહીં મૈત્રી કરવી એ સામાન્ય સત્ય છે; દુષ્ટ સાથેની મૈત્રી અકલ્યાણકર કોઈને નુકશાનકારક છે. સજ્જનની મૈત્રી ઊભય કલ્યાણકારી છે. એવી રીતે સામાન્ય સત્યમાં ક્રોધ ખરાબ છે; પણ કોઈ શીસવતી આ ઉપર દુષ્ટજન બળાત્કાર કરવા તૈયાર થાય ત્યારે ક્રોધ આવી જવો; તે સામાન્ય (સંપૂર્ણ) સત્ય નથી; પણ અવસર સત્ય તો છેજ. તેને અવસર સમન્વય કહી શકાય.

જે જે રૂપે સત્ય છે તેને તે રૂપે સમન્વય ન કરતાં બીજા રૂપે સમન્વય કરવો એ મિથ્યાસમન્વય છે. પણ સહુથી ખરાબ વાત તો એ છે કે સામાન્ય રૂપે પણ જે વસ્તુ સત્ય નથી અને અવસરે પણ સત્ય નથી; તેનો સમન્વય કરવો તે તદ્દન ખરાબ નથી, જેમ વર્ણુભેદ, રંગભેદ, જાતિપાંતિ કે નાતજાતના ભેદો કરવા તે સામાન્યરૂપે હિતકર નથી, તેમજ વિશેષરૂપે પણ હિતકર નથી. ધણીવાર માત્રા-પ્રમાણ સમન્વય થાય છે. અમુક વસ્તુ અમુક માત્રા સુધી સારી હોય છે; પણ વધારે માત્રામાં લેવાથી તે નુકશાનકારક નીવડે છે. આમ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને સમન્વય કરવો પરિસ્થિતિ સમન્વય છે. એના વગર ઐતિહાસિક ધટના કે તથ્યોને યથાર્થરૂપે જાણી શકાય નહીં. જ્યારે જે દેશમાં અનાજ પેદા નહોતું થતું ત્યાં લોકો માંસાહાર કરતા તો તે દેશ-કાળની પરિસ્થિતિવશ અનિવાર્ય આવેષ્ટરૂપે ક્ષમ્ય માની શકાય. પણ આજે જ્યાં અનાજ પેદા થઈ શકે છે ત્યારે ત્યાં માંસાહાર કરવો યોગ્ય કે સત્ય ન જ ગણી શકાય. એક યુગનું સત્ય, બીજા યુગ માટે પણ સત્ય છે એમ માનવું અગાન છે, સત્યની કસોટીએ જે દરેક યુગે

ખરૂં ઠરે તેને જ સત્ય માની શકાય. પરિસ્થિતિ-સમન્વયથી, અન્ય યુગના સત્યની નિંદા, આધુનિક અનુકરણ કે વર્તમાન યુગના સત્યના વિસ્મરણથી માનવ બચી શકે છે અને બાપક સત્યનું દર્શન કરી શકે છે.

કાબ્યોમાં અર્થ બદલવા માટે અલંકારો, લક્ષણો, બ્યંબના અને તાત્પર્ય વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કોષમાં એક શબ્દના અનેક અર્થો બતાવેલા હોઈ અનેકકાર્ય શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કહ્યું છે—“શકિતગ્રહ” બાકરણોપમાનકોશાદપ્ત વાક્યાદ્ય વ્યવહારત્મ્ય” કોઈ પણ શબ્દનું અર્થગ્રહણ બાકરણ, ઉપમાન, કોષ, આપ્ત વાક્ય, પ્રસંગ અને વહેવારથી થાય છે. આમ શબ્દનો પ્રસંગ, પ્રકરણ તેમજ અર્થ સંગત અર્થ કરવો એને શબ્દ-સમન્વય કહેવામાં આવે છે. આ શબ્દ સમન્વય ત્રણ પ્રકારનો છે. સયુક્તિક, અયુક્તિક અને અત્યુક્તિક.

સયુક્તિક શબ્દ સમન્વય તેને કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં શબ્દનો અર્થ યુક્તિ-તર્ક વગેરેને કારણે બદલવો બરાબર ગણાય છે. જેમકે પૈગંબર કે મસીહા શબ્દનો અર્થ લગભગ તીર્થંકર-અવતારના અર્થમાં વપરાય છે. એવા જ અર્થમાં ઈશ્વર, ગોડ, ખુદા, પરમાત્મા પણ વપરાય છે. ત્યારે ખુદા એટલે ઈશ્વર એવો સમન્વય કરવો સયુક્તિક ગણાશે...એવી જ રીતે લક્ષણો કે તાત્પર્ય વૃત્તિથી શબ્દનો યુક્તિસંગત અર્થ કરવો એ પણ સયુક્તિક જ છે. જેમકે “અમૂક માણસે નવી દુનિયા બનાવી !” અહીં નવી દુનિયા એટલે પૃથ્વી-ગ્રહ વગેરે નહીં પણ નવો-સમાજ બોલો કર્યો એ અનિવાર્ય અને સયુક્તિક છે.

અયુક્તિક શબ્દ સમન્વયમાં શબ્દનો અર્થ બદલવો, યુક્તિસંગત ન હોય પણ તેમાંથી કાં તો એ અર્થ બ્યંબના વૃત્તિથી ધ્વનિત થતો હોય, અથવા પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ અર્થ બદલવો યોગ્ય જણાતો હોય, ત્યારે સ્લેષ રૂપક વગેરે ધટાવીને અર્થ બદલવો પડે છે. જેમકે “કુબીન કે બલિદાન” તો અર્થ કેવળ પશુને મારવા એ નથી; પણ મન અને શ્રદ્ધાને મારવા એ પણ છે.

અત્યુકિતક શબ્દ સમન્વયમાં સુકિતથી અલગ, ઉપમા વગેરે વડે શબ્દનો અર્થ બદલવામાં આવે છે. જેમકે “જૂના જમાનામાં આમ” લોકો અગ્નિની ઉપાસના કરતા હતા.” અહીં અગ્નિનો અર્થ ધ્યાન તરીકે ઘટાવી શકાય છે. જેમ અગ્નિ કચરાને બાળી નાખે છે તેમ ધ્યાન પણ આત્મ-મળને બાળી નાખે છે. એટલે અહીં અગ્નિનો અર્થ ધ્યાન કરવો, એ અત્યુકિતક શબ્દ સમન્વય ગણાશે.

આ રીતે નિષ્પક્ષતા, પરીક્ષતા, સમન્વયશીલતા એ ત્રણે તત્ત્વો જીવનમાં આવે તો સત્યનાં દર્શન થઈ શકે. પણ અહીં વ્યાપક સત્યનાં દર્શન માટે સંગઠનો અને સંગઠિત બળો સાથે એનો અનુબંધ હોવો જોઈએ; નહીં તો તે કેવળ વ્યક્તિગત રહેશે અને વ્યાપક થઈ શકશે નહીં.

ચર્ચા-વિચારણા

શ્રી. પૂંજભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “હું માનું એજ સત્ય” એને બદલે ‘વ્યાપક હોય તે સત્ય’ અથવા ‘સત્ય હોય તેજ સાઈ અને માઈ” એવા વિચારો ફેલાવા જોઈએ. કોઈ કાળે કોઈ પરિસ્થિતિને અનુસરી ને અમૂક મર્યાદાઓ સ્વીકારાઈ હશે; તેને ધર્મ મનાયો હશે; પણ પછી એને ન માવનાર ને નાસ્તિક, કાદિર વગેરે કહેવાથી તુકશાન જ થયું છે એમ ધૃતિહાસના પાને સાબિત થાય છે. પણ હવે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને સમજીને પરિવર્તન કર્યા વગર છૂટકો નથી. જેમકે એક દેશમાં એક પ્રાંતમાં હિંદુઓમાં કાકાઈ મામાઈ સંતાનો વચ્ચે લગ્ન થતાં નથી, ત્યારે બીજા પ્રાંતમાં તેજેજ કુચ્ચ ગણુવામાં આવે છે. મુસલમાનોમાં કાકાની દીકરી કે જેને હિંદુ બેન મણે છે, તેને પરણવાનો રિવાજ છે. દક્ષિણમાં મેક્ષ બાએ બહેન-દીકરી ખટ્ટે મામો જ પહેલી પસંદગી અને ચોખ્ખા ગણાય છે. અપભ્રંશવન્ધ સમયે ભાઈ-બહેનનાં લગ્ન થતાં હવે તે નથી થતાં. આમ વ્યાપક

સત્યની કસોટીએ દરેક વાતને કસીને લોકલેખાણ અને સાર્વકાલિક તથા સાર્વત્રિક હિતવાળી વાતને જ સત્યરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ.

અરપૃથક્તાનો ક્ષયે ધર્મમાં હુલેખ નથી; છતાં એ પ્રચલિત થઈ છે. તેા એને વ્યાપક સત્ય ન માની શકાય. આજે તો વર્ણવાદનો કોઈ અર્થ નથી. જેનાથી વ્યક્તિ સમાજ અને સમષ્ટિનું હિત થાય તે વિચાર જ વ્યાપક સત્ય છે. એની સાથે વિશ્વવહેવારનો તાળો મેળવી લેવો; એજ રીતે વ્યાપક સત્યના દર્શનનો અનુભવ વધી શકે.

શ્રી. દેવજીભાઈ : “મારા મતે સત્ય એ તો સ્પષ્ટરૂપે સોનું જ છે. તેની મને તેટલી કસોટી થાય તો પણ તે સોનું જ નીવડવું જોઈએ. આવું માનનારા લોકો પણ સાંપ્રદાયિકતા કે નાતજાતના ભ્રમથી પીડાતા રહે છે, તે ખોટું છે. એટલે તેને દૂગાવી, બહાર પડે તો “એકલો જાને ર” જેમ સત્યના માર્ગે જવું જોઈએ, તો શ્રદ્ધા અને સરળતાના કારણે અનેકો તેની પછવાડે ચાલ્યા આવશે.

શ્રી. માર્ટિનિયા : “મધ્યમ ધર્મમાં સત્ય એ અગત્યનું પાશું છે. કોઈ ભક્ત કવિએ ખરું કહ્યું છે :—

‘સત્ય નહીં તો ધર્મજ શાનો?’

એજ સત્યને વ્યાપકરૂપે જોવા માટે સ્પષ્ટવાદ એક શૈલી છે. ક્રાંત્ય, યોગ, ભક્તિ, દેવાસુર યુદ્ધ, ત્રિશુલાલીતપશુ, સ્થિતપ્રજ્ઞપશુ વગેરે એજ શૈલીનું પ્રતિપ્રાદન કરે છે. સ્પષ્ટવાદે એક વસ્તુને અનેક પાસાંથી જોવાની દ્રષ્ટિ આપી. એક હાથર, અનેકરૂપે અર્થાર્થ છે; તે દ્રષ્ટિએ એકેશ્વરવાદ, નિરીશ્વરવાદ, ત્રિશુલ, સત્કુલ વગેરે દરેક ભિન્નુઓને સમજવાનો અવકાશ આપ્યો છે. આ માત્ર હિપનિપદોના સારરૂપ સીતાર્થ બરી છે. સત્ય સર્વમ એકસ્વરૂપે હોય છે. માંખીઓને તેજ તત્ત્વ વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી અનુભવ અને પૂ. સંસ્મારણને કૌન આગયેમાંથી સીયક રાજ્યકંદમાં પણ કૌન-કૌણેય જાનેનો સમન્વય દેખાય છે. એકી જ રીતે પૂ. મહાસાગર થી સંતમ્ભવકરને વિનય, વિવેક,

સભ્યતા, સહાચાર એવાં જે તત્ત્વો નૈતિક ભૂમિકાના પાયા રૂપ છે; તે ઇસ્લામ, જરથોસ્તી અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ દેખાય છે. મહારાજશ્રીને જે વાત જૈન ધર્મમાં દેખાય છે, તે જ વાત વિશાળ અર્થમાં ગાંધીજીને હિંદુ ધર્મમાં દેખાય છે. હિંદુ ધર્મમાં વૈદિક પરંપરા મુખ્યપણે ખરી, પણ અવાંતરરૂપે શાકત, બૌદ્ધ, જૈન, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્ત અને જરથોસ્તી ધર્મની વાતો પણ સમાધ ગઈ છે. ત્યારે જૈન ધર્મમાં સ્વાધ્વાદ શૈલી બધા દક્ષિણિંદુઓને તે પાસાં પ્રમાણે સમજવાનું કહે જ છે. આમ તાત્વિક સમાનતા પેદા થાય છે. એટલે ગાંધીજી જે વિશાળ અર્થમાં હિંદુ ધર્મને વિશ્વ-ધર્મ કહે છે; તેવી જ રીતે વિશાળ અર્થમાં મહારાજ શ્રી જૈન ધર્મને વિશ્વ-ધર્મ કહે છે. તો બન્નેમાં તાત્વિક ફેર નથી. જૈન ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ મુહુર્પતિ કે મૂર્તિ પૂજનમાં નથી, કે નથી કેવળ સવસ્ત્રતા કે નિર્વસ્ત્રતામાં; એમ મહારાજ શ્રી સ્પષ્ટ કહે છે.

હવે વિનોબાજીનું નિરૂપણ અને મહારાજશ્રીનું નિરૂપણ જોઈએ, તો તેમાં પણ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ફરક નહીં લાગે. મહારાજશ્રી સત્યને ગુણરૂપે જોવાનું કહે છે. વિનોબાજી તેને તત્ત્વરૂપે જોવાનું કહે છે. ત્યારે મહારાજશ્રી જૈન ધર્મમાંથી અનેકાન્તના ગુણને તારવે છે. તો વિનોબાજી વેદાંતમાં ઉછરેલા હોઈને “એકં સત્ વિપ્રા બહુધા વદતિ” રૂપે તત્ત્વને રજૂ કરે છે; તેમાં ચીનના તાઓ ધર્મ કે હિંદના જુદા જુદા ધર્મોનાં તત્ત્વો, અથવા સિદ્ધ-બુદ્ધ, વિનાયક, રામ અને કૃષ્ણ બધાયનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ટુંકમાં સમગ્ર તત્ત્વ સરવાળે એક જ ઈશ્વરરૂપે છે. તેવા વેદાંતનો તેમણે આજની વ્યાપક વ્યાસપીઠ ઉપર ઉદ્દેશ્ય કર્યો. ત્યારે જૈન-તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે કે પ્રથમ બાવાત્મક એકતાને બંધે પ્રારંભમાં પાયા રૂપે લો, પરંતુ એ પાયાની એકતાવાળી વાત જીવનમાં આચરવા માટે માત્ર વ્યક્તિગત વ્રતબદ્ધતાથી નહીં. સાથે; સમાજ મત વ્રતબદ્ધતા જોઈશે. આવી સમાજમત વ્રતબદ્ધતાની વાત ગાંધીજીએ આશ્રમોને અલગપણું આપીને મૂકી. પૂ. સત્યાગ્રહજી આમ જનતાનાં નૈતિકસંઘનો બનાવી ચેરથી માંડીને દેશ સુધી એ વ્રતબદ્ધતાને

મૂકી રહ્યા છે. જાણના કાંઠા ક્ષેત્રના કે બનાસ કાંઠાના અથવા ગૂજ-રાતના અમૂક અમૂક વિસ્તારોના ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ બ્યારે જાતિનાં મૂલ્યો, પોતાના નાના-મોટા પ્રસંગોમાં વિચારી રહ્યા હોય અને આચારી રહ્યા હોય ત્યારે સંસ્થાઓ દ્વારા ધડવાથીજ સામાજિક જીવનનું ચારિત્ર્ય ધડતર થાય છે અને તે કેવી ઝડપથી થાય છે, તેનો સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ આવી રહે છે.

એનો એક અર્થ એ થયો કે યુગપુરૂષોએ અને ધર્મ સંસ્થાપકોએ જે તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું એનો આચાર ગાંધીજીએ જે સમાજગત કરાવ્યો; તે પરંપરાને સંતબાલજી આગળ ધપાવી રહ્યા છે. ખીજી તરફ વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનને વિનોબાજી આધુનિક વિજ્ઞાનયુગના ઢાળમાં તત્ત્વની રીતે મૂકી રહ્યા છે. સંતબાલજી બ્રહ્મચર્યનાં નવાં મૂલ્યોમાં, કડક સંયમમાં પણ સ્ત્રી-પુરૂષના પૂરકપણની વાત સાથે મીઠાશ ઉમેરવાનું કહે છે તેમ વિનોબાજી પણ બ્રહ્મચારી થઇને મીઠાશ રાખવી જોઈએ એવો આગ્રહ સેવી રહ્યા છે. બન્ને સત્ય, અપરિગ્રહ વગેરે ઉપર તેમજ સંયમી જીવન ઉપર ભાર આપી રહ્યા છે. આમ વિશ્વવાત્સલ્ય અને સર્વોદય વચ્ચે પરિભાષાના થોડાક ફેર સિવાય કંઈ પણ જુદું નથી. આમ ઉપાસકોને બન્નેએ જે સાધના આપી છે તેમાં કોઈ તક નથી. સંતબાલજી સામાજિક ઉપાસનાના ચુલ્લ તરીકે સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાયને ગણાવે છે, ત્યારે વિનોબાજી તેને સત્ય, પ્રેમ અને કરુણા કહે છે.

ડુંકમાં દયા કરનાર અને દયા યાચનારનો ભેદ ન કરતાં, મહારાજશ્રી અત્યારની સમાજકક્ષા જોઈ વહેવારુ માર્ગ બતાવે છે. એટલે મહારાજશ્રીએ, ગાંધીજીની સામુદાયિક અહિંસા અને સત્યાગ્રહ શાસ્ત્રને લવાઈ, ન્યાય, અને શુદ્ધ પ્રયોગો વડે સંગઠનો વડે વિકસાવ્યાં છે. એ આ યુગ માટેની તેમની મોટી ભેટ છે.

ન્યાય માટે વૈદિક ધર્મમાં, રામે જાતે યુદ્ધ કર્યાનું અને શ્રીકૃષ્ણે અજુનને પ્રેર્યાનું સમર્થન છે. તેમાં જીન અને બૌદ્ધધર્મની ઝીણી

અહિંસા ભણી અને માંધીજીએ સામુદાયિક અહિંસાની શક્તિ જગતને બતાવી, તેના સંદર્ભમાં મહારાજશ્રીએ શુદ્ધિપ્રયોગ આપ્યો છે.

આજે વિનોબાજી અને સંતબાલજીની સામુદાયિક ઉપાસનામાં સત્ય અને પ્રેમ સમાન છે. બાકી કરુણા સાથે ન્યાય કે ન્યાય સાથે કષ્ટજ્ઞા જોડાવાથી તે વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થશે. એ દર્શનને કેમ સામુદાયિક બનાવવું તેજ વિચારવાનું રહે છે.”

પૂ. હંડીસ્વામી : “વેદાંતીઓ અવ્યક્ત સત્યને ‘અસ્તિ’ ભાતિ’ અને ‘પ્રિય’ રૂપે કહે છે તો વૈષ્ણવો તેને ‘સત્ ચિત્ આનંદ’ રૂપે કહે છે. આ સત્યનું માખણ એ જ્ઞાન. જેમ દૂધ અને માખણ બન્નેયે સત્ય, તેમ એક અર્થમાં સત્ય અનુભવાય તે જ્ઞાન અને જ્ઞાન અનુભવાય તે સત્ય. બીજી રીતે સત્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અહિંસાદ્વારા જ થઈ શકે. એક અર્થમાં સ્વ-પર કલ્યાણ સધાય તે જ સત્ય અને તે જ અહિંસા. અહિંસા નારાયણી છે તો સત્ય એ નારાયણ છે. સત્ય જો ભગવાન છે; તો અહિંસા ભગવતીમાતા છે. ટુંકમાં અવ્યક્ત સત્યને, વ્યક્ત બનાવવા માટે અહિંસા સિવાય આરો નથી. એ દષ્ટિએ જૈનધર્મના સ્વાદ્વાદ તરફ ધ્યાન ગયા વગર રહેતું જ નથી. વ્યાપક સત્યનો વહેવાર બનાવવામાં સ્વાદ્વાદ શૈલી, એ જૈનધર્મની જગતને મળેલી મોટામાં મોટી ભેટ છે.”

(૧૮-૧-૬૧)

